BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 125.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASUTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswâmi Śri Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.
Fasciculus XII.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -))	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णु सहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
क्षेत्रकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहिता	२	०

सम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

वाजसनेयि शाखायां, स एष नेति नेतीत्यात्मेत्युपक्रम्य, न व्यथत इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत एतादृग्ब्रह्मातस्तद्विदपि वि-

---

स्यैव विषयत्वमित्यस्याप्यतिक्लिष्टत्वाच्च ।

यदप्यस्योपायनवादस्य स्तुत्यर्थत्वादन्यदीयपुण्यपापयोः कथमन्यत्र प्राप्तिरित्यत्र नाभिनिवेशः कार्य इत्युक्तम् ।

तदपि न रोचिष्णु । राज्ञि चामात्यजा दोषाः पत्नीदोषाश्च भर्त्तरीत्यादिस्मृतावभिमानमात्रेण दोषसंक्रमकथनात् । भारतादौ माण्डव्यदत्तयमशापप्रसङ्गे बालकृतपापस्य जनकत्वोपाधिना पितृसंक्रमकथनात् । विश्वामित्रपुण्येन त्रिशङ्कोः स्वर्गप्राप्तिस्मरणाच्चापि तथा सम्भवेन स्तुतिमात्रत्वाङ्गीकारस्य अप्रयोजकत्वात् । क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानस्य कर्मनाशकत्ववद् विद्याविशेषस्यान्यत्र कर्मसंक्रामकत्वेऽपि बाधकाभावात्। नच सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृसामानाधिकरण्यस्यैव सर्वत्र दर्शनान्नान्यत्र साक्षात् संक्रमोऽपि तु फलस्य तत्र सम्बन्धात् तत्र स उपचर्यत इति वाच्यम् । हेतुव्यधिकरणस्य फलस्यैवाशक्यवचनत्वात् । नच वाक्यान्यथानुपपत्त्या तत्र तथा कल्प्यत इति वाच्यम् । तस्या अत्रापि तौल्यात् ।

किञ्च । आन्यत्रिकवाक्यस्य आन्यत्रिकवाक्यशेषत्वाय कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदित्यत्र दृष्टान्तत्रयं यत् स्वीकृतं, तदपुष्ट्यर्थम् । एकेनाऽपि तत्सिद्धेरप्रत्यूहत्वेन बहूनां कथने प्रयोजनाभावादिति ॥२६॥५॥

सम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ साम्पराय इति पाठे स्वार्थेऽण् बोध्यः । पूर्वाधिकरणे जीवस्य भगवत्सम्बन्धे विशेषमुक्त्वा तत्साधनयोर्ज्ञानभक्त्योर्मध्ये किं ज्याय इति विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रे तर्त्तव्याभावपदात्तल्लिङ्गके श्रुती विषयत्वेनोदाहरन्ति । * वाजेत्यादि * * अथर्वणेत्यादि च * । एतयोराद्यं वाक्यं बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणस्थम् । तत्र च पूर्वं मनसैवा-

लक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्येष एते तरत्यमृत इत्यादिनाग्रिमयैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यृचा च ब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्म-

---

न्येवात्मानं पश्यतीत्यनेन तद्दर्शनसाधनमुक्त्वा, विरजः पर आकाशादित्यादिना विरजत्ववशित्वेशानत्वादीन् धर्मान् बोधयित्वा ततोऽनिरुक्तत्वाय, नेति नेतीत्यनेनैतावन्मात्रतां निषिद्ध्य अगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्जते न व्यथत इत्यनेन लौकिकप्रमाणग्राह्यत्वमनाशित्वमसङ्गत्वं, षिञ् बन्धने, अबद्धत्वं निर्दुःखत्वं चोक्त्वा, तेन जडविलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं बोधयित्वा ब्रह्मण एतादृशत्वात् तद्विदपि साध्वसाधुकर्मरहित इति बोधनायाऽग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः पुण्यमकरवमित्युभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । अत इदमभिसन्धाय पापमकरवं कृतवानस्मि अत इदमभिसन्धाय कल्याणं पुण्यं कृतवानस्मि, इति एवमभिसन्धिपूर्वकं कृते एते उभे साध्वसाधुनी हि निश्चयेन एष उक्तरीतिब्रह्मवित् तरति अतिक्रामत्यभिभवति । अमृतो जीवन्नेव, नैनं कृताकृते तपतः, एनं ब्रह्मविदं निन्दितकरणकल्याणकरणे पश्चात्तापं न नयतः, नास्य केनचन कर्मणा मीयते, अस्य प्राप्तव्यो ब्रह्मलोकः केनापि कर्मणा नाऽपयाति, प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तदेतदृचाभ्युक्तम् । ब्राह्मणोक्तोऽर्थो वक्ष्यमाणर्चाप्युक्त इत्यर्थः । ऋक् तु, एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति । एष इति ब्राह्मणोक्तः । तं पूर्वोक्तरूपमात्मानं विदित्वा तस्यैवात्मनः पदवित् पदं चरणं स्थानं वा, तद्धाम परमं ममेति वाक्यादक्षरं तद्वित् स्यात् । ततः पापेन लिप्तो न भवतीत्येवमक्षरविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तत्साधनमुच्यते । तस्मादेवं विदित्यादिना । यस्मादेवं ज्ञातुर्माहात्म्यं तस्मादेवं शास्त्रतो ज्ञः, यः स्वरूपवित्, शान्तो दान्तः निगृहीतान्तर्बहिःकरण उपरतो निवृत्तसर्वेहस्तितिक्षुः दुःखसहिष्णुः श्रद्धावित्त आस्तिक्यबुद्धिमान् आत्म-

न्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्या-ऽऽत्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरतीत्याद्युक्त्वान्ते प्र-ठ्यते, य एवं वेदेति। अत्र हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहा-त्म्यमुच्यते। ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात्। अथर्वणोपनिषदादिषु भगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते। परं ब्रह्मैतद् यो धारयतीत्युपक्रम्य भजति सोऽमृतो भवतीति। अग्रेऽपि मुक्तो भवति संसृतेरिति। एत-द्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते।एतावान् परं सन्देहः—

नि स्वशारीर एवात्मानमक्षरं पश्येत्। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हाऽर्थे लि-ङ्। दर्शनार्ह इत्यर्थः। एवं दर्शनार्हतामुक्त्वा स्वस्य द्रष्टृतानिश्चयार्थं द्रष्टृलिङ्गानि वदति। सर्वमेनं पश्यतीत्यादिना स्वज्ञानार्थं लिङ्गमु-क्त्वा परज्ञानार्थं तदाह, विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्म-णो भवति य एवं वेदेति। य उक्तप्रकारकब्रह्मद्रष्टा स विपापाद्यैर्लि-ङ्गैर्निश्चेय इत्यर्थः। अत्र विपापत्वं पापरूपकार्याकर्त्तृत्वमेव। बाह्मानां जराद्यभावानां समभिव्याहारात्। न तु पूर्वपापराहित्यम्। तस्य तर्त्तव्यत्वेनात्रोक्तत्वात्। इदं चान्यमतेऽपि तुल्यम्। सर्वैरेव, अश्व-इव रोमाणि विधूय पापं स आगच्छति विरजां तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्यादिश्रुतीरुदाहृत्य विदुषोऽपि देहवियोगसमय एव तर्त्त-व्याभावव्याख्यानात्। अन्यथोक्तश्रुतिविरोधादिति सर्वमभिसन्धा-यास्य वाक्यस्य निष्कृष्टार्थमाहुः। * अत्र हीत्यादि * तर्त्तव्यलिङ्गां श्रुतिमुक्त्वा तदभावलिङ्गामाहुः। * अथर्वणेत्यादि * परं ब्रह्मेत्या-दिवाक्यं गोपालतापनीयस्थम्। अर्थस्तु स्फुटः। आदिपदेन तदुपबृं-हणभूतपुराणसङ्ग्रहः। अतः परं यदंशे संशयस्तं प्रकटयितुं पूर्ववि-चारितमंशं प्रथममाहुः। * एतदित्यादि * एतच्छ्रुतिद्वयविषयभूते ये ज्ञानभक्ती तयोर्या व्यवस्था अधिकारिभेदेन रूपभेदकथनात् तेन तेन ते ते धर्मास्तत्र तत्रोपसंहार्या, नोपसंहार्याश्चेति नियमरूपा, सा तु, भ-क्त्या प्रकरणभेदादिति सूत्र एवोक्तेति तदंशे संदेहाभावादत्र पुनर्नोच्यत इत्यर्थः। सन्दिग्धांशमाहुः * एतावानित्यादि *।

य एवं वेद स पाप्मानं तरतीति वचनाज्ज्ञानदशायामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासम्भवापत्तेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव, न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुतावविशेषेण पापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आहुः सम्पराय इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्तस्याऽयो ज्ञानम् । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सम्परायो भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इति यावत्तथाच सम्यक्परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं कथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभा-

---

* एवं सतीति * मुक्तिकारणत्वेन भक्तिज्ञानयोस्तौल्ये सति । तयोस्तौल्यं, भक्तौ पापसूचनाद्यभावश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्र श्रुतावित्यादि * । * तथैवेति * । भक्तिदशाया पापसत्त्वमेव । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति सम्पराय इत्यादि * भक्तिदशायामेव तत्सत्त्वाभाव इति भावः । संपरायशब्दस्य प्रसिद्धार्थग्रहणे भक्तिमार्गबोधकपदाध्याहारापत्तिरिति तमर्थं विहाय यौगिकार्थं गृहीत्वा व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । अत्र द्वेधा व्याख्यानेन पुरुषोत्तमज्ञानस्य तत्प्राप्तेश्च साधनं भक्तिमार्ग एवेति ज्ञापिते सन्देहो भवति । ननु रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन योगस्य निर्बलत्वादिदं न युक्तम् । व्यासचरणैर्वा कुत एवं प्रयुक्तमिति, तद्वारणायाहुः * ज्ञानमार्गेत्यादि * । * तस्मादिति * । ज्ञानमार्गात् । * एवं कथनमिति * । यौगिकपदकथनम् । तथाचैवं व्यासाशयादध्याहारापेक्षया यौगिकादरस्य लघुत्वाच्चैवमाशयकथनं युक्तमित्यर्थः । * भक्तेरिति * मर्यादामार्गीयप्रेमात्मिकाया भक्तेः । नन्विदं तदा युज्येत यदा ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गोत्कर्षः स्यात्, स एव तु कथमित्यत आहुः * ब्रह्मेत्यादि *

ऽनन्तरं, भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं सति "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते । जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिहे"त्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्तिसम्भवाद्भक्तस्य तर्त्तव्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः ।

ननु य एवं वेदेति सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत्तत्राह । तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति पापवन्तोऽन्ये भक्तिमार्गीयेभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हिशब्देन ज्ञाप्यते ॥ २७ ॥

तथेति ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वम्।ज्ञानमार्गे साक्षात्कारोत्तरं पुण्यपापनिवृत्त्या सुखप्राप्तेः। भक्तेस्तु पापनाशोत्तरमेव भवनादादित एव सुखप्राप्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । किञ्च । ननु भवत्वेवं तथापि कथं भक्तिमार्गे तर्त्तव्याभाव इत्यत आहुः * एवं सतीत्यादि * मुक्तानामिति वाक्यं तु षष्ठस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्थम् । नराणां क्षीणपापानामिति तु पाण्डवगीतास्थम् । समाराध्य वृषध्वजमिति तु वाराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थम् । वैष्णवत्वमिति * भक्तिमार्गीयप्रेमवत्त्वम् । एतदग्रे, 'एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिनासम्यग् भक्तिमार्गानुसारत' इति गारुडवाक्यात् । स्निग्धास्ते वैष्णवाश्च त इति गारुडाच्च । तथाचैतेभ्यो वाक्येभ्यो भक्तस्योत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु य इत्यादि * । नन्विदं सूत्रे कुतो लभ्यत इत्यत आहुः । * उक्तेत्यादि * । तथाच हिशब्दाल्लभ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां "दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः । ध्यानाप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गला" इति वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इत्याशङ्कायामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापनाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकाऽतन्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः । स क्वचिद्विशेषेच्छयाऽपनोद्यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्तीत्यादि * । * पूर्वोक्तवचनैरिति * । पापाभावबोधकवचनैः । तथाच विरोधादनिश्चये पापसन्निपाताच्च भक्तिमार्गीयस्योत्कर्षासिद्धिरिति शङ्कायां विरोधनिवारणायोत्तरं पठतीत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति * छन्द इच्छेत्यादि * । * एवं सतीति * पापनाशस्य बहुवाक्यत्वसिद्धत्वे सति । * ज्ञापितो भवतीति * । इच्छाया अविरोधकथनेन ज्ञापितो भवति । ननूपपादनमन्तरेणैवमिच्छा कथं ज्ञातुं शक्यत इत्यत आहुः * अत्रेच्छेत्यादि * । तथाच विस्तरभियाऽत्रानुपपादनेऽपि सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः । एवं चात्र तर्त्तव्यलिङ्गकश्रुतौ, तमेवं वेदानुवचनेन विविदिषन्तीति पूर्वं श्रावणात् सामान्यतो वेदैकसमधिगम्यत्वं प्रतिपादितम् । सरस्वत्यां कृतकेतमिति विशेषस्त्वत्र वाच्य इति । नन्वन्यैर्यत् सूत्राणि व्याख्यायन्ते तत्र पूर्वतन्त्रोक्तन्याया उपोद्घलकत्वेनोपन्यस्यन्ते । व्यासपादैस्तेषां तत्र तत्राऽऽदरणात् । अत्र तु पुराणेतिहासवाक्यानि । तत्र किं ज्याय इति चेत् । उच्यते । इदमेव ज्यायः । इतिहासपुराणयोर्वेदोपबृंहणत्वात् । तत्रापि वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति । मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि-

वक्तव्यबहुत्वेऽपि किञ्चिदुच्यते । चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता न सोपधिस्नेहवत्यो न सगुणविग्रहा, न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति । न ह्येतावता सार्वदिक एवाऽयं भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्स्वभावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभागवतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यो-

---

ति वाक्याद्गीतैव ज्यायसी । स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वाच्छ्रीभागवतं च । पूर्वतन्त्रे तु जैमिनये यत् स्वयं गुरुमुखादवगत्य पाठितं तदेव आद्रियते, नेतरदिति जैमिनिमतदूषणादवगम्यते । किञ्चाऽस्मिन् सूत्रे छन्दःशब्देन कैश्चिद्विद्याभ्यासयमानियमजनिका विदुष इच्छा व्याख्याता । अन्यैस्तु तत्सुहृदां तद्द्विषामिच्छा । इतरैस्तुव्याख्यातुरिच्छा । यथाकथञ्चिच्छ्रुतिद्वयाविरोधः सम्पाद्य इति । एवमपि विचारे ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्तद्विद्यावतस्तदा तदा तथा तथेति यथाश्रुताङ्गीकारेऽपि मुक्तिप्रतिबन्धाभावाच्छ्रुतिसङ्कोचाभावाच्च किं ज्याय इत्यपि विचारय । न हि क्रमेण मुक्तिं प्राप्नुवतो वा किञ्चित्क्षणोत्तरं विरजानदीतरणे वा सुकृतादिक्षये पर्यङ्कोपासकस्य कश्चिद्विशेषो भवति । अतः काकदन्तविचारप्रायमेतत् ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ पूर्वाधिकरणे ज्ञानाऽपेक्षया भक्तेर्ज्ञान्यपेक्षया भक्तस्य चोत्कर्षः प्रतिपादितः । तमेव तद्धेतुबोधनेन दृढीकरोतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि *। अत्र, तमेवं विद्वानिति वाक्यमुत्तरनारायणस्थम् । तत्र,

मन्निति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भक्त्यैव स इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्त्वा, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते, ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पूर्वार्द्धे, एतं जगत्कर्तृतया पूर्वमन्त्र उक्तं महान्तं पुरुषम् अहं वेदेतिश्रुतिः स्वस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा, तत्स्वरूपमाह । तमसः-अज्ञानात्मकस्य परस्तात् परम् । आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव मण्डलान्तःश्यामावदातो वर्णो यस्य, श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामंमिति छान्दोग्ये श्रुतत्वात्तादृशम् तथा चैतादृशश्रुतिभिः सत्यादिलक्षणकोक्तरूपब्रह्मज्ञानेन मोक्ष उच्यते । यमेवेति श्रुतौ तूक्तप्रकारेण भक्त्यैव स आत्मलाभात्मको मोक्ष उच्यत इति मोक्षार्थं ज्ञानभक्ती समुच्चेतव्ये ? किं वा विकल्पयितव्ये?इत्येकः संशयः। किञ्च, भक्त्या मामिति गीतायां पुरुषोत्तमज्ञानस्य, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमुच्यत इति भक्तेन तदर्थं ते समुच्चेये ? विकल्पनीये?वेत्यपरः । नच विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात् समुच्चय एव युक्त इति वाच्यम् । तस्मान्मद्भक्तीत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये भक्तं प्रति ज्ञानस्यानुपयोगबोधनेन तत्समुच्चयस्य वैयर्थ्यात् । तथाचैवं प्रथमे कल्पे श्रुत्योर्द्वितीये च स्मृत्योर्विरोधात् समुच्चयविकल्पयोरेकतरानिर्द्धाराद्वाक्यानामबोधकत्वं प्रसज्ज्यते । नच ज्ञानेनैव मोक्षस्तमेवमिति श्रुतौ, भक्त्या मामिति स्मृतौ च तस्यैव मोक्षहेतुत्वेनोक्तेः । भक्तस्य ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु तत्त्वतो ज्ञानं भक्त्येति साधनान्तरसाधितं ज्ञानमतात्त्विकत्वाच्च श्रेयोऽतो भक्तिरेव ज्ञानार्थं कार्येति तत्स्तुत्याभिप्रायेति न भक्तेः समुच्चयशङ्केति वाच्यम् । एवं भक्तित्यागेऽपि श्रुतौ ब्रह्मविदित्यत्र

विशेषः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं नच वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथाचैवं मिथः श्रुत्योः स्मृत्योश्च विरोधान्नैकतरनिर्द्धारः सम्भवति । नच ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात् । नच श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोऽक्षरे, भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयाऽसम्भवात् । तर्ह्येवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमितिचेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमा-

---

अक्षरस्य तमेवमित्यत्र पुरुषोत्तमस्य च विषयत्वेनोक्ततया विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मोक्षसाधकज्ञानविकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नच श्रौतत्वाविशेषाज्ज्ञानयोरेव समुच्चयोऽस्त्विवति वाच्यम् । अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेरव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति गीतावाक्याभ्याऽक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदाद्व्यक्तवाक्येऽक्षरस्य परमगतित्वकथनेन ज्ञानिनोऽक्षरे लयाद्, भक्त्या मामिति वाक्ये स्वस्य विशतिकर्मत्वबोधनेन भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् स्थानभेदेन फलभेदे तयोरपि समुच्चयस्यासम्भवात् । ननु यद्येवं फलभेदस्तर्हि तस्य तस्य साधनस्य तत्र तत्र व्यवस्थित्या वाक्यानामितरेतरविरोधाभावात् सन्देहे निवृत्ते सर्वं श्रुत्युक्तं स्मृत्युक्तं चोपपन्नमिति व्यर्थमेवाधिकरणमितिचेन्न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतः, अन्ते या मतिः सा गतिरित्यङ्गीकारे पूर्वज्ञानवैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारतया तस्य न्यायस्याशक्यवचनत्वेन तादृशस्य लयस्थाननिर्द्धारासम्भवात्सन्देहेऽधिकरणप्रणयनस्यावश्यकत्वात् । अपरञ्च । यदि भक्तेरिवाक्षरज्ञानादपि परज्ञानमेव कयाचिद्विधया आद्यस्याधिकरणावश्यकत्वमुच्यते तदा तु, ततो मामित्याद्युक्तरीत्या भगवज्ज्ञानस्यैव प्रवेशसाधनत्वमाधिकरणे मन्तव्यम् । तथाच तमेवेति

र्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्द्धारासम्भवात् । अपरञ्च । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेति वचनाद् भक्तिमार्गे तत्त्वतो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यम् । तथाच 'मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रश' इति वाक्याज्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच क्वचिज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते, क्वचिद्भक्तिः, क्वचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्ते आह । गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदनेत्यर्थः । अत्रायमाशयः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्फलं दास्य इति विचारितवानि-

---

श्रुतेः सावधारणत्ववद्, मत्कामा इति स्मृतौ, सङ्गाच्छतसहस्रश इति कथनेन तदुपबृंहिताया वरणश्रुतेरपि सावधारणतुल्यत्वेन मार्गद्वयसिद्धज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेर्ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोध इति तत्कृतसंशयादप्यधिकरणमावश्यकम् । अतः पूर्वोक्तौ विषयौ संशयौ च निर्बाधौ । तथा सति, तथाच क्वचिदित्याद्युक्तरीत्या मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवान्मोक्षेच्छां परित्यज्य स्वर्गसाधन एव प्रयतनीयम् । किञ्चैवं मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवे प्राप्ते पूर्वोक्तं ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यं भक्त्युत्कर्षो दोषस्य कादाचित्कत्वं च न निर्द्धारयितुं शक्यमिति च । पूर्वपक्षे प्राप्ते श्रुतेर्बोधकताप्रकारं वदन् सिद्धान्तेन पूर्वोक्तं द्रढयितुं ज्ञानोत्कर्षबाधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * गतेरित्यादि * नन्विदं कथं बुद्धावारोहतीत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * अत्रायमित्यादि * कार्यमात्रं प्रतीश्वरेच्छायाः कारणत्वेन तस्याश्च नित्यत्वेन, एष तु एवेत्यादिश्रुत्युक्ताऽपीच्छा तथेति भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एव यद्यथा विचारितवांस्तत्तथैवेति। तत्र भगवद्विचारशरीर-

ति तथैव भवति। तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्यं वाच्यः। एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते। ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा। तद्रहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यते। तथा च यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकृतवांस्तं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम्। अत एव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य तदपेक्षित्वं च युक्तमेवेति भावः। अत्र साधकत्वेन, विपक्षे बाधकमाह। अन्यथा हि विरोध इति। अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यव-

---

प्रविश्लेषयनकारणविमर्षे पूर्वोदाहृतवाक्योक्तरीत्या ज्ञानभक्तिवरणभगवद्विषयककामरमणजारादिबुद्धीनां शास्त्रे कथनेन मुक्तिसाधनानुगमे सति शास्त्रद्वारा मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये तत्साधनानुगमहेतुरवश्यं वक्तव्यः। एवं तद्वचनावश्यकत्वे सति उक्तमार्गभेद एव हेतुः। तत्र कृतिसाध्यमित्याद्युक्तरूपा मर्यादा। सर्वसाधारणहेतुना साध्यसिद्धौ मर्यादापदप्रयोगस्य लोके दर्शनात्। यथैतावति कृत एतावद्दीयत इति राज्यमर्यादेति। शास्त्रेऽपि स्वकृतसेतुपरीप्सयेति सेतुर्मर्यादा। तद्रहितानामित्याद्युक्ता तु पुष्टिः। अनुग्रह इति द्वितीयस्कन्धात्। अनुग्रहश्च धर्मान्तरमेव, न तु फलादित्सा। यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात्। कृपानुकम्पादिशब्दानां स वाच्यः। एवं सति, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमितिन्यायेन * तथाच यं जीवमित्याद्युक्तरीत्या ददातीत्युदिताऽनुदितहोमवदधिकारिभेदाद् व्यवस्थितमिति सर्वं पूर्वोक्तं सुस्थम्। केवलमर्यादायां वृतस्य जीवस्याक्षरे पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतः क्रमेण मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकारात्तस्य पूर्वमक्षरे ततः पुरुषोत्तमे लयस्य 'ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इतिवत् सुखेन सम्भवाच्छ्रुतिद्वयोक्तमुपपन्नमित्यर्थः। एतेनैव स्मृत्योरपि विरोधः परिहृत इति बोधयन्ति। * अत एवेत्यादि *अत एवेति *मार्गभेदादेव। सूत्रशेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति। * अत्रेत्यादि *। * तथेति *।

स्थाया अकथने विरोधाद्धेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ उपपादितः । एतेनैव, ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्राधुनिकानामपि

मुक्तिसाधने मुमुक्षुप्रवृत्तिप्रतिरोधः । ननु सूत्रे को वा विरोधोऽभिप्रेतो योऽत्र साधकत्वेनाद्रियत इत्यत आहुः । * विरोध इत्यादि * । अत्रेदं बोध्यम् । ब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तवाक्येषु क्वचित्सृष्टिकर्तृत्वप्रशासितृत्वादिरूपं ब्रह्ममाहात्म्यं जीवात्मनः परमात्माभेदस्तादृशज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं चोच्यते। क्वचिच्च वरणेन स्वतनुविवरणम्।क्वचिद्भक्त्यैव मोक्ष इत्युच्यते । तत्र प्रकरणभेदान्माहात्म्यज्ञानवतात्माभेदज्ञानेनाक्षरप्राप्तिः । वरणेन स्वतनुविवरणश्रावणात्तेन भगवत्स्वरूपे दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिभेदात् सुदृढस्नेहरूपायां भक्तौ जातायां पूर्वजातमुक्तविधज्ञानमपि तत्रैवोपकरोतीति पुरुषोत्तमप्राप्तिः । नच केवले ज्ञाने वरणमुपसंहर्त्तुं शक्यम् । विद्याधर्मत्वाभावात्, वरणश्रुतौ जीवकृतसर्वसाधनालभ्यत्वश्रावणेन परमात्मनः श्रावणादिविध्युक्तसाधनालभ्यतया तन्मात्रसाधनिकायां विद्यायां वरणस्योपसंहर्त्तुमशक्यत्वाच्च । एवं साधनभेदेन फलभेदसिद्धौ पूर्वोक्तोपनिषच्छ्रुतिसिद्धभगवद्विचारशरीरे श्रौतसाधनानां तदभावस्य तद्विरुद्धानां कामादीनामपि प्रवेशेन वरणे प्रकारभेदः सिद्ध्यति । स च पुराणोक्तैरुपबृंहणैर्विशेषतोऽवगम्यत इति हृदिकृत्य सूत्रकृता इदमधिकरणं प्रणीतमित्याशयेन पुराणस्य विरोधपरिहारचिन्तनमत्र कृतं, न तु मुख्यतया तेषां विषयवाक्यत्वमिति वैदिकम्मन्यबहिर्मुखबोधनाय वर्त्म । वस्तुतस्तु, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतमितिवाक्याद्वेदत्वमेव श्रीभागवतस्य । इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद इति बृहदारण्यकश्रुतेश्च । अतस्तद्वाक्यत्वेनापि विषयवाक्यत्वं युक्तमिति न शङ्कालेशः । प्रकृतमनुसरामः । एतस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणोत्थशङ्कानिरासरूपं प्रयोजनान्तरमाहुः । *एतेनेत्यादि * । एतेनेत्यस्य इत्यपि शङ्कानिरस्ता वेदितव्येत्यनेनान्व-

भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्ष-स्त्वसङ्गतः। अथ श्रवणादिरूपा, पापे सत्यपि भवति। प्रेमरूपा तु तन्नाश एवेति विशेषो वाच्यः। सोऽपि प्रेमवतामपि अक्रूरादीनां मणिप्रसङ्गे भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणान्न साधीयानित्यपि शङ्का निरस्ता वेदितव्या। तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तद्दातृत्वेनैव भगवति प्रेमापि, न तु निरुपधिः। कदाचिद् वस्तुस्वभावेन मुक्तीच्छानिवृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गीयत्वाद्, अनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री। अस्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः। पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतेस्त्वनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वाच्छ्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च युगपत् पौर्वापर्येण वा, वैपरीत्येन वा भवत्येव। अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव। स्नेहेनैव क्रियमाणत्वान्न विधिविषयः। न ह्यविद्यादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दान्तरायरूपाभ्रङ्कषाविरलविविधमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्याऽनुग्रहानलस्य

थः। * न साधीयानिति *। पापं विना भगवति प्राकट्यकृत्यसम्भवान्न साधीयान्। तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो न युक्त इत्याशङ्काऽप्येतेन मार्गभेदेन समाधानान्निरस्ता वेदितव्येत्यर्थः। कथं निरस्तेत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति। * तथा हीत्यादि *। * वक्तुं शक्यतेत्यन्तम्। तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो मर्यादामार्गविषयः। सत्यपि पापे भक्त्युदयपक्षस्तु पुष्टिमार्गे। तत्र वरणप्रकारभेदे नियामिका या इच्छा, सा, छन्दत उभयाविरोधादिति सूत्रे सूचिता, सैवात्रोभयथेति पदव्याख्याने व्युत्पादिता। तेन न चोद्यावकाशः। नापि तत्कृतश्रवणादीनां पापनाशार्थत्वं शङ्क्यम्। तेषां प्रेम्णा क्रियमाणत्वेन फलमध्यपातित्वात्। पापस्य त्वनुग्रहेणैव नाशसम्भवादित्यर्थः। नन्वेतादृश्येवेच्छेत्यत्र किं मानमत आहुः।

तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते–'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट' इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति, स्वयं च हरित्वेन दुःखहर्तेति धुनोति उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मकृत्यसम्भवात् सांसर्गिकं मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवद् वा यत् कृतं विकर्म तत्कथञ्चिदुत्पतितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवाव्यासक्तेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्ड्यराजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा वक्ता उक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथञ्चिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्ममात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते । एतादृशस्यापि यदि विकर्म भवेत् तदा तन्निवृत्त्यर्थं न तेनान्यत् कर्त्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्ट-

---

* तदुक्तमित्यादि * । अत्र यद्विकर्म यच्च कथं चिदुत्पतितं तत्सर्वं धुनोतीत्यन्वयः । तत्र पूर्वं विवृण्वन्ति । * विकर्मेत्यादि * । तद् दुःखदमित्यत्र तदिति भिन्नं पदम् । * हरित्वेन दुःखहर्त्तेति * । 'हराम्यघं यत्स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिश्चैष्टस्तस्माद्धरिरहं स्मृत'इति महाभारतवाक्यात्तथा । मध्ये निविष्टस्य कथञ्चित्पदस्य धुनोतिना सम्बन्धे धूननप्रकार इच्छाविषय एव वाच्यः । स चेच्छाविवरणादेव लभ्यत इति वैयर्थ्यात् पूर्वपदेनैव सम्बन्धो युक्त इत्याशयेन द्वितीयं विवृण्वन्ति । * उक्तेत्यादि * । मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवाद् इति । अकामतः, अबुद्धिपूर्वकं च कृतम् । एवञ्च सांसर्गिकेन सह त्रिविधं विकर्मोक्तम् । त्यक्तान्यभावस्यैतदपि न सम्भवतीत्यरुच्या ततोऽतिरिक्तमन्यदाहुः । * त्यक्तेत्यादि * अज्ञानं वेतिकथञ्चिदुत्पतितविकर्मस्थानीयमिति शेषः । गौण्यङ्गीकारे बीजं वक्तुमाहुः । * वक्तेत्यादि * । तथाच तादृशस्य पापमेव नास्ति, किन्तु भगवदिच्छैव तादृशी सन्मार्गस्थापनार्थेत्याशयेनैतद्वाक्यवक्ता करभाजनो योगीश्वर एकादशस्कन्धे निमिं प्रति तथोक्तवानित्यर्थः । एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः । * तेनेत्यादि * ।

स्तत्सुनोति यत इति। कदाचित्स्वभक्तिबलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्याच्चेद्भक्तस्तदैव हृदिस्थ एव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तद्दोषमपि धुनोतीति सर्वपदेनोच्यते। चिरकालभोग्यमपि तत्क्षणेनैव नाशयति। तन्नाशने कालादेरप्रतिबन्धकत्वामत्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम्। अत्र भजनादिहृन्निवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि सम्भव इति ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते। युक्तं चैतत्। संसृतेर्दुःखात्मकत्वात्, तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात्। पुष्टिमार्गीयभक्तानां

———

सर्वपदतात्पर्यमाहुः। * कदाचिदित्यादि *। इदमपि नवमस्कन्धे रन्तिदेवोपाख्याने सिद्धम्। 'तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिनः। अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणा' इति, द्वितीयस्कन्धे शुकोक्तौ च—'किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुष्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः। येऽन्येऽपि पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नम' इति। चिरकालभोग्यस्य यत्र क्षणमात्रेण नाशनं तदुदाहरणं त्वन्तर्गृहगताः प्रागेवोक्ताः। सिद्धमाहुः। * अत्रेत्यादि *। तथाच मर्यादाभक्तिमार्गे तत्तव्याभावाज्ज्ञानमार्गत उत्कर्षः, पुष्टिभक्तिमार्गे तु क्वचित्पापसत्त्वेऽपि भगवतैव तन्नाशनेन कृपातिशयादुत्कर्ष इति सिद्धमित्यर्थः। तेन पूर्वाधिकरणोक्तो भक्त्युत्कर्षो हेतुबोधनेन दृढीकृतः। किञ्चैतेन भगवतः फलत्वबोधनात् स्वरूपावस्थितस्यैव तथात्वादकेतनत्वरूपो धर्मोऽपि प्रतिपादितः ॥ २९ ॥ ७ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तिहेतुबोधनेन ज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गस्योत्कर्षो दृढीकृतः। अत्र त्वनुग्रहजन्ययोर्मर्यादापुष्टिभक्त्योर्मध्ये मर्यादाभक्तेः पापनाशोत्तरमेव जायमानत्वात् पुष्टिभक्तौ च तादृशनियमाभावात् तत आधि-

तु तदनपेक्षित्वमुच्यते । तदुक्तमथर्वणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते ।परब्रह्मैतद्यो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽमृतो भवतीत्यादि । एतदग्रे किं तद्रूपं किं रसनं कथं हैतद्भजनमित्यादिप्रश्नोत्तरं पठ्यते, भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति । एतदत्र विचार्यते।मन्त्राद्यचिन्तनदधिष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते । भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराश्येन भगवत्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते। नच फलनैराश्येन भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यम् । तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धैतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा भजतः सैव फलम्।स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्य-

---

कथं न स्यादतस्तारतम्यं विचार्यते। चरणश्रुतिप्रपञ्चभूतमिति पूर्ववदेव विषयसंशयौ पूर्वपक्षं निक्षिप्य सूत्रमवतारयन्ति । * ननु मुक्तेरित्यादि * पुष्टिमार्गीयभक्तानां मुक्त्यनपेक्षत्वं कुत्राऽथर्वोपनिषत्सूच्यत इत्याकाङ्क्षायां, गोपालपूर्वतापनीय इत्याह । * अष्टादशार्णेत्यादि * । * भक्तिरहस्यभजनमिति * अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दसः सोर्लुक्। रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं, * तदिहेत्यादि * अर्थस्तु तद् भजनम् अमुष्यात्मनो वस्तुत एतदीयस्य जीवस्य इहामुत्रोपाधिनैराश्येनैव ऐहिकामुष्मिकयावत्फलेप्साराहित्येन कल्पनं तदीयत्वसमर्थनम् । अन्तर्बहिः सेवया तद्दृढीकरणम् । क्रृपू सामर्थ्ये इति धात्वर्थात् । एतदेव = स्वस्य तदीयत्वसमर्थनमेव, नैष्कर्म्यं संन्यास इति । अन्ये तु, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमिति पठन्ति । एवं पाठद्वयेऽपि यावत्फलनैराश्यस्य प्रविष्टत्वादामुत्रिकमध्ये मुक्तेरपि प्रवेशात् तदनपेक्षत्वं समानम् । * एतदत्र विचार्यत इति * उक्तं तापनीयवाक्यद्वयमस्मिन् सूत्रे विचार्यते । सन्देहं वक्तुं विचारप्रकारमाह । * मन्त्रेत्यादि * । अमुं

न्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्वाक्याच्च । अत एव रहस्य-भजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथाच श्रौतत्वभगवत्सम्बन्धित्वयोरविशेषात् कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति । मुमुक्षोः सकाशाद्रहस्यभजनकर्त्तैवोपपन्नः । उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति ।तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योऽर्थः । स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभोस्तदधीनत्वम् । भक्तितिरोभावात् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य

पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तद् इति मन्त्रोक्ता या पञ्चपदस्याष्टादशार्णमन्त्रस्यावृत्तिः पुनः पुनः कथनम् । तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं यत्तदधिष्ठातृध्यानादि तस्य सर्वस्य अमृतत्वं फलम्, उपक्रम एव, यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीत्यनेनोच्यते । * भजनस्वरूपमित्यारभ्य, भगवद्वाक्याच्चेत्यन्तग्रन्थस्तु स्फुटार्थः। एतान्निगमनायाह । * अत एवेत्यादि * । * अत एवेति * । स्वरूपस्य फलत्वादेव । अस्य भजनमिति पाठे तु निरुपधिभजनमेव लक्ष्यम् । उभयथापि, तद्धैतानित्यादिभिः सिद्धो निर्णयस्तुल्यः । अतो निरपेक्षभजनेऽपि मुक्तिरेव फलमिति निर्णयस्य कर्त्तुमशक्यत्वाद् यत् सिद्धं तदाह । * तथाचेत्यादि * । उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव युक्तमिति पूर्वपक्षरूपे संशये श्रुतिस्थगूढाभिप्रायं प्रकटयन् सूत्रं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षोरित्यादि * । * रहस्यभजनकर्त्तेति * । पाठान्तरे तु निरुपधिभजनकर्त्ता । * तमेवेति *। तादृशं भक्तम् । गूढाभिसन्धिं वा । अग्रे उपपत्तेरेव कथनादिति । ननु पुरुषोत्तमे सायुज्येऽपि सूत्रोक्तस्य हेतोरुपपद्यमानत्वात् कथं रहस्यभजनकर्त्तुरेवाधिक्यस्य सिद्धिरित्यत आहुः । *यद्यपीत्यादि* । ननु माऽस्तु प्रभोस्तदधीनत्वं सायुज्ये, तथापि स्वरूपानन्दापेक्षया भजनानन्दस्याधिक्ये किं मानमत आहुः । * भजनानन्दस्येत्या-

तत आधिक्यं तु, मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं, दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः, नारायणपरा इत्युपक्रम्य स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इत्यादिवाक्यैरध्यवसीयते । अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां सुहृत्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । नच महत्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथाऽत्रापीति वाच्यम् । दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासम्भवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति वाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्न्यूनार्थजिघृक्षोः सकाशात् पूर्णार्थवान् महानिति युक्तमेवास्योपपन्नत्वम् । इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह ।

दि *। अत्र प्रथमवाक्यं पञ्चमस्कन्धषष्ठाध्याये श्रीशुकैः परीक्षितं प्रत्युक्तम् । 'राजन् पतिर्गुरुरयं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः । अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति । अत्र मुक्तिदातुरप्यदेयत्वेन भक्तेराधिक्ये सिद्धे तदानन्दस्याधिक्यम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यम् । तृतीयं षष्ठस्कन्धे सप्तदशाध्याये उमां प्रति शिववाक्यम् । नन्वयमर्थः सूत्राशयगोचरत्वेन कथं ज्ञेय इत्यत आहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यद्येवमर्थोऽभिप्रेतो न स्यात्तदा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रे वदेत् । भगवत्स्वरूपलाभस्योभयत्रापि तुल्यत्वेनोपापसर्गप्रयोजनाभावात् । अत उपलब्धिपदाज्ज्ञेय इत्यर्थः । चतुर्विधमुक्त्यन्तर्गतत्वव्यावृत्त्यर्थं तादृशस्य सिद्धं स्वरूपमाहुः । * तेनेत्यादि * । एतदेव भक्तेराधिक्यमूहापोहेन दृढयन्ति । * नचेत्यादि * । स्पष्टम् । इतोऽप्यत्युत्कटभक्तसूचना-

लोकवदिति । यथा स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाऽननुगुण-गृहवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भटभक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्ववत् । भगवत्प्राकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा ।

थ पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । स्पष्टम् । एवमत्र भक्तेः परमा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्तौ मुक्तिर्न सन्निपततीति मर्यादाभक्तिफलभूतमुक्तिभाजोऽपि सकाशात् पुष्टिभक्तोऽधिक इति सिद्धम् । अत्र गोपालतापनीयोक्ते विषयवाक्ये भक्तिविषयतया पुरुषोत्तमस्वरूपस्य सिद्धत्वेन श्यामावदातत्वं प्रतिपादितम् ।

शंकराचार्यास्तु, गतेरर्थवत्त्वमिति द्विसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, क्वचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, क्वचिन्न । स किं सर्वत्र संनिपतेन्न वेति संशये उपायनवत् सर्वत्रेति प्राप्तम् । तत्राह । गतं देवयानस्य पथः, अर्थवत्त्वमुभयथा विभागेनेत्युक्त्वा क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति विभागस्वरूपं व्याचक्रुः । तन्मन्दम् । एकस्य प्रकारस्य गतिसार्थक्यं प्रत्यहेतुतया सौत्रस्योभयथापदस्य विरोधात् ।

भास्कराचार्यास्तु, उभयथेत्यस्य सुकृतनिवृत्त्या दुष्कृतनिवृत्त्या चेत्यर्थमाहुः । पूर्वव्याख्यानादिदमेव समीचीनम् । सूत्रस्थपदसङ्गतेः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु । यदि पुण्यमपि निवर्त्तते किमर्था तर्हि गतिरिति भास्कराचार्योक्तमवतारणं सूत्रव्याख्यानं चानूद्याहुः । तैरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का । यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति । न हीयं सुकृतनिबन्धना गतिरपि विद्यानिबन्धनेति । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति । तन्मन्दम् । विद्याक्षिप्ताया एव गतेरर्थवत्त्वस्य सूत्रे प्रकारद्वयेन समर्थितत्वात् । तत्र प्रकाराकाङ्क्षायामर्थशब्दस्य पञ्चस्वर्थेषु

एतेन ज्ञाप्यं हिं ज्ञापकादधिकं भवति । एवं सति यज्ज्ञापकं परमकाष्ठापन्नं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥

निवृत्तेरप्युक्तत्वात् तदभिप्रेत्य द्वेधा निवृत्त्यार्थवत्त्वव्याख्याने दोषाभावात् । तद्व्याख्येयवृद्धोक्तौ त्वर्थशब्दस्य प्रयोजनार्थताया निवृत्त्यर्थताया वा उपगमेऽप्युभयथेति पदासामञ्जस्यं दुर्वारमेवाऽतो वृथाऽयमाडम्बरः । किञ्च । मतद्वयेऽपि देहवियोगकाल एव द्विविधकर्मक्षयस्याङ्गीकृतत्वाद् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वाद्गतिवैयर्थ्यं तु मतद्वयेऽपि नापैति ।

यत्पुनर्भास्कराचार्यैः पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणः कार्यब्रह्मत्वमुपगतम् । तदपि मन्दम् । हेत्वदर्शनात् । नच साकारत्वमेव हेतुरिति वाच्यम् । तस्य कार्यासाधारणतायाः प्रागेव बहुधाऽस्माभिर्निरस्तत्वेनाभिमानमात्रत्वात् । नच यजूदरः सामशिरा इति श्लोकरूपया तत्स्वरूपसंग्राहकश्रुत्योक्तं वेदरूपत्वमेव हेतुरिति युक्तम् । तदा मनोमयत्वेन भगवद्धर्मरूपतयाऽपि नित्यत्वानपायात् । नच द्वैतापत्तिः । तस्या अपि प्रागेवाभेदस्वरूपविचारे एव निरस्तत्वात् । उपासकस्य लिङ्गशरीरवत्त्वं वेदात्मकस्थूलशरीरवत्त्वं च युक्तमिति बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु संपरायाधिकरणं पञ्चसूत्रमङ्गीकृत्य तत्र देहपातसमय एव यावत्कर्मक्षयं सूत्रद्वयेन व्याख्याय गतिसूत्रं पूर्वपक्षत्वेन व्याकुर्वन्ति । गतेर्देवयानगतिश्रुतेः । उभयथा अर्थवत्त्वं सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य पश्चादित्युभयथा कर्मक्षये सत्येवार्थवत्त्वम् । अन्यथा हि विरोधः । देहत्यागसमय एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मदेहस्यापि नाशात् केवलस्य गमनं तु विरुध्येतेति । एतस्योत्तरमुपपन्नसूत्रे । उपपन्न एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्यादिषु क्षीणकर्मणा आविर्भूतस्वरूपस्यापि देहसम्बन्धाख्यस्यार्थस्योपलब्धेः । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकापि सर्व-

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमाना-
भ्याम् ॥ ३१ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । परब्रह्मैतद् यो धारयति रसति भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोऽमृतो-

---

कर्मणां निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति । यथा लोके केनचित् तडागादिके कृते, तस्य पुंसो नाशोत्तरमप्यन्ये तडागादिकमशिथिलं कृत्वा स्थापयन्ति तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । अन्यापेक्षया इदमेवातिसुन्दरम् । अस्मन्मते तु यदेतन्न विचारितं तच्छन्दत इति सूत्रे भगवदिच्छायाः कारणत्वोक्त्या यादृश्येच्छया यो यादृगधिकारी तस्य तस्य तदा तदा कर्मक्षयस्तया तया विद्यति न कुत्रापि कल्पना, न वा श्रुतिविरोध इत्यस्य निर्णयस्यार्थादेव सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ३० ॥ ८ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ एवं पुष्टिभक्तेः फलरूपत्वं तादृशभक्तस्य स्वरूपं च निरूप्य ततो न्यूनाया अपि मर्यादाभक्तेर्ज्ञानमार्गादुत्कर्षं विषयोत्कर्षाद् बोधयितुं मर्यादाभक्तिसाध्यायां मुक्तौ सर्वा भक्तयः सन्निपतन्ति, किं वा प्रत्येकमेवेतरनिरपेक्षाः मुक्तिं साधयन्तीति विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन विषयादिकमाहुः * अथर्वणेत्यादि * अत्र सर्वाङ्गे मनोधारणं करोतीति धारयतिपदार्थः । रसति कीर्त्तयति जपतीत्यर्थः । भजति शारीरादिना सेवते । ध्यायते एकाङ्गं लीलां वा चिन्तयति। प्रेमति युधिष्ठिरादिवत् स्निह्यति । शृणोति श्रावयतीति प्रकटार्थम् । उपदिशति मन्त्रद्वारा बोधयति । आचरति भगवद्धर्मानिति शेषः । एवमत्र नवोक्ताः । अयं च शाखान्तरीयः पाठः । प्रसिद्धपाठे तु ध्यायति रसति भजतीति त्रयमेवोच्यते । तदाप्युपलक्षणविधया अन्या अन्यत्रोक्ता अपि समायान्ति । संशयपूर्वपक्षौ स्पष्टौ । सि-

भवति सोऽमृतोभवतीति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवाऽमृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यत इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वमुपलक्षणं चैतच्छ्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवमेव तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासामविरोध इति । चिन्तयँश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते। पञ्चपदीं जपन्नित्याद्युक्त्वा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति श्रुत्या कीर्त्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते। तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं सति परब्रह्मैतद् यो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति ज्ञेयम् । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेन्नैवम् । योऽर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिद्ध्यति तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति तत्र तथाऽस्तु प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधिगम्यम्। श्रुतिस्तूक्तैव। नचोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यम् । अलौकिकेऽर्थे लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्प्येत । स्मृतिरपि "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सि-

---

द्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * समुदितानामित्यादि * । * अत्रेति * अनियमे । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * एवमे-

द्धामामीयुरञ्जसा । एतावान् सांख्ययोगाभ्याभि”त्युपक्रम्य, अन्ते नारायणस्मृतिरित्यादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाऽऽह सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते- चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुशयोऽस्तीति भाति । यत्रोक्त- साधनस्तोमसम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्ताविततरसाधन- त्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्त्तनस्मरणानां मुक्त्यऽव्यवहितपू- र्वक्षणे युगपदपि सम्भवादन्यथासिद्धिसम्भवे विनिगमकाभावादे- केनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथोविरोधः। तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव तथाऽस्त्वित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति। पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः । यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र

वाहेत्यन्तम् * । * एवमेवाहेति * प्रत्येकपक्षमेवाह । एवं प्रत्येकपक्षं निर्णीय यत्रासां समुदायस्तत्र कस्य कारणतेत्याकाङ्क्षायां तामप्ये- तेन पूरयतीत्याहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * अनियम इ- त्यादिकथनेन । तमेवानुशयं व्युत्पादयन्ति । * यत्रोक्तेत्यादि * यु- गपदपि सम्भवादित्ययम् अन्यथासिद्धिसम्भवे हेतुः । * विनिगम- मकाभावादिति * त्रयाणां मध्ये कस्यान्यथासिद्धिरित्यत्र विनिग- मकाभावात् । * अत इति * अनियमात्।ननु प्रत्येकपक्षे भक्तिकार- णत्वश्रुतीनां मिथोविरोधाद्भक्तीनां न प्रत्येकं कारणत्वं तथा समु- दितानामपि कारणत्वं माऽस्तु । ज्ञान एव तदुपक्षयस्य वक्तुं शक्य- त्वात् । श्रुतीनां चोपचारेण नेतुं शक्यत्वादित्येवं तर्ह्येकेत्यादिना आशङ्क्य तत्र भक्तीनां मुक्त्यकारणत्वे बाधकमाहेत्यर्थः । * तत्रेति * श्रुतौ स्मृतौ च । तथाच श्रुतेरुपचारसहिष्णुत्वेऽपि स्मृतौ, केवलेन हि भावेनेति केवलपदान्नोपचारसहिष्णुत्वमतस्तदुपबृंहितश्रुतावपि यथाश्रुतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वं विकल्पितस्य दोषस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * यत्र प्रत्येकमित्यादि * तथाच ताद-

किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्व इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयो-गोऽयमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचारित-कार्यं लौकिकैश्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्वा येन जीवेन तत्कारयति स जीवस्तैर्द्धर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदी-

---

ङ्गस्थले सर्वासां भक्तीनां सन्निपातात् फलशैघ्र्यं बोध्यमित्यर्थः । * श्लिष्ट इति * अनियम इत्यनेन एकमेव कर्त्तव्यं, न द्वयं त्रयमि-त्यस्याप्यनियमस्य संग्रहान्नानार्थसंश्रय इत्यर्थः । अत्र ज्ञानद्वारा-मुक्तिजनिकानां भक्तीनां विचारेण ताभिर्ज्ञेयस्य भगवतो निर्मलत्व-बोधकं विरजमिति विशेषणं प्रतिपादितं बोध्यम् ।

अन्ये तु. अर्चिरादिगतिः सर्वासु विद्यासु?उत यत्र श्रूयते तत्रेति संशये, सर्वत्रेति सिद्धान्तयन्ति । अस्मिन् सिद्धान्ते तु यत्रातिकृपा तत्र सद्योमुक्तिः । इतरत्र त्वर्चिरादिगतिरिति विशेषो गतिसूत्रादेव सिद्ध्यतीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ पूर्वाधिकरण-सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणप्रयोजनमाहुः * पूर्वमित्यादि * । * मुक्तो भवति न वेति * । सायुज्यं प्राप्नोति, न वा । तथाच यदि तैः प्राप्नोति तदा भक्तित्वं, न मुक्तिजनकतावच्छेदकम् । तेषु भक्तित्वा-भावात् । यदि न प्राप्नोति तदा भगवद्धर्मत्वमपि न तथा । अत्राद्ये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधः । द्वितीये भगवद्धर्माणां मुक्तिप्रतिबन्धक-त्वप्रसङ्ग इत्यतो विचार्यत इत्यर्थः । एवञ्च ते भगवद्धर्मा विषयाः । मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । ते च, यदादित्यगतं तेज इत्यादिवा-क्योक्ताः प्रतर्दनसंवाद इन्द्रेण स्वस्मिन्नुक्तास्तादृशा अन्यत्रापि ज्ञे-याः । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * अत्र द्वौ पूर्वपक्षौ । तत्र भगवान्

यानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव। तेषां स्वकृत्यऽसाध्यत्वेना-
विधेयत्वात्तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहे निर्णयमाह । यावदि-
त्यादि। यस्मिञ्जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्त-
त्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त आधि-
कारिका इत्युच्यन्ते। तत्कार्यसम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति
तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्सम्पत्तौ
सोऽपि निवर्त्तेत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्त्तन्त इति
मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवो भगवता तथैव विचारितत्वा-

यदा स्वकार्यकर्तृत्वेन अङ्गीकरोति तदा तान् धर्मान् ददातीति
वरणहेतुकत्वात्तैरपि मुक्तिरित्येकः सुतरामित्यन्तेनोक्तः । तादर्थ्येन
विहितत्वाभावान्नेत्यपरः, अप्रवेशोऽपीत्यन्तेनोक्तः। एवं सत्युभयत्रा-
ऽपि युक्तिसद्भावात् सन्देह एव पर्यवस्यतीत्यतः सन्देहे निर्णयमा-
हेत्युक्तम्। सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति।* यस्मिन्नित्यादि * ।
भवत्वेवं तथाप्युक्तसन्देहस्य कथं निवृत्तिरित्यतस्तदर्थं सूत्रतात्पर्यं
स्फुटीकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * कार्यसम्पादनाय भगवता दत्ता-
नां धर्माणां यावत्कार्यमवस्थाने सति कार्यसम्पत्तावधिकारोऽपि नि-
वर्त्तेत इति तन्निवृत्तौ ते धर्मा अपि निवर्त्तन्ते । लोकवत्तुलीलेति
न्यायात्। अतो निवृत्तत्वादेव न मुक्तिपर्यन्तं तेषां व्यापारसम्भवः।
नच तन्निवृत्तौ न्यायमात्रमेव मानमपि तु, स्थानं पुरन्दराद् हृत्वा
बलये दास्यतीश्वर इत्यादीनि वाक्यान्यपि । अतो भगवता तेषां
कार्यार्थताया एव विचारितत्वाद्वरणहेतुकत्वेऽपि न तेषां मुक्तिहे-
तुत्वम्। अतो भक्त्यभावे तेषां प्रकृतौ लयः । यदितोऽधिकारिणो
भक्तास्तदाधिकारसमाप्त्यनन्तरं भक्तिः फलोन्मुखीभवतीति न भ-
क्तित्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वहानिरिति मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति
भाव इत्यर्थः। ननु यद्याधिकारिकाणां न मुक्तिपर्यन्तो व्यापारस्तर्हि,
ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति वाक्ये अधिकारान्ते मुक्तिकथनं विरुद्धं

न्मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः । यच्च "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति वाक्यं, तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्तर्षिप्रभृतीनां तद्विषयकमिति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवद्दत्ताधिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिं न वदेत् । कृतात्मान इति पदात्तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश उच्यते, न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥

स्यादित्यत आहुः । * यद्वेत्यादि * । तथाच तद्भक्तेस्तदानीमेव फलोन्मुख्यस्य भगवता विचारितत्वात्तदापि तथैव तन्मुक्तिर्न त्वाधिकारिकैर्गुणैरित्यदोषः । अत्र गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । तथाच यद्याधिकारिकैरेव गुणैर्मुक्तिः स्यात्तदा, 'स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि'रिति तादृशोपासनया तथा मुक्तिं न वदेत् । अत एतदनुरोधेन पूर्वोक्तवाक्येऽपि साधनान्तरेणैव मुक्तिर्बोध्येत्यर्थः । तत्रापि गमकमाहुः । * कृतेत्यादि * । तथाचात्रापि तथेत्यर्थः । एतेन प्रशान्तारुणलोचनत्वं विचारितम् । प्रशान्तं ज्ञानम् । अरुणं क्रिया, रजोरूपत्वात् । तदुभयविचारात्मकं लोचनम् । तेषु तेष्वधिकारिषु ज्ञानक्रिययोः कार्यार्थं प्रदानादिति बोध्यम् ।

अन्ये त्वत्र, अपान्तरतम–वशिष्ठप्रभृतीनां पूर्णज्ञानवतां दृष्टपरतत्त्वानामपि व्यासमैत्रावरुणादिरूपजन्मान्तरदर्शनाद्विद्याया न मुक्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य तन्निरासायाधिकारस्य प्रतिबन्धकत्वात्तत्समाप्तौ पूर्वया विद्ययैव मुक्तिमाहुः ।

सिद्धान्ते तु तादृशाधिकारस्य भगवद्दत्तत्वात्तादृशाज्ञापरिपालनस्याप्रमत्तत्वेन प्रकरणे तुष्टाद्भगवत एव कृतात्मत्वे, ततो मुक्तिर्न तु तया विद्ययेति शेषः । उचितं चैतत् । मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति वाक्याद् भगवतो मोक्षदातृत्वादिति । नच विद्ययेति युक्तम् । तस्याः सात्त्विकीत्वेन स्वप्नप्रबाधन्यायादविद्योपमर्दस्यापि सम्भ-

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावा-
भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

ननूक्ताऽथर्वणोपनिषद्वाक्यैर्भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते। श्रुत्यन्तरेषु, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, तरति शोकमात्मविद्, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते। श्रुतित्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च तदसम्भवाद्भक्त्या मामभिजानातीति वाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्याऽपि सम्भवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात्तद्भजनस्यैव-

---

वादिति । एवमेव ज्ञानपक्षेऽपि ज्ञेयम् । तेनात्र भक्ताधिकारिणां मुक्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः । पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यम् । कर्मिणां पुनरागतिरिति सर्वोऽपि विषयः सूचितो ज्ञेयः ॥ ३२ ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ पूर्वाधिकरणे प्रासङ्गिकविचारेणापि भक्तेरेव मुक्तिकारणत्वे दृढीकृते तदर्थं भगवद्भक्तिरेवावश्यं कार्येति सिद्ध्यति । तथा सति श्रुत्यन्तरे अक्षरज्ञानस्यापि मुक्तिकारणत्वश्रावणे तस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारं विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन विषयसंशयौ पूर्वपक्षकुक्षावेव निक्षिप्य सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्वित्यादि * । * भगवद्धर्माणामिति * । भगवद्विषयाणां श्रावणादीनाम्। अत्र उच्यते इत्यन्तेन विषयसंशयतद्बीजान्युक्तानि । श्रुतित्वेत्यादिना पूर्वः पक्ष उच्यते । तथाचैवं वैजात्यस्यावश्यकत्वाद्, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वेताश्वतरश्रुत्या मुक्तेः स्सर्वमायानिवृत्त्यात्मकत्वेन तस्यां वैजात्याऽसम्भवाज्ज्ञानकारणत्वबोधकश्रुतेः सावधारणत्वेन भक्तिकारणत्वबोधिकायां च तदभावेन भक्त्या मामभीति गीतावाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्य सम्भवाद् गतेरर्थववामित्यतताधिकरणे मर्यादामार्गे ज्ञानस्य मुक्तिसाधनताप्रतिपादना-

तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाऽऽह । अक्षरधियामित्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमित्यादि । तथाथर्वणे च, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति तेन ज्ञानमार्गेऽक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते, पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातीति वाक्ये मामिति पदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते, न त्वक्षरविषयकम् । किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्त-

---

भक्तेः परम्परया कारणतामादाय भक्तिकारणतावाक्यानां समर्थनीयतया ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन्नुक्तं हृदि कृत्वा अक्षरज्ञानस्य तां प्रति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन कारणत्वमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्दः पूर्वेत्यादि * । * पूर्वपक्षनिरास इति * । पूर्वोक्तरीत्या सावधारणवाक्यसिद्धत्वाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षनिरासे । तं ज्ञानकरणत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यनिरूपणमुखेनोपपादयन्ति । *वाजेत्यादि * । अयमर्थः । अस्थूलादिवाक्यस्योपसंहारे य एतद्विदित्वा प्रैति स ब्राह्मण इत्यक्षरवेत्तुर्ब्रह्मज्ञत्वमुक्तम् । अथ परेति वाक्ये च परविद्याया अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तम् । तेन ज्ञानरूपे मार्गे इष्टप्राप्त्युपाये अस्थूलत्वाद्दृश्यत्वादिगुणकं यदक्षरं तद्विषयकाण्येव ज्ञानानीष्टप्रापकतया निरूप्यन्ते, न तु पुरुषोत्तमविषयकाणीति ज्ञानविषयविशेषणबलान्निश्चीयते । तत्फलविचारे च ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिः फलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेव पुरुषोत्तम इति वाच्यम् । परपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः । दिव्यो ह्यमूर्त्त इति मन्त्रे, अक्षरात् परतः पर इत्येतस्यापि विरोधापत्तेः । नच तत्राक्षरपदेन प्रकृतिर्वा, जीवात्मा वा ग्राह्य इति युक्तम् । प्रकृताविरोधात् । जगत्कारणभूतस्य चेतनस्यैव तत्राक्षरत्वेन

स्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम्। एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति सामान्यम्। मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं ल-

---

प्रकृतत्वात्। अतस्तत्र, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्, यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति, कूटस्थोऽक्षर उच्यत इति गीतास्मृत्युपबृंहित एव ग्राह्यः। तस्माच्चाक्षरात् परः पुरुषोत्तम एवेति गीतास्थादक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्यतोऽक्षरातीततया निश्चितोऽतस्तत्प्राप्तिरेव फलत्वेन निश्चीयते। तत्कारणविचारे तु श्रुतौ ब्रह्मविदित्यनेन तद्विवरणर्चि ब्रह्म यो वेदेत्यनेन च ज्ञानं प्राप्तृविशेषणत्वेनोच्यत इति स्वरूपयोग्यतासम्पादकमेवाक्षरविषयकं ज्ञानम्। भक्त्या मामभीति गीतावाक्ये तृतीयया भक्तेः करणत्वं, मामिति पदात् तद्व्यापारभूतं पुरुषोत्तमज्ञानं चोच्यते, न त्वक्षरविषयकम्। किञ्च। यद्यधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वमङ्गीक्रियते तदा तेनाक्षरप्राप्तिर्भवति, सैव ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरेणोच्यते। तदापि, भक्त्या मामित्यस्मात् पूर्वं यद् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति वाक्यं तस्मिन् ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेर्ब्रह्मभावस्य च स्वरूपलाभरूपत्वेनानन्दाविर्भावात्मकत्वादानन्दाविर्भावस्य चाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् परप्राप्तिपूर्वकक्षारूपो यो ब्रह्मभावस्तद्विश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम्। तेनाक्षरप्राप्तेर्मुक्तित्वं यदुच्यते तदक्षरस्य परमधामत्वेन पुरुषोत्तमाविनाभावादुच्यते। तेनावधारणमपि जीवस्य पुनरावृत्तभावेन मृत्यवतिक्रमेण कैवल्याक्षरप्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेन चोपपद्यमानं न विरुध्यत इति ज्ञानकारणत्वनिरूपकश्रुतिभिरुच्यत इत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः। * एवमित्यादि *। एवं तदविरोधे सति अक्षरविषयि-

भते परामि'ति वाक्याद् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषाञ्चित् तत्रैव लयः । केषाञ्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । औपसदवादिति । उपसदाख्ये कर्मणि तानूनप्त्रस्पर्शाख्यमौपसदं कर्मास्ति । तत्रातिथ्यायां ध्रौवात् स्रुचि चमसे वा यदाज्यं चतुरवत्तं वा समवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ।

णीनां धियां तैत्तिरीयादिश्रुतौ योऽवरोधो मुक्तिसाधनेषु गणना स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्याम् ।

तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति भक्तसङ्गे सिद्धम् । 'सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम्' इत्येकादशस्कन्धे । स च पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धस्तद्धामरूपाक्षरज्ञानेऽप्यस्तीति तदेव सामान्यम् । तथा * मर्यादामार्ग इत्याद्युक्तरीत्या तद्भावो ब्रह्मभावस्ताभ्यां हेतुभ्याम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवेशः । मर्यादामार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन प्रवेश इत्यर्थः । अत्र सामान्यादित्युक्तकरणताऽपि सम्भाव्येतेति तद्वारणाय द्वितीयो हेतुरिति बोध्यम् । अक्षरज्ञानस्य मुक्तिसाधनतावच्छेदकं यद्रूपं तज्ज्ञापनाय प्रथमः । यदि ह्यक्षरप्राप्तेः परममुक्तित्वं स्यात् तदाऽऽथर्वणिकायाम् अक्षरविद्यायां पुरुषस्याऽक्षरात् परत्वं न श्राव्येत । तत्तु श्राव्यते, अतोऽक्षरज्ञानानाम् अक्षरप्रापकत्वेन वा न परममुक्तिकारणता, किन्तूक्तरीत्या भगवद्धामताज्ञापकत्वेनेत्याशयेनाहुः । * वस्तुत इत्यादि * दृष्टान्तमवतारयन्ति । * नन्वक्षरस्येत्यादि * । * तत्रैव लय इति * ब्रह्मैव भवतीत्यवधारणादक्षर एव लयः । * भक्तिलाभ इति * ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तपरप्राप्तिसाधनीभूतभक्तिलाभः । * हेतुमिति * भगवदिच्छारूपम् । व्या-

अनाधृष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाप्यृत्विजो यजमानेन सह तानूनप्त्रं समवमृशन्त्सनु मे दीक्षामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्समवमृशन् यम् ऋत्विजं कामयेताऽयं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शयेदिति श्रूयते श्रुतौ कल्पे च ।अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्रत्वाविशेषेऽपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथा कृतिर्नेतरेषु । न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्यर्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेवमक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलासुरजीवतमःपुञ्जनिरासकेन यदुवंशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमुचितेत्याशयेन आह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्विति शेषः। तत्र, यदक्षरं वेदविदो वदन्तीत्युपक्रम्य, स याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वाऽनन्यचेताः सत तमित्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा भक्त्यैकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह। सहस्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवत्यहरागम इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा, परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इत्युपक्रम्य, तद्धाम परमं ममेत्यन्तेनाक्षरस्वरूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्मात्त्वित्यत्र क्षरादेव परत्वमुच्यते। तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तस्यैव पूर्वमुक्तत्वादत्र

ख्यानं तूत्तानार्थम् । तथाच भगवदिच्छयैव विशेष इत्यर्थः । सूत्रोक्तां सम्मतिं व्याकर्त्तुमवतारयन्ति । * ननु श्रवणादेरित्यादि * व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * गीताया अष्टमाध्याये । * वैलक्षण्यमिति * साधनसौकर्यं स्वप्राप्तिरूपस्य फलस्योत्कर्षं च । * स्वस्य वक्तुमिति * अत्राक्षरस्वरूपकथने अक्षरस्य परमगतित्वं स्वधामत्वं चोक्त्वा, पुरुषः स परः पार्थेत्यादिना परस्य यद्भक्त्येकलभ्यत्वं वक्ष्यति तदक्षरादुत्तमत्वेन वाक्यान्तरे सिद्धे स्वस्मिन्नेव परत्वविश्रान्तेः स्वस्यैव वक्ष्यति बाधकाभावे स इति तच्छब्देन संनिहितपरामर्शाच्च स्वस्य वक्तुम् । * अत्रेति * सहस्रयुगेत्यादिग्र-

एवाक्षरव्यावर्त्तकस्तुशब्द उक्तः । एतेन नित्यत्वेन क्षरणाभावाद् अक्षरशब्देन जीव एवोच्यते, न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवाऽतीत इति निरस्तम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्त इति वाक्याज्जीवे तथात्वासम्भवात् । नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च । इत एव ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयम् । ततोऽनिवृत्तेः, पुरुषः स परः पार्थेत्यनेनाक्षरात् परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्तम् । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्यान्तःस्थानीत्यनेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च मृत्सादिप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वम् । तद्विषयकश्रवणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिमिति वाक्यात् स याति परमां गतिमित्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते ।

न्थे । अत्र मतान्तरमुद्भाव्य परिहरन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यन्तरसिद्धं भूतग्रामं व्यक्तकोटौ निवेश्य ततः परत्वकथनेन । हेत्वन्तरमाहुः । * यमित्यादि * तथाच भूतग्रामपदेन जडान् गृहीत्वा अक्षरपदेन जीवग्रहणे एतौ दोषौ प्रसज्जयातामतस्तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । अस्मादेव सन्दर्भादर्थचतुष्टयं यदन्यत् सिद्धं तदाहुः । * इत एवेत्यादि * * ज्ञेय इत्यन्तम् * । * इत एवेति * अक्षरस्य भगवद्धामत्वादेव । * इत्यर्थो ज्ञेय इति * ऐकशब्द्याज्ज्ञेयः । तथाचाक्षरस्य पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वे सत्यपि पुरुषोत्तमप्राप्तिं प्रति न हेतुत्वम् । तद्धेतुतावच्छेदकस्यानन्यभक्तित्वस्य तत्राभावादित्येवमेतेन सन्दर्भेण सा शङ्का निवारितेत्यतो न कार्येत्यर्थः । ननु श्रुतावक्षरात् परत्वमेव पुरुषस्योक्तं, न तु तत्र स्थितत्वम् । तथोक्तौ परस्य स्वप्रतिष्ठत्वं च हीयेतेति गीतास्मृतिवाक्यमन्यथा नेतव्यमित्याशङ्क्याहुः । * किञ्चेत्यादि * । अस्यां श्रुतौ सर्वाधारत्वं सर्वदेवनिपदनस्थानत्वं सर्वात्म-

यस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। तदेवभूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्। येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च। यमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इति। अत्राक्षरात्मकत्वेन क्षरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाश इति यावत्। तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात्। अत एव ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्येतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते। यदक्षरे परमे प्रजा इति पदमवयन्तीत्यनेन सम्बध्यते। अत्र प्रजापदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको लोकोऽक्षरपदेनोच्यते इत्यवगम्यते। अत एव, न यत्र मायेत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते। एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते। इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते। एवं सति

कत्वं च पादत्रयेणोच्यते। तुरीये तदाधार उच्यते, तस्यार्थमाहुः * अत्रेत्यादि *। भक्तहृदयाकाशमेवात्र परमव्योमपदे परामृश्यत इत्यत्र मानमाहुः *। अत एवेत्यादि *। ननु भवतु भक्तहृदयाकाशे प्रकाशमानत्वमक्षरस्य, तथापि कथं लोकात्मकत्वमत आहुः। *य इत्यादि *। तथाच प्रजालिङ्गादक्षरस्य लोकात्मकत्वमित्यर्थः। एतमर्थं पुराणेनोपबृंहयन्ति। * अत एवेत्यादि *। * इतोऽपीति * शुकवाक्यादपि। तथाच श्रुतौ पुराणे च तथा सिद्धत्वाद् गीतावाक्यं नान्यथा नेतुं शक्यमित्यर्थः। स्वप्रतिष्ठताहानिं परिहरन्ति। * एवं सतीत्यादि *। तथाच छान्दोग्ये स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रावणात्, तैत्तिरीये, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रावणाच्चाक्षरब्रह्मणो भगवद्विभूतिरूपत्वेन चरणरूपतया स्वाभिन्नत्वेन च भक्तिसामान्याद्भगवतस्तत्र स्थितावपि न स्वप्रतिष्ठत्वहानिरित्यर्थः। एवमत्र मुक्तिस्वरूपमस्थूलत्वादयो धर्माश्च सफला विचारिताः। एतान् धर्मांश्चरणीयत्वेन बोधयन्तीत्यादिर्बोधकताप्रकारश्च। तेन भगव-

सामान्यं भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता उत्करीत्या तत्र स्थितिरिति यावत्, ताभ्यां हेतुभ्यां तथेऽप्यर्थो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

त्प्राप्तिप्रेप्सुना भक्तिरेव कार्या. न तु पूर्वकक्षायामेव विश्रान्तव्यम् । द्वितीयस्कन्धे, भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येनेत्यत्र भगवता भक्तावेव श्रुतितात्पर्यस्य निर्द्धारितत्वात् । गीतायां द्वादशाध्यायेऽपि, मय्यावेश्य मनो ये मामित्यादिना स्वोपासनयैव शीघ्रं सुखेन स्वप्राप्तिबोधनात् । अक्षरोपासनेन दुःखतः स्वप्राप्तेरुक्तत्वाच्च भक्तिरेवावश्यकीति सिद्धम् । अत्राक्षरस्य गणितानन्दत्वाद्, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र पुरुषोत्तमज्ञानस्य भक्त्या मामितिगीतावाक्ये तद्भक्तेरौपसदवदिति दृष्टान्ते इच्छायां एवं प्राधान्यबोधनेन परम्परया कर्मणोऽपि क्वचित् प्रापकत्वसूचनात् क्रियया, भक्त्या, ज्ञानेन च सायुज्यप्राप्तिबोधकं दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितमिति विशेषणं च प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

अत्र भट्टभास्करशाङ्कररामानुजभाष्येषु पूर्वोक्तवाजसनेयकाथर्वणोक्तवाक्यद्वयमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य किमासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये प्रकरणावरोधाच्छ्रुतिविभागाद् विद्यान्तररूपस्य विद्यान्तररूपत्वे प्रमाणाभावान्निषेधरूपाणां गुणानामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्चेति हेतुभिर्नान्यत्र प्राप्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रपञ्चपर्युदासस्य विशेषनिराकरणरूपस्य ब्रह्मबोधनप्रकारस्य सामान्यात् तस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादैक्यात् सर्वत्रावरोधस्तासां निषेधबुद्धीनां परिग्रहः । तेनानन्दादयः प्रधानस्येत्यत्र विधिमुखो विचार, इह तु निषेधमुख इति तस्यैवायं प्रपञ्च इति भास्करं शाङ्करं च मतम् ।

रामानुजभाष्ये तु सर्वेषूपासनेषु ब्रह्मणः समानत्वाद् अस्थूलत्वादीनां तत्प्रतीतौ भावादन्तर्भावात् । अयमर्थः । केवलानन्दादेः प्रत्यगात्मनि विद्यमानत्वेन तेषामसाधारणाकारेण ब्रह्मोपस्थापकत्वाभावादसाधारणाकारनिश्चयार्थं हेयप्रत्यनीकताज्ञानस्यावश्यक-

त्वेन चिदचिदात्मकप्रपञ्चवैलक्षण्यबोधनमावश्यकम् । तत्रास्थूलत्वादिना अचिद्वैलक्षण्यं, प्रशासनेन चिद्वैलक्षण्यं च वाजसनेयके उच्यते । एवमाथर्वणेऽप्यदृश्यत्वादिकथनान्निरङ्कुशकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिना ज्ञेयम् । तथाचास्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारस्य ब्रह्मणोऽनुसन्धेयत्वादस्थूलत्वादीनामानन्दादिवदस्ति ब्रह्मप्रतीतावन्तर्भाव इति तासामस्थूलत्वादिबुद्धीनां सर्वत्रावरोध इति सिद्धान्तः । तेनेदमधिकरणं तत्सहकारित्वादत्यन्तावश्यकमिति तन्मतापेक्षयेदं मतं युक्तम् । ननु तर्हि पूर्वपक्षोक्तहेतूनां का गतिरित्याकाङ्क्षायां गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमत्र प्रमाणं चाहौपसदवत्तदुक्तमिति । यथा चतूरात्रे जामदग्न्याहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सूपसद्गुणभूतः सामवेदं पठतोऽप्यग्निर्वै होत्रं वेत्वित्यादिकः पुरोडाशप्रदानमन्त्रो विनियोगविधेर्याजुषत्वेन यजुर्वेदिनाध्वर्युणा याजुर्वैदिकेनोपांशुस्वरेण पठ्यते, न तूद्गात्रा सामगेन सामस्वरेणोच्चैस्त्वेन तद्वत् । तदुक्तं पूर्वकाण्डे शेषलक्षणे, गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति । अर्थस्तु, गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधे सति तदर्थत्वाद् गुणस्योत्पत्तिविधेः प्रधानार्थत्वान्मुख्येन याजुर्वैदिकेन विनियोगविधिना वेदसंयोगो ग्राह्य इति । एतद्दृष्टान्तव्याख्यानं पूर्वोक्तभाष्यत्रयेऽपि समानम् ।

शाबरभाष्ये त्वत्रान्यदुदाहृतम् । तथाहि । अस्त्याधानं यजुर्वेदविहितम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव गानं च विहितम् । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं श्यायतीयंश्यायतीयं गायति वामदेव्यं गायतीति । एतानि च सामानि सामवेदे उत्पन्नानि । अतः केन स्वरेण पठनीयमिति सन्देहे उत्पत्तिविधेर्विनियोगविध्यधीनतया यजुर्वेदस्वरो ग्राह्य इति ॥

एवञ्चात्र विचार्यमाणे पूर्वोक्तं मतद्वयं न रुचिरम् । अक्षरधियामित्यत्राक्षरस्य धीरिति षष्ठीसमासे अक्षरस्य विशेषनिषेधसम्बन्धितया निवेशेन गौरवात् प्रशासनादेरसंग्रहात् पूर्वोक्तानावश्यकत्वदोषापत्तेश्च । तृतीये त्वक्षरस्याक्षरत्वेन निवेशादुक्तदोषत्रयाभावात्तन्मतमुत्तमम् । तथाऽप्याथर्वणोदितस्य परस्मात्परत्वस्य तैत्तिरीयोक्तस्य लोकरूपत्वस्य या धीस्तदसंग्रहान्न पूर्णमित्यवधेयम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशान्न्यूनतोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इयदिति । परिमाणवचनम् । तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अत्रेदं ज्ञेयम् । तैत्तिरीयोपनिषत्सु, सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्त्वोच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एवं सति इयत एतावदित्यक्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात्तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इयदामननात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्तः परिमाणवचनं व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादि * । * आनन्दमयत्वेनेत्यादि * । पूर्वानुवाकसमाप्तावानन्दमये जीवस्योपसंक्रमणमुक्त्वा अग्रिमारम्भे, तदप्येष श्लोको भवतीति तच्छब्देनानन्दमेव लक्ष्यीकृत्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्लोकेन वाङ्मनसागोचरत्वस्य ब्रह्मानन्दे कथनेन पुरुषोत्तमे तथा कथनादक्षरे सावधिकत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु, यतो वाच इति श्लोकः कदाचनेति पाठभेदेन मनोमयेऽपि पठ्यते । ब्रह्मोपनिषदि च आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति श्लोकोत्तरार्द्धं पठ्यते । अतः कथमेतेन पुरुषोत्तमानन्दस्य तथात्वसिद्धिरितिचेत् । उच्यते । मनोमयस्य वेदात्मकताया यजुःशिरस्त्वादिना बोधितत्वाद्वेदस्य च शब्दब्रह्मात्मकत्वात्, सर्वे वेदा इति श्रुतेर्ब्रह्मबोधकत्वान्मनोमयश्लोके ब्रह्मण इति पञ्चम्या शब्दब्रह्मणो वेदान्मनोमयादवाङ्मनसगोचरमानन्दं विद्वान् कदाचन न बिभेतीति पुरुषोत्तमानन्दज्ञानसाधनतया मनोमयस्यतस्योक्ततया ब्रह्मोपनिषदि च, यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति तुरीयपादे कथनेन जीवाभिन्नमानन्दमेतदित्यर्थायोगात् । यस्मिन् पर-

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति ?

मात्मनि जीवात्मा संधेयत्वेन पूर्वमन्त्रे उक्त एतत्परमात्मस्वरूपम् आनन्दम् आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दं जीवस्य सन्धेयत्वेन सम्बन्धि यज्ज्ञात्वा बुधः सन् मुच्यत इत्यर्थकतया तस्य भगवदीयत्वेन तथात्वसिद्धिरिति जानीहि । अतो न चोद्यावकाश इति दिक् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, द्वासुपर्णेति मन्त्रो मुण्डके श्वेताश्वतरे च ब्रह्मप्रकरणे पठ्यते । काठके तु, ऋतं पिबन्ताविति । तयोराद्ये भोक्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता । द्वितीये तु भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेदे प्राप्ते । विद्यैक्यं युक्तम् । इयत एतावन्मात्रस्य द्वित्वपरिच्छिन्नस्योभयत्रामननात् । पिबन्तावित्यस्य प्रयोगस्य छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदायेऽपि सम्भवात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेतयोर्वाक्ययोः परविद्यात्वनिश्चयेन उभयत्रापि जीवसहितस्य ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वादित्याहुः । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । काठकवाक्यस्य जीवद्वयपरत्वं निवार्य, जीवसहितब्रह्मपरत्वस्य, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरण एव प्रतिपादितत्वात्तदपेक्षयाऽऽधिक्यस्याऽऽदर्शनाच्चेति ।

रामानुजाचार्यास्तु, इयद् अस्थूलत्वादिति विशेषितमानन्दादिकमेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् । कुतः ? । आमननात् । आभिमुख्येन मननं चिन्तनमामननं तस्माद्धेतोरित्येवमर्थमाहुः । तत्राप्युदासीना वयम् ॥ ३४ ॥ ११ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । यथा ज्ञानमार्गेऽक्षरधियः स्तूयन्ते तथाऽभेदोपासनापीति भक्तिमार्गेऽक्षरधीविनियोगविचारोत्तरमभेदधीस्मरणाज्ज्ञानमार्गे पूर्णज्ञानसंपत्तौ, यथा स्वात्मब्रह्माभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भवति तथा भक्तिमार्गे सिद्धायां भक्तौ, भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यावेदिते ज्ञाने स्वात्मपुरुषोत्तमाभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भव-

न वेति विचार्यते। सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्तद्भवतीति पूर्वः पक्षः। तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं, न तु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वार्थं विपरीते बाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स तु भगवद्दत्तस्तद्व्यवधायकोऽर्थश्च प्रभुणा न

ति, न वेति संशये विचार्यत इत्यर्थः। पूर्वपक्षमाहुः * सर्वान्तरत्वेनेत्यादि * । बृहदारण्यके कहोडप्रश्ने उषस्तप्रश्ने च यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । तदुत्तरवाक्ये च एष त आत्मा सर्वान्तर इति याज्ञवल्क्येन सर्वान्तरत्वेन कथनात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे च, यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन्नित्यन्तैर्वाक्यैः परमात्मा सर्वान्तरत्वेन श्रावितः । स च यदन्तस्तिष्ठति तं स्वान्तः स्थापयति बहिरिवायोगोलकमित्यन्तर्यामिब्राह्मणे सिद्धम् । तथा सति श्रौतेन येन केनापि साधनेन तस्मिन्नभिज्ञायमाने स्वात्मनस्तद्व्याप्तत्वेन भेदास्फुरणात् स्वात्मत्वेन ज्ञानमदण्डवारितमतस्तद्भवतीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वेऽपीत्यादि * । ब्रह्मणः सर्वान्तरतया एतदात्मनस्तदविभक्तत्वेऽपि सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिभिः सर्वेशितृत्वादिरूपेणैव ज्ञानम् । उत्कटया भक्त्या तेषामेव स्फुरणात्, न तु स्वात्मत्वप्रकारकमित्येष सिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वभिज्ञाने सर्वांशाज्ञानदर्शनात्तदंशाज्ञाने को हेतुरित्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयन्ति । * अत्र तथेत्यादि * । * विपरीत इति * स्वात्मत्वेन ज्ञाने । एतदेव विभजन्ते । * पूर्वस्मिन्नित्यादि * । इयदामननादिति सूत्रे अक्षरस्य गणितानन्दत्वबोधनेन ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स भजनानन्दस्तु कृपाधिक्येन भगवता दत्त इति तद्व्यवधायकोऽर्थो भगवता न संपाद्यते । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यभक्तिमार्गस्य क्रीडार्थत्वावगमादभे-

सम्पाद्यते। स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनानन्दान्तरायरूपम्। यद्येतत्-सम्पादयेत्तं न दद्यादग्रेऽन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह। अन्तरा स्वात्मन इति। भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद्भजनानन्दानुभवे अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे जीवे तन्न सम्पाद्यत इत्यर्थः। तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं हीनत्वं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह। भूतग्रामवदिति। उक्तभक्तस्य विग्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति, हीनत्वात्तथेत्यर्थः। अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिर्ब्रह्मानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः॥ ३५॥

द्वे च क्रीडाया असम्भवात्। स्वात्मत्वेन ज्ञानं हि, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेर्भेदविलायकत्वेन भजनानन्दान्तरायरूपं यदि स्वात्मत्वेन ज्ञानं संपादयेद्भजनानन्दं न दद्यादग्रे विलयेन तस्यान्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य पूर्णदशायां न सम्भवतीत्याशयेन स्वात्मत्वेन ज्ञाने बाधकमनेन सूत्रेणाहेत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * भगवतेत्यादि *। अन्तरेति-मध्यवाचकमव्ययम्। तथाच व्यवधायकमित्यर्थः। नन्वस्तु तस्यान्तरायत्वं तथापि तन्न सम्पादयतीति कथमवगन्तव्यमित्यत आहुः। * तत्सम्पादनस्येत्यादि *। * अलौकिक इति *। साक्षात्सम्बन्धस्य ह्ययं लौकिकविग्रहे असम्भवादलौकिकः। * हीनत्वात्तथेत्यर्थ इति *। तथाच चिकीर्षितलीलाप्रतिबन्धकत्वेन हीनत्वाद्भूतग्रामवदन्तरायत्वं दृष्टान्तेनावगन्तव्यमित्यर्थः। लौकिकशरीरस्य प्रतिबन्धकत्वं सन्दिग्धत्वादुपपादनसापेक्षमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति। * अथवेत्यादि *। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथेति पदमर्थादेवायातीत्यतो नोक्तः॥ ३५॥

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६॥

ननु भक्तेष्वप्युद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्मब्रह्मा-ऽभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादिति तन्मन्तव्यमेव। एवं सति भक्तिमार्गाज्ज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न ह्यत्राभेद-ज्ञानायोपदेशः, किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्द-फलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादिभिरपि नोपहतं भवति

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानस्य बाधकत्वे भक्तेषु तदुपदेशो नोपपद्येतेत्याशङ्क्य प-रिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * श्रूयते इति * । एकादशस्कन्धे उच्यते ।

आत्मत्वेन ज्ञानाभावे इत्यन्तोऽन्यथापदस्यार्थः । तदभेदोपदे-शानुपपत्तिरित्यभेदानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । इतीत्यारभ्य, परिहर-तीत्यन्त, इतिचेन्नेत्यस्यार्थो व्याख्यातः । तत्रैवमभिसन्धिः । पूर्वम्, उपपन्नसूत्रे दासीदाससुहृद्भेदेन त्रिविधा लीलामध्यपातिनो भक्ता उक्तास्तत्र, नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यून इति वाक्यादुद्धवोऽत्यन्तरङ्गः । आ-दिपदेन व्रजस्थास्तेपि, रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीत इत्यादिना विगाढभा-वा उक्तास्तत्रोद्धवे साक्षादुपदेशो व्रजस्थेषु सन्देशेन साक्षाच्च । तथा सतीतरेषु तदावश्यकत्वं किं वाच्यम् । किञ्च तेषु चेदुपदेशो विफलः स्यात् तदा अपार्थकार्यकर्तृत्वाज्जीवतुल्यत्वं चोपद्येतेति तस्य तेषु फलमवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति पूर्वोक्तं सर्वमयुक्तमिति सू-त्रांशेनाशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरतीति बोध्यः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * न हीत्यादि * । अत्र प्रथमार्थे वतिः । तथाच फलान्तरार्थं यथा गायत्र्युपदेशस्तथा भजनानन्दार्थमयमुपदेश इत्यर्थः । तस्यावान्तर-फलं * तत्संस्कारेत्यादिनोच्यते । तत्तथा न प्रसिद्धमतः प्रकारान्तर-

यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरग्न्यादिभिर्नोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादतिकरालत्वेन कदाचित्तद्भावोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्वपुरादिकं भगवता क्रियते, न त्वात्माभेदज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः।अन्यथोपदेशानन्तरं बदरीं गच्छन् विदुरं प्रति, इहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेत्।एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम्। अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते। एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासायैव

माहुः। * यथा वेत्यादि * । एतच्चोक्तमेकादशे । अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुरिति । * अभिप्रेतमिति * मुख्यत्वेन अभिप्रेतम् । तथाचोक्तरीत्या उपदेशस्य फलान्तरसत्त्वेनात्मनि तदभेदज्ञानस्य साफल्ये सति न भगवतो जीवतुल्यत्वापत्तिर्नापि ज्ञानमार्गोत्कर्ष इत्यर्थः। नन्वत्रोक्तरीत्या भजनानन्दप्रतिबन्धाभाव एवोपदेशफलं, न ब्रह्माभेदानुभव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः। * अन्यथेत्यादि *। * एवमन्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयमिति * । कुरुक्षेत्रप्रसङ्गस्थोत्कण्ठावाक्यैः, आहुश्च ते नलिननाभेति वाक्याच्च ज्ञेयम्। ननु भवत्वेवं तथापि सूत्रे भेदानुपपत्तिरित्युक्तं, न त्वभेदोपदेशानुपपत्तिरिति। अतोऽत्रायमेव सूत्रकाराशय इति कथं ज्ञातव्यमित्यत आहुः। * अत्रेत्यादि *। दृष्टान्तकोटिप्रविष्टमुपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्योपदेशस्याभावादभेदानुपपत्तिपदमलग्नकं स्यादतोऽत्राभेदपदेनाभेदोपदेश एव लक्षणयोच्यत इत्यभेदपदान्वयानुपपत्त्या ज्ञातव्यामित्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः। * एतेनेत्यादि *। *एतेनेति* । उक्ताशङ्कानिरासेन। भक्तदेहस्थितेर्योगादेशादपि सम्भवेन तदर्थमात्मब्रह्माभेदोपदेशकथनं न युक्तमित्यरुच्या उपदेशान्तरपदस्यार्थान्तरमाहुः ।

सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति। अथवोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः। शरीराद्यध्यासवतस्तद्भिन्न आत्मा तत्त्वं, न तु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा क्रियते, तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः स्नेहादिः सोऽपगच्छति। तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा, य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते। तेन पुरुषोत्तमे निरुपधिः स्नेहस्तत्सम्बन्धित्वेनात्मनि स सिद्ध्यति। यद्यप्येवं भावः पूर्वमप्यासीदेव, तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दार्ढ्यं च भवतीति तथा। नैतावता जीवाभेद आयाति। अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यं, न तु तेन पूर्वभावोपमर्दः सम्भवतीति सारम्। तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय भक्तिबलप्रदर्शनं च सिद्ध्यति ॥ ३६ ॥

---

* अथवेत्यादि *। तथाच स ज्ञानोपदेश एतदर्थो, न त्वात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक इति न तेन ज्ञानोत्कर्षसिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवं सति ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यं नापैतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति * यद्यपीत्यादि *। * तथेति *। अवैयर्थ्यम्। * नैतावतेत्यादि *। तथाचैवं ज्ञानोपदेशस्य सार्थक्यादेतावता आत्मत्वोपदेशमात्रेण न जीवस्य ब्रह्माऽभेद आयातीत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः। * अग्र इत्यादि *। तथाच यत्र किञ्चित्कार्यार्थं विप्रयोगसहनमावश्यकं तत्रैवैवं प्रभुः करोति, न तु सर्वत्र। अतः पूर्वोक्तं सर्वं सारमुपपन्नमित्यर्थः। एवं करणस्य प्रासङ्गिकं फलमाहुः। * तेनेत्यादि *। ननूद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः पौराणः, स किमर्थमिह विचार्यत इतिचेत्। उच्यते। विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीत्यादिनोद्धवकृतप्रश्नेन, मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादिना भगवदुक्तोत्तरेण च तस्य श्रौतत्वस्फुटीकरणात्, सन्देशोऽपि, एतदन्तः समाम्नाय इति वाक्येन तथात्वाद्विचार्यत इति जानीहि।

अत्र शांकरादिसूत्रमेतदधिकरणमङ्गीकृत्य बृहदारण्यकस्थोषस्तकहोडब्राह्मणयोर्भिन्नविद्यात्वमभ्यासादाशङ्क्य रूपाभेदादेकविद्यं साधयन्ति ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

ननु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यैतरेयके तैत्तिरीयके चाऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पठ्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र सम्बध्यते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति भाव उल्लेखश्च श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति पम्फुल्ल्यमानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तेः संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेऽश्रुप्रलापादयो व्यभिचारिभावास्तथातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्त्तिरप्येकः, स च न सार्वदिक-

---

भास्कराश्च सूत्रमेकीकृत्य उपदेशवदित्येवं पठित्वा पूर्ववदेव सिद्धान्तयन्ति ॥

रामानुजास्तु व्यतिहारादिसूत्रद्वयमत्र निक्षिप्यैतदेव सिद्धान्तयन्ति । तदिदमुपसंहारस्वाध्यायसूत्राभ्यामेव सिद्ध्यतीति तेनैव गतार्थमतो न पृथक् चिन्तनीयम् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि * । ऐतरेयके इदं वाक्यमादित्यपुरुषं प्रकृत्योक्तम् । तैत्तिरीयके तु जलस्थं ब्रह्म प्रकृत्य । * अत्रेति * । तैत्तिरीयके । * तेनावृत्त्या व्यतिहार इत्यादि * । ब्रह्मपदस्योभयत्र सम्बन्धेन तदावृत्त्या व्यतिहारः स्वात्मनो ब्रह्मत्वविधानेन ब्रह्मणः स्वात्मत्वविधानेन व्यत्ययः । अत उक्तरूपाद् व्यत्ययाज्जीवस्य ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति, तथा भक्तवाक्येऽपीति शङ्कायां व्यतिहारस्वरूपं सूत्रेण बोधयति । तथाच यद्यभेददर्शनस्य भक्तिफलत्वं न स्यात्तदा लीलास्थानां ब्रह्माभेदो न स्फुरेत् । स तु स्फुरतीति दृश्यत इति पूर्वोक्तः सिद्धान्तो न युक्त इत्याशङ्कायां व्यतिहारस्वरूपमनेन बोधयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * रसात्मकत्वादिति * । * एकः स इति * एको व्यभिचारिभावः । तथाच विरहदशायां काञ्चनात्मानं तत्त्वेन वि-

स्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिंषन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः । अपरञ्च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्त्तौ न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतद्यथा तथा श्रीभागवतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं यदद्वैतज्ञानं तद्भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेष्वेकतरांदिति सर्षपस्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः॥३७

शिंषन्ति । अन्यांश्च तं स्वात्मत्वेनाऽतो भिन्नवक्तृको व्यतिहारपदार्थो, न तु त्वदुक्तरीतिकोऽतः कादाचित्कत्वान्न तस्य भक्तिफलत्वमित्यर्थः । सूत्रयोजना तु, इतरवद् अश्रुप्रलापादिवद्, भक्तानाम्, अहं कृष्णः कृष्णोऽहमिति व्यतिहारो विशेषणबुद्धिव्यत्ययो व्यभिचारिभावः । हि यतो हेतोः विशिषन्ति । भगवद्दृष्टृत्वेनाऽश्वत्थादीनिव । अनेन प्रकारेणानात्मानं कदाचिदेव विंशिषन्ति, न सर्वदा अतस्तथेति । एतेनोदाहरणेन भक्त्युत्कर्षसिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति । * अपरं चेत्यादि * तथाचात्र, लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिका इति पूर्वं कथनाद्, रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षतीत्यादावनुकरणे स्वात्मविस्तरणेन केवलभगवत्त्वस्फूर्त्तेरेव बोधनात्तथेत्यर्थः । एवञ्च मय्येव सकलं जातमित्यत्रापि भावनामात्रं, चतुर्थपादे तद्ब्रह्मास्म्यहमेवय इत्यत्र ब्रह्माहमिति पदाभ्यामद्वयभावनामात्रस्यैव बोधनात् । एतद्यथा तथाऽस्माभिः कैवल्योपनिषदर्थसंग्रहे स्फुटीकृतमिति ततोऽवधेयम् । अत्राभेदानुभावस्य विगाढभावदशास्थव्यभिचारिभावतया भक्तिमार्गे विनियोगविचारेण साधनदशायां सर्वभावेन भजने भेदोपासनवदभेदोपासनस्याप्येकदेशत्वं बोधितम् । सर्वभावेनैवाकृत्स्नत्वपरिहारे तत्र विशेषाभावादिति ॥

यत्तु शंकरभास्कराचार्यौ पूर्वोक्तमैतरेयवाक्यं, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति जाबालवाक्यं चोदाहृत्य किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कार्योतैकरूपेति संशये । उभ-

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

यरूपमतिकरणे ईश्वरस्य निष्कर्षः, संसारिणश्चोत्कर्ष आपद्येतेत्ये-करूपैव कार्येति पूर्वपक्षमुक्त्वा उभयरूपैव कार्या। अन्यथा उभया-म्नानमनर्थकं स्यात्। नचोक्तदोषापत्तिः। अनेन प्रकारेणाप्यात्मैक्यस्यै-वानुचिन्तनीयत्वात्। वचनप्रामाण्यात्त्वत्र द्विरूपा मतिः कर्त्तव्येत्यु-च्यते। फलतस्त्वेकमेव दृढीभवति। यथाऽऽध्यानार्थेऽपि सत्यकामादि-गुणोपदेशो तद्गुण ईश्वरः प्रसिद्ध्यति तद्वदित्याहतुः। तदसङ्गतम्। तस्या मतेर्वचनमात्रजन्यत्वे विशेष्यविशेषणभावस्फुरणेन तादृश-भावनामात्रं कार्यमिति सिद्ध्यति, न तु तेन भेदोऽपैति। आहार्यज्ञान-त्वात्। नचानेन फलत ऐकात्म्यसिद्धिरित्यपि युक्तम्। पूर्वोक्तैर्न्या-यैस्तद्विषयश्रुतिभिश्च सिद्धेंऽशांशिभावे तदपनोदेनैकात्म्यस्य वक्तु-मशक्यत्वात्। यथाऽऽध्यानार्थेऽपीति भवदुक्तन्यायेनापि वाक्यप्रामा-ण्यात्तद्गुणकेश्वरप्रसिद्धिवद्विशेषणविशेष्यभावबोधनबलात् तादा-त्म्यस्यैव सिद्धेश्च। लक्षणाग्रस्तं वाक्यैकदेशं, तत्त्वमसीत्यादाय सक-लशास्त्रव्याकुलीकरणानौचित्यस्य प्रागेवोक्तत्वाच्चेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु। सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपा-दनार्थमपूर्वं किञ्चिदस्ति। तत्तु वक्ष्यत्यात्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ती-ति। नच सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वा-नुसन्धानं जीवे च ब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति। तस्मादनादर-णीयं तन्मतमित्याहुः। तदपि युक्तमेव।

एतस्मिन्नधिकरणे वैराग्यतपःसमाधिपरिपाकसिद्धस्य ब्रह्मा-त्माभेदज्ञानस्य भक्तिमार्गीयव्यभिचारिभावतानिरूपणेन ब्रह्मभा-वप्राप्यत्वबोधकं, पीतकौशाम्बरेण च विदितमिति विशेषणं प्रतिपा-दितं ज्ञेयम्। ज्ञानमार्गिणां तावतैव ब्रह्मभावात्मकफलसिद्धे-रिति ॥ ३७ ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ फलभक्त्युत्कर्षं साधयित्वा साधनतो-ऽपि तत् साधयतीत्याशयेनाधिकरणं वदन्तोऽवतारयन्ति।

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते, न वेति । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवाद्विधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृशस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्माद्धेतोः, सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि यथा सत्यं परं परं सत्यमित्यादौ ज्ञानार्थे, यथाच शान्तो दान्त इत्यादौ ज्ञानोत्तरं सत्यशमदमादयो विधीयन्ते तथा प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य भक्त्युत्तरं ते विधीयन्ते, न वेति संशयः। फलोपकार्यान्तरङ्गसाधनत्वात् फलस्य भगवत्प्राप्तेरुपकारी मुख्यं साधनं भगवदाविर्भावः । तस्यान्तरङ्गा चित्तशुद्धिस्तस्याः साधनानि सत्यादीनि तस्मात् । एतदेव विवृणोति । शुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवदाविर्भावसम्भवादिति । अतो यथा सम्परायाधिकरण उपन्यस्तैर्वाक्यैर्भक्तेः पूर्वं ते विधीयन्त इत्युन्नीयन्ते, तथा भक्त्युत्तरमपि ते विधीयन्ते इति पूर्वपक्षः । तादृशस्य प्राप्तभक्तेस्ते सत्यादयो न विधीयन्ते । भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्ये अन्यसाधननिरपेक्षयैव भक्त्या ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामुक्तत्वात् तयैव संसिद्धेरिति सिद्धान्तः । तत्र सिद्धान्ते युक्तिमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति । धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति ही'ति च एकादशे भगवद्वाक्यात् सैव भक्तिरेव सर्वसाधनरूपा । अतस्तथेत्यर्थः ॥

अत्र शङ्करभास्कराचार्यौ, इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, बृहदारण्यकोपान्ते, स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, जयतीमान् लोकानिति फलमुक्तम् । अग्रे च आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्तेति प्रकृत्यानन्तरमुच्यते, तद्यत्तत्सत्यमसौ

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तद्दार्ढ्यार्थमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि

स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि । ततो, हन्ति पाप्मानं जहाति चेति फलमुच्यते । तत्र फलभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते सैव पूर्वोक्तैवेयं विद्या । हिहैतौ । सत्यादयः पूर्वप्रकृता एवात्र तद्यत्तत्सत्यमित्यनेन परामृश्यन्ते । स्थानविशेषसम्बन्धाच्चैकविद्यम् । फलं तूपनिषदोरहरित्यहमिति चोक्तयोर्न तु विद्यायास्तदस्माददोष इत्याहतुः । तदयुक्तम् । सौत्रस्यादिपदस्यासङ्गतेः । उत्तरस्मिन् वाक्ये हि तद्यत्तत्सत्यमिति तत्पदेन सत्यमात्रमाकृष्यते, न त्वन्यत्किञ्चिदादिपदबोधितं तस्मात् । नच पूर्ववाक्ये स्थानविशेषोक्तिर्येन तदैक्यादैक्यं सम्भाव्यम् । किञ्च सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे शाखान्तराधिकरणोक्तास्त्रयो हेतव ऐकविद्यार्थमादृतास्तत्कथं तत्रानुक्तात् स्थानविशेषात् तत्सिद्धिः । नापि केवलाद्रूपैक्यात् चोदनाद्यविशेषादित्यस्य व्यभिचारित्वापत्तेः । किञ्चेयं सत्यविद्या पूर्वमुपनिषदोः प्रसङ्गे विचार्यमाणा पूर्ववाक्योक्तया स्वैक्यमस्मारयन्ती कथमकस्मादत्र स्मारयेत् । अतः काल्पनिक एवायं विचार इत्युपेक्ष्यः ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न वा विशेषादित्यत्राक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्योत्तरवाक्ये साधितत्वादत्र च वाक्यद्वये फलभेदस्य दृश्यमानत्वादवस्थाभेदेन रूपभेदस्यापि सत्त्वादुत्तरवाक्य उपासनभेदे सति कथं पूर्ववाक्योक्तेनास्याभेदः सम्भवति । किञ्चैकविद्यात्वे फलभेदस्योपानिषद्गुणनिबन्धनत्वम् । तस्य तन्निबन्धनत्वेन बोधकनिवृत्तौ चैकविद्यात्वमित्यन्योन्याश्रय इति दूषणमाहुः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * पूर्वेत्यादि * । * तद्दार्ढ्यार्थमिति * कैमुतिकन्यायेन तदर्थम् । तेनास्य प्रासङ्गिकत्वं बोधितम् । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वोक्तं विभजन्ति ।

भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोऽप्राप्तत्वात् कामाद्युपाधिजा सा त्वविहिता । एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमित्याह । इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिजस्नेहरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात् पुत्रत्वसबन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोराविशेषाद् द्वेषादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति तत्र विहितभक्ताविसर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदम्।तेषु तथा प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपश्वादयः संगृह्यन्ते । एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष

---

* भक्तिरित्यादि * । * अन्यतोऽप्राप्तत्वादिति * शास्त्रव्यतिरिक्तहेत्वन्तराद्प्राप्तत्वात् । व्याकुर्वन्ति । * इतरत्रेत्यादि * कामादेः कथं मुक्तिसाधनत्वमित्यपेक्षायां, 'कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते' इति दशमस्कन्धवाक्यानुसारेण हेतुमादिपदस्यार्थं तत्कथनतात्पर्यं चाहुः । * भगवतीत्यादि * सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * एतदग्रे, चकारार्थबोधिका माहात्म्यज्ञानेत्यादिका फक्किका युक्ता, सा लेखकप्रमादात् पश्चात्पतितास्तीति ज्ञेयम् । ननु कामादीनां कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायां सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति * शास्त्र इत्यादि * । इदं चाग्रे, गृहिणोपसंहारसूत्रे सेत्स्यतीति ज्ञेयम् । अत्रायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः । * एतादृशानामित्यादि * । * प्रयोगप्राचुर्यादिति * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् । पञ्चायतनपूजेत्यादौ तथात्वात् । पूर्वोक्तं प्रयोजनं निगमयन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * ।

उक्तो भवति। बाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे सत्येव भर्तृत्वेन ज्ञाने कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ॥ ३६॥

पूर्वसूत्रे भगवद्भक्तिबलस्यात्र च, गोप्यः कामादित्यादिसप्तमस्कन्धवाक्यात् । कामादीनामविहितभक्तिहेतूनां, भक्तिरस्य भजनमित्युक्त्वा, एतदेव च नैष्कर्म्यमिति विहितभक्तेः संन्यासरूपतायास्तापनीये श्रावणाद्, मद्वार्त्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता इति वाक्याद् गृहादीनां च मुक्तिसाधनत्वस्य कथनेन । चकारसूचितमर्थमाहुः । * माहात्म्येत्यादि * । * इतिज्ञापनायेति * इति हेतोर्विहितभक्तौ कामादपीति ज्ञापनाय । अत्रोभयोर्भक्त्योः स्वरूपबलसाधनयोर्विचारेण पुष्टिभक्त्याश्रितमर्यादाभक्तिबोधकं, वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहं स्थितमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञातव्यम् ॥

अन्ये तु, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्युपक्रम्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति छान्दोग्य आम्नायते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति वाजसनेयके । तयोरैकविद्यं परस्परगुणोपसंहारो भवेन्नवेति सन्देहे कामादिसूत्रेणैकविद्यमुपसंहारं च सिद्धान्तीकुर्वन्ति । कामादीत्यत्र कामपदं देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेतिवन्नामैकदेशरूपम् । तेन सत्यकामाद्या वाजसनेयके वशित्वाद्याश्छान्दोग्ये उपसंहार्याः । हृदयायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य लोकासम्भेदप्रयोजनकसेतुत्वरूपेश्वरधर्मस्य च समानत्वादिति चाहुः ।

तच्चिन्त्यम् । श्रुतौ सत्यकामपदस्य यौगिकत्वेन नामत्वाभावात् तदेकदेशस्य कामादिपदस्य नामैकदेशतया वक्तुमशक्यत्वात् । अथ रूढत्वं तदापि तदेकदेशेन कामादिपदेन ब्रह्मैव समर्पणीयं, न तु तद्गुणा अपि । दृष्टान्ते तथैव दर्शनात् । अथ योगरूढत्वं, तदाऽपि कामपदस्य सर्वकामादिपदैकदेशतायास्तुल्यत्वान्मनोमयादिवाक्योक्ता अपि धर्मा वाजसनेयके कुतो नोपसंह्रियेरन् । कुतो वा

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवादन्यतरबाधे प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्राऽतथाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसम्भवात्

तस्यानेनैकविद्यात्वाभावः । हृदयस्यायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य सत्यसंकल्पत्वाकाशात्मत्वस्य समानधर्मस्य सत्त्वात् । किञ्च । यद्यायतनादिकमेतदैकविद्यत्वादिसम्पादकत्वेन व्यासचरणानामभिप्रेतं स्यात्तदा कामादीतरत्र वशित्वादि तत्रेति ब्रूयुर्न त्वेवं सन्दिग्धं वदेयुः । किञ्च । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चोदनाद्यविशेषादित्यनेन शाखान्तराधिकरणोक्ताश्चत्वारस्त्रयो वा हेतवो विद्यैकार्थे संगृहीताः । तद् यद्यायतनादिभिरङ्गीक्रियेत तदा तस्य हेतोर्व्यतिरेकव्यभिचारः प्रसज्ज्येत । कतिपयैरङ्गीकारे यत्किञ्चिद्धेतुसत्त्वस्य यत्रक्वापि सौलभ्याद्विद्याभेदश्चोच्छिद्येते । प्रकृते च चोदना भिद्यते । एकत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमिति वाक्याद् । अन्यत्र च, एवं वेदेति वाक्यात् । आख्या च भिद्यते । वाजसनेयके दहरविद्येत्याख्याया अप्रसिद्धत्वात् । तत्तद्गुणकस्येश्वरस्य वेद्यत्वे तु रूपमपि भिद्यते इति कथं विद्यैक्यम् । अथ यथाकथञ्चित् ते चत्वारस्त्रयो वा हेतव आनेयास्तदा तत एव ऐकविद्यसिद्धेरेतत्सूत्रसार्थक्यं दुरुपपादमित्यगतिकगतिकं तत्प्रपञ्चरूपत्वमस्येत्यवधेयम् ॥ ३९ ॥ १३ ॥

आदरादलोपः ॥ पूर्वाधिकरणेषु सात्त्विकानां वृतानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्य फलतः साधनतः स्वरूपतः सम्बन्धतश्चोत्कर्षः प्रतिपादितः । अतः परं ये वृता राजसास्तेषां ज्ञाने रुच्यभावेऽपि कर्मणि रुचेर्विद्यमानत्वात्तन्निरासार्थं कर्मकरणनिर्णयार्याधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * कस्य स्यादिति * । कस्य बाधः स्यात् । * इतरत्रेति * । भगवद्धर्मेषु । सिद्धान्तं विशदयितुं सूत्रं विवृण्वन्ति ।

सावकाशत्वेन तेषामेव बाधो युक्तो, न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पठ्यते—ॐमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरं तदेतदृचाऽभ्युक्तमृचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य

———

* ब्रह्मयज्ञेत्यादि * । * ब्रह्मयज्ञप्रकरण इति * । तैत्तिरीयाणामारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु, ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण ॐमिति प्रतिपद्यते प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपाद्यत इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रति । अयं यजूरूपः प्रणवमन्त्रस्त्रयीं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यतोऽस्ति । तच्चाथर्वणे स्फुटम् । तस्य वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यऽकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेद इति सायणभाष्ये । वस्तुतस्तु, आथर्वणानां गोपथब्राह्मणे इन्द्रप्रजापतिसंवादे प्रजापतिना वेदत्रये एकाक्षरोऽर्थवादे मात्राभिर्युक्त इति व्यवस्थापनात्, तैत्तिरीये बृहन्नारायणे, ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिश्रावणादत्राऽमात्र एव । नच त्रयीप्रतिनिधित्वाविरोधः । द्वादशस्कन्धे, सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनमिति बीजत्वेन बोधनाद् यथा पुस्तकलिखितोत्तरं तन्मूलपुस्तके प्रतिव्यवहारस्तथा त्रयीमूलत्वात् प्रतित्वम् । एकादशस्कन्धे वेदः प्रणव एवाग्रे इति प्रथमकृतयुगे तन्मात्रबोधनात्तदा सर्वं कार्यं प्रणवेनैवेति वा तस्य त्रयीप्रतिनिधित्वमित्यदोषात् । एषा वागिति । सर्ववाग्बीजत्वात् सर्ववाग्रूपम् । तथाच छन्दोगा आमनन्ति । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्त्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणोति । अश्वत्थादिपर्णेषु दृश्यमानास्तन्तुसदृशा अवयवाः शङ्कवस्तैर्यथा कृत्स्नानि पर्णानि व्याप्तानि तद्वदोङ्कारेण सर्वा वाग्व्याप्तेति सायणभाष्ये । एतत्परममक्षरमिति । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परमिति काठकश्रुतेः । तदेतदृचाभ्युक्तमिति । तदेतत्परमं ब्रह्मरूपमक्षरं वक्ष्यमाणयर्चा स्पष्टमुक्तमित्येवं ज्ञेयः । ऋचं

इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति । अत्र ऋक्संबन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्त्तमानं तल्लोक-वेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किम् ऋचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते। एवं सति तदुक्तकर्म-णोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या मामभिजानातीति वाक्या-त् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्, ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति, संसरन्तीति वा । अन्वये निदर्शनम् । ये इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक्प्रकारेण

पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । ऋक्सम्बन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु, एतद्ध्येवेति काठकश्रुत्या, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति तैत्तिरीयश्रुतेश्च परमव्योमात्मके ॐकारे, यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुरिति देवनिषदनस्थानत्वाल्लोकात्मके अक्षरे ब्रह्मणि. उक्तश्रुतौ निहितत्वेन श्रावणाद्गीतायां, तद्धामपरमं ममेति वाक्याच्च तत्र प्रतिपाद्यत्वेन स्वरूपेण च वर्त्तमानं, तम्, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतावाक्याल्लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद, स किम् ऋचा, ऋगिति वेदमात्रोपलक्षकं, वेदेन किं करिष्यतीति । शेषं स्फुटम् । ऋषय इति वाक्यं तु तृतीयस्क-न्धे नवमाध्याये । * अन्वये निदर्शनमिति *। तदज्ञातुर्वेदाध्ययन-सद्भावेऽपि तन्मुख्यफलाभावादन्वयव्यभिचारे निदर्शनं श्रुतिः श्री-भागवतवाक्यं चाहेत्यर्थः ।

अथवा, इदमग्रिमेण सम्बध्यते। तथाच वक्ष्यमाणेन वाक्य-शेषेण श्रुतिर्ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तिलक्षणं निदर्शनमाहेत्यर्थः। तदेव श्रुतिशेषं व्याकुर्वन्ति। * ये इत्यादि * इदित्यवधारणे । तथाच प्रणवार्थभूतस्य भगवतो यज्ज्ञानं तस्यावश्यकत्वं तदज्ञानेऽध्ययनादि-नैष्फल्यं च बोधयन्त्यानयर्चा भगवज्ज्ञानसाधनीभूतायां वरणसाध्या-यां भक्तावादरो दर्शितः। एवं श्रुत्यन्तरे साधनभक्तावप्यादरः आ-

भगवन्निकटे श्रीगोकुलवैकुण्ठादिष्वासत इति । तेनाऽन्येषां स-म्यगऽसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरःस्थितार्थवाचीदंशब्दप्रयोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभिमतमिति ज्ञायते। ऋक्शाखायामपि, तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्त्तन, आस्य जा-नन्तो नाम चिद्विविक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह इत्याद्यृग्भि-रन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः श्रूयते इति तेषाम्

———

व्यते इत्याशयेनाहुः * ऋगित्यादि * । अर्थस्तु, हे स्तोतारो मदुत्क-र्षवर्णनपराः । इयं वेदानामुक्तिः । तं लोकवेदप्रसिद्धं, पूर्व्यं पूर्वस्य कारणस्य सम्बन्धि सर्वकारणकारणरूपं यथाविदः यथावत्तत्स्वरू-पवेत्तारो भवन्तः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भम् अन्तर्नि-हितं जनुषा स्वस्य सम्पूर्णजन्मना यावज्जीवमिति यावत् । पिपर्त्तन पूर्त्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत, सन्तोषयत । अत्र यथाविस्त्वोक्त्या पूर्णज्ञा-नानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवविनियोगं भगवत्तोषार्थं दर्शयति श्रुतिरिति भगवद्धर्मेषु श्रुतेरादरः स्फुटति । अथ भगवत्तोषाभावे किमपि न सिध्यतीत्याशयेन पूर्वोक्तकरणाशक्तावनुकल्पमाहोत्तरा-र्द्धेन । आसमन्ताद् अस्य परमपुरुषस्य नाम अखण्डशब्दब्रह्मरूपत्वेन जानन्तो, विवक्तन विशेषेण वदत । नाम्नः स्वरूपं वित्त्वा तदेव की-र्त्तयत । अनुकल्पेन कथं सन्तोष इत्यतो नामस्वरूपमाह । चिदिति। उपलक्षणमेतत् । सच्चिदानन्दात्मकम् । तथाच नाम्नो ज्ञानरूप-त्वात्तद्द्वारा भगवतोऽपि ज्ञानं भविष्यति, तेन तोषोऽपि भविष्यती-त्यर्थः। नामस्वरूपस्याप्यज्ञाने तदुपायं गुरूपसत्तिरूपमाह । हे विष्णो ते त्वत्सम्बन्धिनं महः तेजोरूपं समभिव्याहारात् त्वत्तेजोरूपं, सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भगवन्तं जानन्तः ।सुबुद्धिं भक्तमिति या-वत्, तं भजामहे । तथाचान्यो भजतु, मा वा, वयं तु भजामह इति श्रुतयः स्वकृतिं दर्शयन्ति । अनेन तदुपायेऽप्यादरो दर्शितः । तेन भ-गवद्धर्माणामत्यादृतत्वं बोधितमिति ज्ञेयः। इत्याद्यृग्भिरित्यादिपदेन, प्रतन्ते अद्य शिपिविष्टनामेत्यादीनां संग्रहः । एवं श्रुतिद्वयेन भगवद्ध-र्मेष्वादरे श्रुतेः सिद्धे तेषामेव मुख्यकाले करणं सिद्धमिति तेन पू-

अलोप एवेत्यर्थः । एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात्तदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रत्यवायकथनं, तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवन्तात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं भक्तितज्जज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं, न तु भक्तेः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्तितज्जज्ञानावश्यकत्वप्रबोधकश्रुतितात्पर्यमाह ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्नत्वेवं किन्तूभयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलाबलविचारे क्रियमाणेऽत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनान्न कर्माङ्गत्वमेतेषां सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वैपक्ष्ययुक्त्युत्तरसिद्धिं स्मारयन्ति । * एतेनेत्यादि * तर्हि प्रत्यवायश्रवणस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * तेनेति * । कथनेन । * तस्मादिति * । भगवद्धर्मात् । * तथेति * प्रत्यवायः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * उक्तश्रुतिभ्यां भगवद्धर्मादरे बोधिते भगवद्धर्मकरणे श्रुत्युक्तानां कर्मणां सार्थक्यं नान्यथेत्येवं श्रुतेस्तात्पर्येण उपनयनादिवद्भक्त्यादेस्तदङ्गत्वं कर्मणश्च प्राधान्यं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्त्याद्यावश्यकत्वबोधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तयोर्युगपदित्यादि * यजुर्ब्राह्मणश्रुतौ भगवज्ज्ञानस्यावश्यकत्वं बोध्यते । तेन स्वाध्यायावर्त्तनदशायामपि तदावश्यकता आयाति । ऋक्संहिताश्रुतावपि, यथाविद इति, जानन्त इति च स्तोतृविशेषणाद्विधेयस्य भगवद्धर्मस्य करणे ज्ञानस्याधिकारप्रयोजकत्वं लभ्यते । मन्त्राणां विधा-

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

यकत्वं तु, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र परैरादृतम् । वसन्तायेत्यादीनां न मन्त्रत्वमिति स्वपक्षेऽपि मन्त्राणां स्वार्थे प्रामाण्यस्याङ्गीकाराद्विधिशक्तिकौण्ठ्याभावे विधायकत्वं न हीयते । अतो मुमुक्षूणां भगवद्धर्मा अवश्यकाः । कर्माणि तु, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण यज्ञेन तपसा श्रद्धया अनाशकेनेति श्रुतेर्विविदिषायामेवोपक्षीणानि । ज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽप्यारादुपकारकाणीति विविदिषोक्त्यैव लभ्यत इति दूरापास्तं तत्प्राधान्यम् । एवं ज्ञानोत्तरं यत्र कथञ्चिद्वर्णाश्रमधर्मा भगवद्धर्माश्च युगपत्प्राप्तास्तत्र प्रत्यवायादिबोधकवाक्यैः प्रबलदुर्बलभावे वैपरीत्येन भाते तदपवादायादरः प्रकाश्यते । ततश्च भगवद्धर्माणां बाधाभावः सिद्ध्यति । तथा सतीतरेषामादराभावेऽपि प्रत्यवायश्रवणवैयर्थ्यपरिहाराय तेषां गौणकाले करणमर्द्धाधानवद् व्यवस्थाप्यतेऽतो न भक्त्यादीनां कर्माङ्गत्वमित्यर्थः । अत्र कर्मणामनादरव्युत्पादनेन भगवद्धर्माऽविरुद्धरीत्या तत्करणस्य व्युत्पादनेन च निष्कामनित्यकर्मकृतिबोधकम्, अपाश्रितार्भकाश्वत्थमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

शङ्करभास्कराचार्यौ तु वैश्वानरविद्योक्तस्य प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपो न वेति शङ्कायां लोपं सिद्धान्तयतः । तत्रोदासीना वयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं कामादिसूत्रशेषत्वेनाङ्गीकृत्य तत्र मोक्षार्थिनां निर्विशेषोपासकानां सत्यकामत्वादिवद्वशित्वादिकमपि लुप्यते इति शङ्कानिवृत्तये आद्यं छान्दोग्योक्तं सर्वेषु लोकेषु कामचार इति फलं सांसारिकमिति शङ्कानिरासाय द्वितीयमिति मन्यन्ते । अयं च परविषयो विचार इति पूर्वोक्तमतद्वयापेक्षयाऽयमेव युक्तः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥

ननु यद्येवं तर्हि गौणमुख्यन्यायेन कर्मणामप्रयोजकत्वात् परम-

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्त्तव्यं, न वेति । तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्द्धारणेत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पठ्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति । एतं ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमम्बरीषोद्धवपाण्डवादीनाम् । एवं सत्युभयविधानां मध्ये, मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्द्धारयति स करोति । य एतद्विपरीतं स न करोति । यथा शुकजडादिः । एतन्निर्द्धारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्द्धारणानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्द्धारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह । तदृष्टेः । तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलात्

हंसेष्विव भक्तेष्वपि तत्प्राप्तिरेव न सम्भवतीति व्यर्थः पूर्वोक्तो विचार इत्याकाङ्क्षायां पाक्षिकप्राप्तिं हृदिकृत्य तत्प्रयोजनबोधनायेदमधिकरणमित्याशयेन संशयपूर्वपक्षौ वदन्तस्तदवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * तस्मिन्निति * पुरुषोत्तमज्ञाने । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेदमित्यादि * । * एतादृशस्येति * पुरुषोत्तमविदः सर्वदा भगवदानन्दमनुभवतो वा । * श्रूयते चेति * गोपालोत्तरतापनीयेऽतिथिपूजारूपो गृहस्थधर्मो गान्धर्वीप्रभृतीनाम । चकारात् स्मृतौ । * उभयविधानामिति * मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकृतानां भक्तानाम् । एतद्विपरीतमित्यत्रापि निर्द्धारयतीति सम्बध्यते । तथाच निर्द्धारणानियमपदस्य हेतुगर्भतया एवं कर्मप्रसक्ते-

पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत्फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंग्रह-श्च तत्फलमित्यर्थः । हिशब्देन "सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमि" ति भगवद्वाक्य-रूपोपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसङ्गादि-जनितचित्तमालिन्येन भगवत्सांनिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तन्निवृत्ति-स्तत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृते-रावश्यकत्वमुक्तम् । सर्वात्मभाववतो, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति भगवद्वचनाद्विधेयाभावादसम्भवाच्च कर्मज्ञान-योर्विहितभक्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याका-

---

र्विद्यमानत्वान्न पूर्वाधिकरणोक्तविचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भव-त्वेवं पुरुषोत्तमविदः कर्मकरणं, तथापि किं तस्य फलमिति विचार-णीयम् । न तावल्लौकिकं तदनभीष्टत्वात् । नापि प्रत्यवायपरिहारा-दिः, स्वपादमूलं भजत इति वाक्याद्भगवतैव तत्सिद्धेरित्याकाङ्क्षायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * एवं सिद्धे कर्मकरणे ज्ञाते-च्छतत्सन्देहवतोः फलं वदन्निश्चितेच्छस्य फलं तदुद्दृष्टेः पृथगित्यनेन पूर्वमाहेत्यर्थः । द्वितीयस्य विवृण्वन्ति । * द्वितीयस्येत्यादि * तथा-च तादृशोऽपि कर्मणः साफल्यस्य सत्त्वान्न पूर्वोक्तविचारवैयर्थ्य-मित्यर्थः । अत्र भगवत्स्वरूपविषयकपूर्णज्ञानवतामेव तदिच्छया व-र्णाश्रमधर्मकरणतदकरणयोर्विभजनात् पूर्णज्ञानप्राप्यत्वबोधकम्, अकृशमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् । न कृशं यस्येति तदर्थादि-ति । एवमेतत्सूत्रव्याख्याने प्रत्यवायश्रवणादिना गौणकालेऽप्यवश्य-कर्त्तव्यतया पूर्वाधिकरणे साधितानां कर्मणां वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया फलस्य वक्तव्यत्वेन, पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमिति सूत्रभागसार्थक्य-मायाति, न सम्पूर्णस्य सूत्रस्येत्यरुच्या व्याख्यानान्तरार्थं सूत्रमव-तारयन्ति । * अथवेत्यादि * पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्माणां मोक्षफ-लानां श्रवणादीनां कृतेः करणस्यावश्यकत्वमुक्तम् । यः पुनः सर्वा-त्मभाववान् तस्य तूक्तभगवद्वचनात् तं प्रति मोक्षसाधनानामवि-धानस्य सत्याद्यधिकरण उपपादितत्वेन विधेयानां तेषामभावात्

ङ्क्षापूरणाय तदनुवदति । तन्निर्द्धारणेत्यादिना । तस्मिन् धर्मिण्येव, न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्यस्य स तथा। दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेन अन्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य प्रभुसङ्गममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तस्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमयनिर्द्धारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्द्धारणानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूमाह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्माद्भिन्नमित्युक्तम् । अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तैवेति हिशब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तद्भावाऽप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः । प्रासङ्गिकमेतत्सूत्रम् ॥ ४२ ॥

तद्भावस्वभावेन तेषां कर्तुमशक्यतया असम्भवाच्च कर्मज्ञानविहितभक्तीनां करणं सर्वात्मभाववतो न सम्भवति । तदभावे च न मोक्षोऽपीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य यत्फलं तदनेन सूत्रेणानुवदतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तस्मिन्नित्यादि * । * एतेनेति * तन्निर्द्धारणानियमपदेन । * अन्यत्रेति * मोक्षपर्यन्ते फलान्तरे । तथाच भगवत्सङ्गमाभिलाषोत्कर्षेण तदेकतानस्य भगवताऽनुक्तस्वसङ्गमावधिकस्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुत्युक्तमगणितानन्दरूपं फलं, तत्प्राप्तिपूर्वदशायां तद्भावप्रतिबन्धाभावश्च फलमिति भक्तिविचारे मुख्यभक्तेरपि स्मृत्या प्रसङ्गत उक्तमित्यर्थः । अस्मिन् इदं केवलं सूत्रमेव, न त्वधिकरणमिति ज्ञापनायोक्तमेतत्सूत्रमिति ।

अत्रान्ये तु, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादीनि कर्माङ्गान्युपासनानि तत्तत्कर्मसु जुहूपर्णतादिवन्नित्यं क्रतुसम्बन्धीनि न वेति शङ्कायां न नित्यानीति सिद्धान्तयन्ति । अङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यन्तिमाधिकरणं चैतस्यैव प्रपञ्च इत्याहुः । तस्तेनैवास्य गतार्थत्वाद्वैयर्थ्यमस्य सूत्रस्य तन्मते दुर्वारमिति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते। सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति। तत्र पुराणे, तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्येत्युपक्रम्य "मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्। याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयामि"ति वाक्ये मुक्त्यात्मकाऽकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते। अतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः। तत्र सिद्धान्तं वक्तुन्तदुपदेशस्वरूपमाह। प्रदानवदिति। यद्ययं साधनोपदेशः स्यात्, स्यात्तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं, न त्वेवं किन्तु,तदुक्तं भगवदुक्तम्। प्रदानवत्। प्रकृष्टं दानं वरदानमिति यावत् तद्वदेवेत्यर्थः। वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्ध्यतीति। तथा शत्रुसंहारभयादिनाऽपि शरणाप्तिर्भवति। तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं, किन्तु तन्निवृत्तेरेव। प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यार्त्या स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छेत्तच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठूक्तं प्रदानवदिति।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ एवं राजसानां कर्मासक्तिवारणायाधिकरणद्वयं प्रणीय मुख्यभक्त्युत्कर्षज्ञापनेन तदभिलाषोपजननाय तत्कृतकर्मफलं च प्रदर्शितम्। अतः परं मुख्यभक्तिः केन भवतीत्याकाङ्क्षायामिदमधिकरणमारभत इत्याशयेनावतारयन्ति। * अथेत्यादि * व्याकुर्वन्ति। * यदीत्यादि *। * स्यात्तदा साधनत्वेनेत्यादि *। सर्वात्मभावकरणकशरणप्राप्तिसाधनत्वेन रूपेण सर्वात्मभावस्य स्वकृतिसाध्यत्वं स्यात्। * तन्निवृत्तेरिति *। शत्र्वादिभयनिवृत्तेः। नन्वेतद्वाक्योक्तस्यार्थस्य कथं प्रदानतुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति। * प्रकृतेऽपीत्यादि *। * एतच्चेति *। एता-

भक्तस्येप्सितोऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति न वदित्युक्तम् । अथवा सर्वात्मभावेन, मां याहीति सम्बन्धः । यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया, न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत्तथैवेत्यर्थः ।

इशं शरणगमनम् । नन्वेवं स्वकृत्यसाध्यत्वेऽस्य भावस्य प्रदानत्वमेव सिद्ध्यति, न तु तत्तुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तस्येत्यादि * । स्पष्टम् । नन्वेवमपि शरणगतेरेव स्वकृत्यसाध्यत्वं सिद्ध्यति, न तु सर्वात्मभावस्येत्यतो वाक्यस्य योजनान्तरमाहुः ॥ * अथवेत्यादि * । शरणपदं मामित्यस्य विशेषणम् । तथाच सर्वात्मभावस्यैव प्रदानतुल्यत्वं निराबाधमित्यर्थः । यद्यपि गतेरर्थवत्त्वमित्यारभ्य सर्वोऽपि वरणश्रुतेरेव प्रपञ्चस्तथाप्यत्र पुराणवाक्यमात्रस्य विषयत्वेनोपन्यासेनापततः पौराणत्वशङ्काऽस्य विचारस्य स्यादिति तन्निरासाय सूत्रांशं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * यद्वेत्यादि । * तत्तथैवेत्यर्थ इति * । परमात्मनो लभ्यत्वं वरणजन्यसर्वात्मभावसाध्यमेवेति सर्वात्मभावो वरणैकलभ्यो, न त्वितरसाधनसाध्य इत्यर्थः । तथाच सर्वात्मभावसाधनकस्वप्राप्तिबोधकमेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यं वरणलभ्यत्वबोधकश्रुत्यर्थनिर्णायकत्वादुपन्यस्तमतो न विचारस्याश्रौतत्वमित्यर्थः । एवञ्चात्र सर्वात्मभावोक्तिसन्दर्भे, रामेण सार्द्धमित्यत्र, मय्यनुरक्तचित्ता इति भक्तविशेषणादिभ्योऽनुरागात्मा भगवद्दर्शने तीव्रवियोगाधिप्रभृतिजनको विगाढभावः परमासक्तिरूपो य उक्तः स सर्वात्मभावः शरणागतिकारणत्वेनोपादिष्ट इति सिद्ध्यति । तत्र परमासक्तिश्चानन्दजन्यैव । लोके आनन्दजनक एवासक्तिदर्शनात् । एवञ्च यद् यज्जनकं तत्तद्गुणकं तत्तदात्मकं चेति व्याप्तेः पूर्वं सिद्धत्वात् सर्वोऽपि आत्मनो भाव इति सु-

भगवदुक्ताऽकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु, यतो वाच इत्यादिनानन्दस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ४३ ॥

बोधिन्यां व्याख्यानाच्च श्रुतौ निरवध्यानन्दरूपत्वेन पुत्रादिभ्योऽपि प्रेयस्त्वेन च सिद्धस्यात्मनो यो भावो धर्मः प्रियत्वाख्य आनन्दात्मा, यन्मात्रां सर्वे उपजीवन्ति। सर्वस्तदंशिभूतो भगवद्धर्म ऐश्वर्यादिवदतिरिक्त एव ज्ञेयः। तस्य दानं चानुभावनम्। युक्तश्चैतत्। अन्यथा सर्वेषामेव तथा स्फुरेदिति। अतो विगाढभावेन सर्वत्र तथानुभवरूपं यत्कार्यं तादृशः प्रियत्वानुभवः सर्वात्मभाव इति फलति। तेन भगवद्धर्मविगाढभावतथास्फूर्तिषु सर्वात्मभावप्रयोग आधिदैविकादिभावो ज्ञेयः। ननु पूर्वोक्तवाक्ये अकुतोभयसाधनत्वेन शरणागतेर्वा सर्वात्मभावपूर्वकस्वप्राप्तेर्वोपदेशः। अकुतोभयं चाक्षरप्राप्तिरूपा मुक्तिरेव। अभयं वै जनकप्राप्तोऽसीत्यादिश्रुत्या निश्चीयते। एवं सति सर्वात्मभावस्यापि मुक्तिसाधनत्वमेव पर्यवस्यति वामदेवादिसार्वात्म्ये तथा दर्शनात् पुरुषोत्तमप्राप्तेरपि साधनकोटिनिवेशेन तदपेक्षया मुक्तेरेवोत्कर्षश्च सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तं सर्वं द्रविडमण्डकन्यायमनुसरतीत्याशङ्कायामकुतोभयपदार्थमाहुः * भगवदुक्तेत्यादि * तथाचास्याः श्रुतेरानन्दमीमांसायां ब्रह्मानन्दस्य गणितानन्दत्वकथनोत्तरमानन्दमयश्लोकेषूक्तत्वादानन्दमीमांसातः पूर्वानुवाके परस्परसरूपतायाः प्रतिपादितत्वादस्याः श्रुतेरुक्तविध एवार्थ इति निश्चीयते। ततश्च तत्र योऽर्थो, न बिभेति कुतश्चनेति वाक्येनोक्तः सोऽत्राऽकुतोभयपदेनोच्यत इति नात्र त्वदुक्तमुक्तिगन्धोऽपि। किञ्च भगवद्वाक्येऽपि, 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन। सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखेति' तादृशेऽधिकारिणि परमगोप्यकथनं स्वत एव प्रतिज्ञाय, केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसेति श्लोके भावेन बहूनां स्वप्राप्तिमुक्त्वा, ततः को भाव इत्याकाङ्क्षायां, रामेण

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत तन्निवृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात् तन्नि-

---

सार्द्धं मधुरां प्रणीत इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन भावस्य भक्तिरूपं स्वरूपं ज्ञापयितुं विगाढभावात्मिकां तत्काष्ठां, तया काष्ठया परब्रह्मरूपस्वप्राप्तिं स्वरूपज्ञानाद्यभाववतां बहूनामुक्त्वा तदनन्तरं तस्मादित्यादिवाक्यद्वयेन स्वप्राप्त्यकुतोभयाप्ती अवदत् । तेनोक्तश्रुत्युक्तरसात्मकब्रह्मानुभवोत्तरकालीनत्वेनैवाऽकुतोभयस्य स्फुरतीति न पूर्वोक्तार्थे द्रविडमण्डकमित्यर्थः । अत्र सर्वात्मभावस्य वरणातिरिक्तसाधनासाध्यत्वनिरूपणेन इतरत्र वैराग्यबोधकस्य, त्यक्तपिपलमित्यस्य विशेषणस्यार्थो बोधितो ज्ञेयः ॥

अन्ये तु । वाजसनेयकादौ व्रतमीमांसादावध्यात्माधिदैवतयोः श्रावितौ प्राणवायू पृथगुपगन्तव्यावपृथग्वेति सन्देहे तत्त्वाभेदादपृथगिति प्राप्तौ आध्यानार्थावुपदेशभेदादपृथगिति सिद्धान्तयन्ति । स च निरूपणप्रकारभेदेन नानाशब्दादिति सूत्रेण च सिद्ध्यतीति नेदं सूत्रमाकाङ्क्षतीति दिक् ॥ ४३ ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावरूपाया मुख्यभक्तेर्वरणैकलभ्यत्वं स्थापितम् । वरणश्रुतौ तु परमात्मनो वरणैकलभ्यत्वमुच्यते, न तु सर्वात्मभावस्येति कथमस्य तत्प्रपञ्चत्वमिति शङ्कायां तस्य वरणैकलभ्यत्वं पुनर्दृढीकर्तुं तत्स्वरूपं च श्रुत्या विवेक्तुमधिकरणान्तरं प्रणयतीत्याशयेन तदवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । प्रतिबन्धका ये कालादृष्टस्वभावास्तेषां विद्यमानत्वे वरणकार्यभूतः सर्वात्मभावो जीवस्य भवेन्नवेति संशये वरदानस्यापि तपआदिभिः साधनैस्तोषे सत्येव प्रसिद्धेः पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या सर्वात्मभावस्य भगवता वरवद्दानेऽपि तत्कारणस्यावश्यवक्तव्यतया प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र कारणत्वदर्शनात् प्रतिबन्धकसत्तायां च कार्यादर्शनात्तन्निवृत्तिरवश्यं मृग्येति प्रतिबन्धकानां निवृत्तावेव वरणात् सर्वात्मभावो भवतीति तस्य वरणैकलभ्यत्वं न साधीय इति

वृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेत्यादिना । सामोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्याब्रह्मविद्योपदेशार्हो न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिकारं च ज्ञातुं यद्वेत्थ तेन मोपसीदेत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मीति

पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकर्त्तुं लिङ्गभूयस्त्वबोधिकां श्रुतिं प्रदर्शयन्तस्तदर्थं प्रकटयन्ति । * सामोपनिषत्स्वित्यादि * । प्रसिद्धस्थलनिर्देशो विप्रतिपत्तिनिरासाय । स च संवादो, अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद इत्यारभ्यान्तं ज्ञेयः । तत्र अधीहीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । अध्यापय । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेरिति ण्यन्तादिङः परस्मैपदम् । णिजर्थेऽप्यत्र पदव्यत्ययः । अत्र सर्वात्मभावस्य वरणैकलभ्यत्वमुपपादयन्तस्तं होवेति सनत्कुमारवाक्यस्य तात्पर्यमाहुः । * प्रथमत इत्यादि * । उपसीदेति श्रौतस्य पदस्य तं होवाचेति श्रौतेनैव पदेनान्वयः । यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति होवाच । यत्त्वं जानासि तत्कथनेन मदुपसन्नो भव, स्वाधीतं वद, ततोऽतिरिक्तं तुभ्यं कथयिष्यामीत्युक्तवान् । तदा इत्युक्तः सनत्कुमारेण नारदः स्वविदितम् ऋग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तम् आह । अत्र ऋग्वेदादिपुराणान्तं प्रसिद्धम् । अग्रे तु वेदानां वेदो व्याकरणम् । पित्र्यं श्राद्धकल्पः । राशिर्गणितम् । दैवम् उत्पातज्ञानम् । निधिर्महाकालादिनिधिशास्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्या निरुक्तम् । ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चितयः । भूतविद्या भूततन्त्रम् । क्षत्रविद्या धनुर्वेदः । नक्षत्रविद्या ज्योतिषम् । सर्पविद्या गारुडम् । देवजनविद्या गन्धर्वोक्तयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि ज्ञातव्यानि । एतद्भगवोऽध्येमि । एतत्पूर्वोक्तं हे भगवन् अध्येमि स्मरामीत्युक्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, शब्दार्थमात्रवित्त्वादापाततः परोक्षज्ञानवानेवास्मीति स्वाधिकारमुक्त्वाऽनात्मविदित्यादि, तारयत्वित्यन्तमाह । तथाचाप्तवाक्यप्रामाण्याच्छोकेन स्वस्यानात्मवित्त्वमनुमायात्मज्ञापनेन शोकतारणायोपसन्नोऽस्मीत्याशयवता नारदेनोक्तः

सनत्कुमारस्तदधिकारमवगत्य मुख्यब्रह्मविद्योपदेशयोग्यत्वसम्पादनाय, यद्वै किञ्चाध्यगीष्ठा नामैवैतदित्यादिना नारदोक्तानां सर्वेषां नामत्वबोधनपूर्वकं नाम्नो ब्रह्मत्वेनोपासनमुपदिश्य यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति तत्फलं शोकतरणायोक्तवान् । तदा नारदः केवलं नामोपासनं उक्तफलाभावं तस्य ब्रह्मत्वेनोपासने तूक्तं फलं, तदपि नामगतिपरिच्छिन्नमिति विमृश्य तेन शोकातरणं च निश्चित्य ततोऽधिकं जिज्ञासमानोऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति पप्रच्छ । तत्र नाम्नो वा व भूयोऽस्तीत्युत्तरिते, तन्मे भगवान् ब्रवीत्वित्येवं नारदेन पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्भूयो भूयो वदेति पृष्टः सनत्कुमारो वाग्वा नाम्नो भूयसीत्यादिना नामरूपविज्ञापकत्वं वाङ्माहात्म्यमुक्त्वा वाचो ब्रह्मत्वेनोपासनं तत्फलं च पूर्ववदुवाच । तत्र भूयःपदं न बाहुल्यार्थकं, नापि पुनरर्थकं, किन्त्वाधिक्यार्थकम् । आधिक्यमुत्कर्षस्तदर्थकमिति तत्तन्माहात्म्यकथनादवसीयते । एवं नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशस्मराशा उक्ताः । तत्र नामवाचौ प्रसिद्धौ । मनो मननव्यापारविशिष्टमन्तःकरणम् । मननव्यापारश्च विवक्षाद्यात्मकः । सङ्कल्पोऽपि कर्तव्याकर्तव्ययोर्विषयसमर्थनरूपस्तादृशान्तःकरणस्यैव वृत्तिविशेषः । चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुसन्धानवत्त्वम्, अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यञ्च । ध्यानं शास्त्रोक्तदेवतालम्बनो विजातीयानन्तरितः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतापरपर्यायः । चिरकालस्थायिज्ञानवादे तु तादृश एक एव प्रत्ययो बोध्यः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयकं विशिष्टज्ञानम् । बलम् । अन्नभक्षणजनितं मनसो विज्ञेयविभावनसामर्थ्यम् । अन्नमापस्तेज आकाशश्च प्रसिद्धाः । स्मरः स्मरणम् । अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः । आशा अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा । तृष्णाकामाद्यपरपर्याया । एवमेतेषां स्वरूपमुपनिषद्व्याख्यानादवगन्तव्यम् । एतेषामत्र ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् । प्राणस्य त्वाशातो भूयस्त्वं माहात्म्यं चोक्त्वा, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादीत्यनेन तद्दर्शनादिमतोऽतिवादित्वं यद्यप्युक्तं, तथापि तत्र विद्याया अपर्यवसानादग्रेऽन्यप्राणपाठे, आत्मतः प्राण इति श्रावणाच्च श्रोत्रपरत्वेन नाभिप्रेतः, किन्त्वासन्यत्वेन । स चोक्तमाहात्म्यवत्त्वादपहतपाप्मत्वाच्चान्येभ्य उक्तेभ्य उत्कृष्ट इति तेभ्योऽस्योत्कृष्टवादित्वमेवातिवादित्वं,

न तु परमकाष्ठापन्नोत्कृष्टवादित्वरूपं तदिति सोऽपि ब्रह्मत्वेनोपास्यतयैवाभिप्रेतः । तदेतदभिसन्धाय भाष्ये प्राणोऽपि तथोपास्यमध्ये गणितः । प्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्तेति । श्रुतौ तथाऽनुक्तिस्तु नारदस्य मुख्यविद्याग्रहणयोग्यता जाता न वेति परीक्षार्थम् । अत एवाग्रे, तं चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीति अतिवाद्यसीति अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्युक्त्वा, एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदतीति प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्तम् । यद्येवं श्लिष्टप्रयोगेऽस्याधिकजिज्ञासोत्पत्स्यते तदा योग्यो, नो चेदयोग्य इत्येतदर्थमेवमुक्त्वा ततो नारदेन प्राणस्य तत्त्वं न प्राणः किं त्वन्यदिति बुद्ध्वा सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति स्वाभिप्राय उक्तस्तत्रातिवदानीत्यन्तर्भावितसनर्थः । सत्येनातिविवक्षामीत्याशयात् ।

तदा सनत्कुमारः,सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना तस्य सत्यादिजिज्ञासामुत्पाद्य विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिनिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्तवान् । तत्र सत्यम् । अर्थमनतिक्रम्य स्थितं वस्तुस्वरूपम् । विज्ञानं तद्विषयकं विशिष्टज्ञानम् । मतिस्तर्केण तदर्थस्वरूपविचारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । निष्ठा तद्विषयक आदरस्तत्परत्वरूपः । कृतिस्तद्विषयसाधनाकूल इन्द्रियव्यापारः । सुखम् अनुकूलबुद्धिवेद्य आन्तरो धर्म इत्येवं लौकिकसमानाकारं तत्स्वरूपं ज्ञातव्यमिति सत्यादिषु कृत्यन्तेषु विशेषाकथनादायातीति तथोक्त्वा ततः सुखे विशेषं वक्तुं सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूम्नो विचार्यत्वमुक्तम् । तेन प्राणस्य सत्यवदनादीनां च स एव कारणम् । तत्त्वं चातस्तमेव कृत्यादिप्रणाड्या ज्ञात्वा सत्यवदनेऽतिवादित्वं नान्यथेत्यवगत्य किंस्वरूपो विचार्य इत्याकाङ्क्षायां पप्रच्छ, भूमानं भगवो विजिज्ञास इति एवं नारदस्य भूमस्वरूपजिज्ञासायामाह,यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । इह यच्छब्दगतसप्तम्या अधिकरणार्थत्वे ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वेषां तदुपश्लिष्टतया तद्व्याप्यतया च सर्वेषां सर्वदान्यज्ञानाभावापत्तेः सप्तम्याः सत्यर्थत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वत्र सत्त्वेन सर्वस्य तथात्वापत्तेश्चात्र कश्चिद्विशेषो वाच्यः । तथाच यस्मिन् दृष्टे श्रुते विज्ञाते सति द्रष्टुः श्रोतुर्विज्ञातुरन्यविषय-

कदर्शनश्रवणविज्ञानाभावो भवति स भूमेति लक्षणकथनेन नि-त्यनिरवधिसुखरूपं तत्स्वरूपं स्वेतरस्मिन् सुखत्वसुखसाधनत्वज्ञा-नाभावजननं तत्कार्यं चेति सिद्ध्यति । तेनैव स्वरूपकार्यलक्षणयुक्तं विचार्यमिति फलति ।

तत्र भूम्नि दृष्टे श्रुते विज्ञातेऽन्यदर्शनादिकं कुतो न भवति । किंविशेषदर्शने रजतादिकमिवान्यश्च पश्यत्युत कारणे कार्यमिव भू-म्न्यन्यल्लीयतेऽथवा सूर्यतेजो नक्षत्रादिकमिव भूमा अन्यत्तिरस्करो-तीति शङ्कायामाह । अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजा-नाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यमित्यन्तेन अनित्यत्वे सति सावधिसुखरूपत्वे सत्यन्यत्र सुखत्वसुखसाधनत्व-ज्ञानजनकत्वमल्पसुखत्वमिति सिद्ध्यति । तथाच न पूर्वविकल्पितं किञ्चिद्भवत्यपि तु भूम्नि दृष्टे श्रुते विज्ञाते तदानन्दैकतानतयाऽन्यद्-रूपं न सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन च पश्यति, न शृणोति न विजाना-तीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र ननु यदि भूम्नोदर्शनश्रवणविज्ञानेष्वन्य-तमेनैवं भावस्तदेकतानतारूपस्तर्हि शृण्वतो मम कुतो नास्ति । अथ समुदितैस्तैस्तदा यत्र भूमा स्वरूपं स्वकार्यं च प्रकाशयँस्तिष्ठति तस्यैव भावो नान्यस्येत्याशयस्तदा स आधारो वक्तव्य, इत्याशयेन पृच्छति स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, उक्तरीत्या कमभिव्याप्य स्थित इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । स्वेमहिम्नीति । स्वविभूतौ । अत्रापि को महिमेत्या-शङ्का भविष्यतीति तद्वारणाय स्वयमेवाह । यदि वा न महिम्नीति गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतना-नीति । तथाचैतेषु तत्प्रतिष्ठाया अदर्शनात्कथमेतदिति शङ्कां मा कृथाः । तत्र हेतुमाह । नाहमेवं ब्रवीमीति । एतादृशे महिम्नि प्रति-ष्ठित इत्यहं न ब्रवीमि । तर्हि कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यत आह । ब्रवीमीति ह होवाच अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अत्र इति ह होवाचेति श्रुतिवाक्यम् । शेषं सनत्कुमारस्य । तथाच गोअश्वादिभ्योऽन्यो महिमा तस्मिन् प्रतिष्ठित इति तथाच लौकिकमहिमाभिन्नः स्वे आ-त्मीये वृत भक्त योऽथवा स्वाभिन्नो यो महिमा तस्मिन्नुक्तरीत्या स्थित इत्यर्थः । अतस्तेनापि प्रकारेण विचार्य इत्यर्थतः सिद्ध्यति ।

तर्हि स कीदृग् येन तत्रैव प्रतिष्ठित इत्याकाङ्क्षायां तं वि वृणोति । स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स

स्वाधिकारमुक्त्वाह नात्मविच्छ्रुतꣳ ह्येवमेव भगवदृदृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचिमि तं मां भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद् भूयो वदेति पृष्टो, भूयः पदमधिकार्थकं, नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-विज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशस्मराऽऽशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासना-विषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्व-कारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह, यो वै भूमा तत्सुखमिति । भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत

दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यारभ्याग्रेऽहंकारादेशं तत आत्मादेशं च पूर्ववद् आत्मैवेदं सर्वमितीत्यन्तम् । तथाच यस्य पूर्वं स एवाधस्तादित्याद्युक्तरीत्या सर्वदिक्षु भूमभानं सर्वं परिदृश्यमानं भूमेति च भानम् । अथ तदनन्तरम्, अत एतस्माज्ज्ञानाद्धेतोरहङ्कारा-देश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नस्वभानम् । अथ तदनन्तरम् । अतस्तादृ-शभानाद्धेतोरात्मादेश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नात्मभानमिति । एवं प्रकारकभानवान् यः स पुरुषस्तत्र योमहिमा तस्मिन् भूमा प्रतिष्ठित इत्यर्थः सिध्यति । तस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वे गमकमाह । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति । तथाचोक्त-प्रकारकदर्शनमननविज्ञानवानुक्तप्रकारकरत्यादिमान् भवतीत्येते ध-र्मास्तत्र भूमप्रतिष्ठागमका इत्येतैर्लक्षणैर्भूममहिमाधारः पुमान् ज्ञात-व्य इत्यर्थः । एतच्च महिमस्वरूपमग्रे अनुबन्धादिसूत्रभाष्ये स्फुटी-भविष्यति । एवं तत्स्वरूपं निष्कृष्य तादृशस्य शोकतीर्णत्वं पूर्वपृ-ष्टोत्तरत्वेनाह । स स्वराडित्यादिना । सः भूमात्मरत्यादिमान् स्व-स्मिन्नेव राजते स्वस्मिन् भूमानं रञ्जयति वा तस्य नामाद्याशाप्रा-णपर्यन्तलोकेषु कामचारः स्वातन्त्र्यं भवतीति सर्वप्राप्त्या शोकपा-रतीर्णो भवतीत्यर्थः । एवमेतं परिचाययित्वा तेनैव शोकतरणाद् इत-रोपायवतो निन्दति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलो-

पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन सर्वत्र तदेव स्फुरतीति, स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वस्मिन्नेव भगवत्त्वस्फूर्त्तिरपि भवतीत्यथाहङ्कारादेश इत्यादिना तामुक्त्वैतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भ-

---

का भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवतीति । रञ्जयतीति राजा । अन्यो रञ्जयिता येषां तेऽन्यराजानः । तथाच ये इतोऽन्यथा विदुरन्यासक्तास्ते तथेति सन्दर्भार्थः । एतस्य तात्पर्यं स्फुटीकर्त्तुं गृह्णन्ति । * एतेनेत्यादि * । एतेन भूम्नः कार्यलक्षणवाक्येन यदुद्धवं प्रति सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकं भगवतोक्तं तदेवोक्तमित्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामेतदग्रिमोक्तकार्यान्यथानुपपत्त्याऽर्थादुक्तं भवतीति वक्तुमेतद्विभजन्ते । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । अत्र व्याख्यातरीत्या यो भूममहिमाधाररूपः पुमान् परिचायितस्तस्य या स्फूर्त्तिः सा नाखण्डब्रह्मज्ञानरूपा, तत् केन कं पश्येदित्यादिवत्तदाकाराभावात् । किन्तु सखण्डतद्रूपा । षण्णां दिशां परिदृश्यमानस्य सर्वस्य चानुवादपूर्वकं तत्स्फूर्त्तिकथनात् । सापि न वामदेवादिस्फूर्त्तिवन्मनुरभवमहं सूर्यश्चेत्यादिसर्वत्राहंग्रहरूपा । अहंकारादेशोत्तरं पुनरात्मादेशकथनेन तस्या व्यभिचारबोधनात् । अतः सा द्विविधाया अपि ज्ञानिस्फूर्त्तेर्विलक्षणेति तद्वानपि तेभ्यो विलक्षणः । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिवदस्य कामानामनुक्तत्वाद्दहराद्युपासकेभ्योऽपि विलक्षणः । मर्त्त्यसुखानभीप्सुत्वाल्लोकतोऽपि विलक्षणः । किन्तु सत्यवदनादिकारणभूतकृत्यादिजनकसुखलाभवत्त्वस्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्नोत्तराभ्यां तन्महिमाधारत्वेनोक्तत्वात् । पूर्वं भूमलाभवानुक्तस्तेन दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्कः परमभक्तस्तत्र ततोऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्तत्वाद्विरहभावे प्रपञ्चविस्मारकपरमासक्तिरूपो योऽतिविगाढभावस्तेन सर्वत्र तदेव आसक्तिविषयं भगवत्स्वरूपमेव सर्वत्र स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्ता, एतेषां विरहभावकृततत्तत्स्फूर्त्तिरूपाणां ज्ञानानां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनरहङ्कारादेशात् पूर्वं निरूपित-

गवत्स्फूर्त्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादिसर्वतिरोधानेनाऽग्रिमलीलाऽनुपयोगित्वं न शङ्कनीयम् । यतो भगवत एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्युपक्रम्यात्मन एवेदꣳ सर्वमित्युक्तवान् । ततः श्लोकैस्तद्भावस्वरूपमुक्त्वैतस्यमूलकारणमाह, आहार-

---

स्यावृत्त्या सर्वत्र भगवत्स्फूर्त्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना ।

विधात्रयसमाप्तौ च, स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिकथयति । तत्र, स इत्यनेन पूर्वोक्तं परामृश्य, एष इत्यनेन सहिमानं निगमयति । तत्रायमर्थः । पूर्वं विधात्रयस्योक्तत्वात्तासां प्रत्येकमहिमरूपत्वे, स वा एष इत्यत्र बहुवचनापत्तिः । समुदितस्य तथात्वे पूर्वविधापरामृष्टस्य भूम्नोऽपि महिमत्वापत्तिरतस्तदुभयमत्र नाभिप्रेतम् । किन्त्वेवं पश्यन्नित्यादिनोक्तासु दर्शनादिक्रियासु पूर्वोक्तविधात्रयं कर्मत्वेनैवाभिप्रेत्यैवं पदेन परामृशति ततश्चाग्रे फलं वदति । तेन कर्मफलार्थत्वादिति न्यायात्तादृशफलजनकं यद्विधात्रयकर्मकं ज्ञानं तदत्र महिमत्वेन फलति । तथाचात्राग्रे आत्मरत्यादिपदैः रतिक्रीडामिथुनानन्दानां रसरूपं भगवन्तं भजत एव धर्माणामुक्तत्वाद् दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्को, रसस्य संयोगविप्रयोगाभ्यां द्विधानुभवविषयत्वाद्विरहभावेऽतिविगाढभावेनोक्तरीत्या सर्वत्र तत्स्फूर्त्तिमान् भक्तो भूममहिमाधारत्वेन सिद्ध इति तस्य या स्फूर्त्तिः सोक्तरीतिकसर्वात्मभावव्यभिचारिभावरूपैव, नान्यविधेति तेन भगवति विगाढभावरूपं तत्स्वरूपमेवात्रोक्तं भवतीत्यर्थः ।

एतदेव फलतोऽपि निगमयितुं, तस्य ह वा एतस्येत्यादेर्ग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * तत इत्यादि * तथाच विरहभावानन्तरं संयोगभावे असति पूर्वभावेन विरहात्मकेन तथेति वृथैवेदं सर्वमिति शङ्कानिरासाय तस्य वा एतस्येत्यादिना भगवत एव सकाशात् सर्वस्थितिमुक्तवानतो विरहेण सर्वोपमर्दाभावाल्लीलोपयोगासिद्धिरिति साऽपि तादृशभक्तत‌द्भावयोगमिकेत्यर्थः । एतदेव संग्रहग्रन्थतात्पर्यकथनेन दृढीकुर्वन्ति । ततः श्लोकैरित्यादि । श्लोकास्तु—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वꣳ हि पश्यः पश्यति सर्व-

शुद्धावित्यादिना। प्राणपोषको ह्याहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित्

माप्नोति सर्वश इति। स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा। सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः। शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः। आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति। अर्थस्तु–पश्यः उक्तविधया भूमदर्शनवान् मृत्युरोगौ न, दुःखभावं च न पश्यति। उतेति पादपूरणे। अथवा पक्षान्तरे। दुःखसत्तामेव न पश्यति, का वार्त्ता मृत्युरोगयोः। तत्र हेतुमाह। हि यतो हेतोः सर्वं भूमात्मकं पश्यो भूमद्रष्टा पश्यति। तेन दुःखादिकं न पश्यतीति तस्य फलमाह। सर्वशः सर्वेण सर्वमाप्नोतीति न तस्य पुनः शोकः। प्राप्तौ प्रकारमाह। स एकधेत्यादि। अनेन आत्मत आविर्भावतिरोभावाविति यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकार आविर्भावप्रकारोक्तिद्वारा विवृतः। स भूमैव उक्तप्रकारैः प्रकटो भवन् पश्यस्य सर्वं प्रापयतीति। अथवा पश्य एव भगवतः सकाशात्तदनुभवार्थं तथा तथा प्रकटीभवतीति बोध्यः। मध्ये, द्विधा चतुर्धा षोढा अष्टधा दशधेत्यादिप्रकारत्यागस्तु तिरोभावप्रकारबोधनार्थः। विशेषतस्तु तादृशाधिकाराभावान्न विवेचितुं शक्य इति नोच्यते। तेन विरहसामयिकदशैव बोध्यत इति हृदयम्। एवमग्रेऽपि भगवत्कृपया बोद्धव्यम्। एतस्य सर्वस्य मूलकारणमाहारशुद्धिः। सा च, 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः। उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'तिप्रकारेण भगवदुक्तप्रसादेन भवन्ती सत्त्वं शोधयति। तच्छुद्धौ सत्यां ध्रुवा पूर्वावस्थास्मृतिः। तस्याः प्रतिलम्भे अविद्याकामकृतानां सर्वासां ग्रन्थीनां प्रकृष्टो ज्ञानितोऽप्यधिको विमोक्ष इति ज्ञेयः। अतः परं श्रुतिरेतस्य ज्ञानस्य यस्मैकस्मैचिददेयत्वायाह। तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति। तथा सोऽपि दर्शयति, न तु दातुं शक्नोति एतस्य भगवत्परमकृपाप्राप्यत्वात्। तर्हि कथनमपि कुत इत्याकाङ्क्षायां सनत्कुमारस्य कृपालुत्वमाह। तं स्कन्द इत्याचक्षत इति। योऽसौ वरदानेन शिवस्य पुत्रोऽपि जातस्तेन तथेत्यर्थः। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। तदेतत् सर्वं हृदिकृत्य आहुः।

सिद्ध्यति । एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वाभा-
वाद्भगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं सम्पद्यते । स च स-
र्वात्मभावे सत्येव भवति । स च तथा तद्वरणं विना न भवति ।
तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात्तद्वरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीय इत्यर्थः । य-
ल्लिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह ।
तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन इति सूत्रे-
ण । तच्चोपपादितमस्माभिः ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

---

* एवं सतीत्यादि * एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा सूत्रं व्याकर्त्तुमाहुः ।
* स चेत्यादि * स भगवांश्च प्राणपोषकः सर्वात्मभावे सत्येव भ-
वति । स सर्वात्मभावश्च तथा अत्यनुग्रहेण तस्य जीवस्य वरणं
विना न भवति । तद् वरणं च भगवत्कृतप्राणपोषणानुमितसर्वात्म-
भावरूपकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावः सर्वतोऽधिक इति
तस्य वरणमेव कालादिभ्यो बलिष्ठम् । अतः कालादिरूपप्रतिबन्ध-
कसद्भावेऽपि तत्कार्यं भवत्येवेत्यर्थः । एवमत्र प्रदानवत्सूत्रोक्तसर्वा-
त्मभावस्वरूपं सफलं श्रुत्या विवेचितं बोध्यम् । हिशब्दसूचितमर्थ-
माहुः । * यल्लिङ्गेत्यादि * । * सूचित इति * निश्चयार्थकहिशब्द-
प्रयोगेण सूचितः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ज्ञानमार्गीयेत्यादि *
आत्मादेशे आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वेन भानं श्रावितम् । त-
था सति स्वात्मन्यपि तदभेदो भास्यत्येव । भाते च तस्मिन् विरह-
भावप्रतिबन्धादुक्तरूपः सर्वात्मभावो ज्ञानमार्गीयज्ञानप्रतिबद्धो नो-
देष्यतीति शङ्कायामाहेत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति * अन्तरेत्यादि *
पूर्वं भजनानन्दरूपफलदित्सायां सत्यां हि भगवता विरहभावः स-
म्पाद्यत इति तत्प्रतिबन्धकं न क्रियत इति तस्मिन्नधिकरण एवोप-
पादितमिति सा शङ्का तदनुसन्धानेनैव निवार्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ पूर्वोक्तमर्थं

तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते, किन्त्वात्मज्ञान-प्रकारविशेष एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन । अग्रिमे च, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽत्मविदित्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता । एवं सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपमात्मन एवेदं सर्वमित्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव सर्वस्योक्तः। तदेवाह। पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवाऽग्रेऽपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादिति । एतत्तूपपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसम्मतं दृष्टान्तमाह । तद्-हृदयसंवादार्थम् । क्रियामानसवदिति। यथा पूजनप्रकरणे बाह्यतत्क्रियारूपमुच्यते, आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते। न ह्येतावताऽन्यतरस्य तद्भिन्नत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणभेदात्तथेहापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत्, तत् पूर्वं सर्वशब्देनानूद्य तस्मिन्

दृढीकर्तुं सूत्रद्वयेनाशङ्कते इत्याशयेनावतारयन्ति । *तत्राहेत्यादि* *उक्त इत्यन्तम् * । * तत्राहेति * उक्तेऽर्थे पूर्वपक्षी चोदयति । * निरूपित इति * ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः । * उत्तरमिति * सनत्कुमारोक्तं प्रत्युत्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * तदेवाहेत्यादि * अग्रेऽपीति । नवमेऽस्मिन् प्रपाठके । * उपपादितमिति * अवतारणग्रन्थ उपपादितम् । * बाह्यं तदिति * बाह्यं पूजनम् । * तद्भिन्नत्वमिति * पूजनाभिन्नत्वम् ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * नामेत्यादि * नामरूपात्मकं हि जगत्, तत्, पूर्वं पूर्वस्मिन् प्रपाठके, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति

ब्रह्माभेदो निरूपितोऽग्रे तु ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । नामैवैतन्नामोपास्स्वेति । इतोऽपि हेतोर्ज्ञानप्रकारभेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसंवाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तन्न, किन्तु विद्यैव निरूप्यत इति । अत्रेदमाकूतम् । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधननिषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वा तल्लभ्यत्वे हेतुत्वं वदन् वरण-

———

सर्वपदेनानूद्य तस्मिन् ब्रह्माभेद ऐतदात्म्यपदेन निरूपितः । अग्रे अस्मिन् प्रपाठके तु, यद्वै किञ्चाध्यगीष्ठा इत्यादिना नारदोक्ता ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । तथैव मनःप्रभृतिरूपात्मकं जगत्तत्तच्छब्देनानूद्य तत्तदात्मकब्रह्मत्वं तत्रादिश्यते । अतो यथा कौण्डपायिनां सत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रनाम्ना प्रकृताग्निहोत्रधर्मास्तत्रादिश्यन्ते तथात्र, नामोपास्स्वेति स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवाक्यैर्नामादीञ्जगद्रूपाननूद्य नामादिशब्दैस्तत्तदात्मकब्रह्मत्वं तेष्वतिदिश्यत इत्यतिदेशादपि हेतोर्ज्ञानप्रकारविशेष एवाग्रेऽस्मिन् प्रपाठके निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ उक्तं पूर्वपक्षं सूत्रव्याख्यानेन निरस्यन्ति । * तुशब्द इत्यादि * ननु विद्याशब्दो ज्ञानसामान्ये प्रसिद्धः । सर्वात्मभावस्वरूपे ज्ञानविशेषे कथं नियम्यत इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादनाय वरणादिश्रुत्यैकवाक्यतया प्रकृतश्रुतितात्पर्यं वक्तुं पूर्वं वरणश्रुतिं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * अस्याम् उक्तायां श्रुतौ वरणश्रुत्यविरुद्धं तात्पर्यं तस्माद्वरणश्रुत्यर्थ उच्यत इत्यर्थः । वरणश्रुतिस्तु—नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति मुण्डके कठवल्ल्यां चास्ति । विवृणुत इति पाठान्तरं चास्ति । * उक्त्वेति*

विषयमप्याह । तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत-स्यात्मन एष भगवानात्माऽत एव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । त-द्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनु-मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । तद्विशिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते ।

पादत्रयेणोक्त्वा । * अत एवेति * भगवतो वृतात्मत्वादेव । तथाच तस्यैष आत्मा सन्नर्थात्तं स्वां तनुं वृणुत इत्यन्वयः । ननु माध्यन्दि-नानामन्तर्यामिब्राह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य ब्रह्मशरीरत्वश्रावणात् कथं वृतस्यैव तत्तनूरूपत्वमित्याकाङ्क्षायामा-हुः । * तद्वरणस्येत्यादि * तथाच यद्यपि तत्र सामान्यत आत्म-मात्रस्य शरीरत्वं श्रावितं, तथापि य आत्मानमन्तरो यमयतीति नि-यन्तव्यत्वायैव साधारण्येनैव श्रावितं, न तु स्वकीयत्वकथनपूर्वक-म् । अतः सर्वेषु शरीरत्वे साधारणेऽपि यं स्वीयत्वेनालोचितवाँस्त-मेव वृणुत इत्यर्थः । विवृणुते इति पाठेऽपि विशेषेण वृणुत इत्यर्थः । ननु विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वाद्विवृणुत इति पाठेऽयमर्थो न लभ्यते, किन्तु यं वृणुते तस्य स्वां तनुं प्रकाशयतीत्येवार्थो लभ्यत इतिचेन्मैवम् । तस्मिन्नपि पक्षे तनुविवरणलिङ्गेनोक्तस्यार्थस्य ला-भात् । तथाहि । सर्वेषां जीवानां तौल्येऽप्यत्र यं वृणुत इति विशे-षकथनाद्वरणीये कश्चिद्विशेषो विवक्षितः । सोऽपि न जीवे साधार-णशास्त्रीयसाधनजन्मा । पूर्वार्द्धासङ्गत्यापत्तेः । नापि साधनाभाव-जन्मा । पामरपशुकीटमात्रेषु तदापत्तेः । साधनशास्त्रवैयर्थ्यापत्ते-श्च । अतोऽन्यथानुपपत्त्या भगवदालोचनजन्मैव वाच्यः । सोऽपि, न ज्ञानिभक्तसाधारणः । भावभेदानुपपत्तेः । स्वं विवृणुत इत्येतावतैव चारितार्थ्येन तनुपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतस्तनुपदानुरोधात् साका-रस्यैव प्रकाशो वक्तव्यः । स तु प्रायो भक्तानामेवेति वरणविषयतया सुखेनैव भक्तो लभ्यते । यत्तु केचिदस्मिन् मन्त्रे, यमेव परमात्मान-मेष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेन एष परमात्मा लभ्यो, नान्येन साधनान्तरेण । नित्योपलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसावा-त्मलाभ इति, उच्यते । तस्य एष आत्माऽविद्यासंछन्नः स्वां परां

अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाग्रिमर्चा विशेषतोऽवदत्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तम् । एतद् यथा तथाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

तनुमात्मा तत्त्वस्वरूपं प्रकाशयति । प्रकाशे घटादिरिव विद्यायां सत्यामाविर्भवतीति मुण्डके व्याचक्रुः । यदपि काठके, यमेव स्वमात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवात्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्यः ज्ञायते इत्येतत्। निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्मलाभ इत्यर्थः । कथं लभ्यत इति । उच्यते । तस्यात्मकामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनुं स्वां स्वकीयाम् । स्वं याथार्थ्यमित्यर्थ इति । तत्रापि तनुपदवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद् वरणीयवरित्रोरभेदाङ्गीकाराच्च व्याख्येयविरोधः स्फुट एव । किञ्च । गीतायाम् । एवं सततयुक्ता य इत्यर्जुनप्रश्ने भगवता, मय्यावेश्य मनो ये मामित्युत्तरेण, चतुर्विधा भजन्ते मामिति भजनमुपक्रम्यैव, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिभक्तस्यैवात्मकत्वकथनेन, तपस्विभ्योऽधिको योगीति सन्दर्भे शुष्कज्ञान्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो तम इति भक्तोत्कर्षकथने चास्मदुक्तार्थस्यैवोपोद्बलनाच्च तदसङ्गतम् । अतो विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वपक्षेऽपि तनुप्रकाशलिङ्गेन भक्तस्यैव वरणविषयत्वं निश्चीयत इति तेष्वेव स्वीयत्वं सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तप्रकारे न कश्चिद्दोष इति हृदिकृत्योक्तार्थदार्ढ्याय श्रुत्यन्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यदि लाभपदार्थः प्रकाशनरूपः श्रुत्यभिप्रेतः स्यात्तदाऽस्यामृचि प्राप्तिपदार्थः कामभोगरूपो नोच्येत । अतो न पूर्वोक्तेऽर्थे विप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतच्छ्रुतावपि विप्रतिपत्तिश्चेत्तदा पूर्वग्रन्थमवलोक्य स निरसनीयेत्याशयेन आहुः । * एतदित्यादि * । आनन्दमयाधिकरणे अक्षरादुत्तमस्य रसरूपस्यैव परशब्दार्थत्वेन निर्णीतत्वात् परमव्योमत्वेन चाक्षरस्य तद्धाम्नो निर्णीतत्वाद्वरणेनै-

व तत्प्राप्तेरपि विचारितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु वरणश्रुतिः काठके अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति प्रश्ने, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना, एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मेति प्रकृत्य पठिता । मुण्डकेऽपि, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रश्यमग्राह्यमित्यक्षरमेवोपक्रम्य पठिता । एवं सति पुरुषोत्तमप्रसङ्गस्य कुत्राप्यदर्शनात् । कथमत्रैवं भगवत्परत्वेन व्याख्यायत इतिचेत् । अनवधाय वदसि । काठके सर्ववेदवेद्यत्वं परस्यैवोच्यते । तच्च वाच्यवाचकाभेदविवक्षया प्रणवे वक्तुमक्षरपदेन प्रणवं परामृष्य तत्र ब्रह्मत्वमुपासनासाधनत्वाय विधीयते मन्त्रद्वयेन । ततो, न जायते, न म्रियते वेति मन्त्रद्वयेनोपासकस्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिमन्त्रत्रयेण तस्य परस्यात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वादिकमुक्त्वा, तस्य ज्ञानं कथमित्याकाङ्क्षायां,नायमात्मेति पठ्यते।अतो न तद्गन्धः । मुण्डकेऽपि प्रथमे मुण्डके यत्तदद्रश्यमग्राह्यमित्यादिना सर्वस्वरूपत्वेनाक्षरं प्रस्तुतं, द्वितीयेऽपि, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा इति मन्त्रेण तस्मात् सजातीयसृष्टिमुक्त्वा, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर इति मन्त्रे पूर्वोक्तादक्षरात् परतः परोऽतिरिक्त उक्तः । तृतीयेऽपि, द्वा सुपर्णेत्यनेनान्तर्यामितया तमेव परामृष्य ततो जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिना तद्दर्शनफलमुक्त्वा, ततो ज्ञानप्रसादेनेत्यनेन निष्कलध्यानात्तद्दर्शनमुक्त्वा ततो ज्ञानप्रसादेऽपि न स्वसामर्थ्येन पश्यति किन्तु तत्सामर्थ्येनैवेत्याशयेन नायमात्मेत्यादिकं पठ्यते । तेनोभयत्रापि पुरुषोत्तम एव प्रकृत इत्यनवद्यम् । एतदेव गीतायामुपबृंहितम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोक इत्यारभ्य, प्रथितः पुरुषोत्तम इत्यन्तेन । ननु तथापि शाखान्तरस्थस्य वाक्यस्य कथमेतच्छेषत्वमितिचेत् । ऐकार्थ्यादिति ब्रूमः हानौ तूपायनेति सूत्रे, कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानदृष्टान्तेषु भाल्लविनां कुशा वानस्पत्या स्थिता मापातेति निगमस्थवाक्यशेषत्वमौदुम्बर्यः कुशा इति शाट्यायनिवाक्ये सर्वैर्भाष्यकारैरादृतम् । जैमिनिना च बाधलक्षणे । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति सूत्रे । नानुयाजेष्विति वाक्यस्य, आश्रावयाऽस्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वषडितिदूरस्थवाक्यशेषत्वमादृतम्।

किञ्च पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूतं तु भक्तिमार्गे यद्वरणं स्वीयत्वेनाङ्गीकाररूपं तदेव, न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनायाग्रे वदति, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति। बलकार्यं हि प्रभुवशीकरणम् । तच्च, अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैर्भक्त्यैवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृ-

———

तस्मान्नात्र शङ्कालेशः ॥ ननु तथापि तेषु तेषु भक्तेषु वरणमपि तत्तदनुरूपमनेकविधमिति रसमार्गीयमेवात्र कथं ग्रहीतुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः* किञ्चेत्यादि* तथाग्रिमश्रुत्या तथाश्रयणीयमित्यर्थः । श्रुतिस्तु मुण्डके, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गादिति । ननु श्रुतौ बलशब्दो वर्त्तते, न तु भक्तिशब्द इति कथं तेन तन्निश्चय इत्याकाङ्क्षायां बलशब्देन तत्प्राप्तिमुपपादयन्ति । * बलकार्यमित्यादि * । नच बलशब्दस्य शरीरसामर्थ्ये प्रयोगदर्शनाद्भक्तौ तस्य लाक्षणिकत्वं स्यादिति शङ्क्यम् । वशीकारके यस्य कस्यापि सामर्थ्ये तत्प्रयोगदर्शनात् । तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यं 'बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् । या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलमि' ति भ्रूविजृम्भसामर्थ्येऽपि तत्प्रयोगात् । अतः कार्यादिशब्दवत्सापेक्षवृत्तिकत्वात् सामर्थ्यरूपत्वमादाय तथा प्रयोग इति न लाक्षणिकत्वगन्धोऽपि । नचैते वाक्ये गुणावतारस्य विष्णोर्न तु भगवत इति कथमेताभ्यां भक्तौ पुरुषोत्तमवशीकारकत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । एकादशस्कन्धीयचतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जितेति' भगवद्वाक्येऽपि साधयतिना स्ववशीकारस्यैव बोधनादस्यैवार्थस्य सिद्धेः । तद्वाक्योपन्यासस्तु स्फुटार्थत्वाद् गुणावतारेऽपि मूलधर्मसमानधर्मताबोधनार्थत्वाज्ज्ञेयः । ननु तथाप्यत्र भक्तिरूपमेव बलं विवक्षितं, न इतरद् आत्मनिष्ठाजनितवीर्यादिरूपमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । अन्यथेत्यादि * तथाच पूर्ववाक्योक्तनिषेधेनैव साधनजनितबलस्याभावे प्राप्तेऽपि, यः पुनर्बलाभावनिषेधस्तदन्यथानुपपत्तिरेवात्र भक्ते-

त्वात् पुनर्बलाभावनिषेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धामेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्माऽऽत्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तमो, ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशते इति धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्धृदये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतूपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तु न ह्येतावतैवाधिष्ठाना-

---

र्विवक्षिततत्वगमिकेत्यर्थः । ननु पूर्ववाक्ये प्रवचनादीनां त्रयाणामेव निषेधो, नेतरेषामिति तत्प्राप्त्यर्थमत्र बलाभावनिषेधाच्च तदनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * वरणेत्यादि * तथाच तत्रोत्तरार्द्धे एवकारेण वरणस्यैवात्मलाभहेतुतानिश्चायनात् पूर्वार्द्धोक्तानां प्रवचनादीनां जीवकृतयावत्साधनोपलक्षकत्वे सिद्धे बलाभावानुपपत्तितादवस्थ्येऽस्मिन् बलाभावनिषेधमुखेन बलहेतुताबोधनात्तद्बलं लौकिकमायादिकबलाभ्यामतिरिक्तं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेव ग्राह्यम् । तच्चोक्तरीत्या भक्तिरूपमेवेत्यतः सेवात्र बूह्यते। बलपदस्य सामर्थ्यसामान्ये शक्तत्वेऽप्युक्तयुक्त्या तद्विशेष एवपर्यवसानादित्यर्थः । एवञ्चैतदग्रे प्रमादस्यालिङ्गतपसश्च यो निषेधस्तेनाप्रमादस्य सलिङ्गतपसश्च सहकारिता बोध्यते । तत्राप्रमादो भगवदिच्छानुरूपसेवाकरणादिरूपः । सलिङ्गतपश्च सर्वात्मभावसहितविरहभावरूपं ज्ञेयम् । एतदुत्तरार्द्धमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * एतादृशस्येत्यादि * । * तद्धृदय इति * तस्यैवं यतमानस्य हृदये । ननु भवत्वेवं श्रुतिद्वयार्थस्तथापि पूर्वसूत्राभ्यां यदस्यात्मप्रकरणादिना जीवब्रह्माभेदपरत्वमाशङ्कितं तस्य कथं परिहार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वस्यास्य च तात्पर्यमाहुः । * प्रकृत इत्यादि * प्रकृते छान्दोग्यस्थ आत्मवाक्ये श्वेतकेतूपाख्याने । अन्यार्थमन्यकथनरूपो यः

त्मकाऽक्षराविर्भावो भवति, पुरुषोत्तमस्य वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यान्नत्वेवं, भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्यादिवाक्यैः, किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्त एव तद्बोधाधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे तु निरुपधिस्नेहविषयः स एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमाधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं यद्वस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यम् । अक्षरब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सकाशात्तत उत्तमाविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वम् । एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वा-

---

परोक्षवादस्तेन जीवस्याक्षरब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तदग्रिमप्रपाठके तु, न ह्येतावतेत्युक्तरीत्या योग्यतामात्रेण न सः, किन्तु भगवदनुग्रहभक्तसङ्गाभ्यां जातायां भक्तौ स इति ज्ञापयितुं तयोः संवाद उक्तस्तस्य च संवादस्य भक्तिमार्गीयलिङ्गवत्तया तथात्वात् तत्रत्यात्मशब्देन तन्मार्गे निरूपधिप्रीतिविषयः पुरुषोत्तम एवोच्यते, न जीवात्मा, नाप्यक्षरब्रह्म । पुरुषोत्तमस्तु सर्वात्मभावैकप्राप्य इति स एव सर्वात्मभावो विद्याशब्देनोच्यते । किञ्च परमकाष्ठापन्नमित्याद्युक्तरीत्या वेदान्तस्यापि पुरुषोत्तम एव तात्पर्यम् । यद्यपि मुण्डके, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरविद्यायाः परविद्यात्वमुक्तम् । तथाऽप्यग्रे, अक्षरात् परतः पर इति पुरुषस्य ततः परत्वश्रावणात्तद्विद्यायामेव परविद्यात्वं विश्राम्यतीत्यक्षरविद्यायां नान्तरीयकतया विद्याशब्दप्रयोगः परत्वोपचारादेवेति सर्वात्मभाव एव विद्यापदप्रयोगो मुख्यः । तस्या एव च विद्याया

दुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात्त्वद्धेत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यायेन वि- द्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते, न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह । निर्द्धारणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमि- त्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । अक्षरपर्यन्तं गणि- तानन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्द्धारणादित्यर्थः । भूम्नो लक्षणमग्रे उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना । यस्मिन् सति नान्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतः प्रभु-

---

उत्तमत्वम् । एवं सत्युभयत्र प्रतिपाद्यभेदेन प्रकरणभेदात्त्वदुक्तस्य प्रकरणैक्यस्वरूपस्य भवदभिमतात्मविद्याप्रकारविशेषतासाधकस्य हेतोरसिद्धिरित्यस्मदभिप्रेतमेवात्रोच्यते, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः । एवं प्रकरणभेदे सत्यतिदेशोऽप्यकिञ्चित्कर एव ।अतिदेशमात्रेण तद्वा- न्तरभेदत्वस्य क्काप्यसिद्धत्वादिति । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सुखं त्वेवे- त्यादि * तथाच पूर्वत्र सदेव सौम्येति सद्रूपमात्मानं प्रकृत्य तदभे- दज्ञानमुपदिष्टम् । इह तु निरवध्यानन्दरूपं जिज्ञास्यत्वेन निर्द्धारय- ति । यद्यत्र पूर्वप्रकृत आत्मा बोधनीयः स्यात्तदात्रापूर्वं भूमशब्दं न वदेत् । वदति तु भूमपदम् । अतः शब्दान्तरेण पूर्वस्मादात्मनः स- काशाद् भूमपदोक्तस्य भेदे सिद्धे विषयभेदान्नात्र पूर्वोक्तं ज्ञानमुच्य- ते । किन्तु मुख्या सर्वात्मभावरूपैव विद्योच्यते । यद्यपि, सत्यं ज्ञान- मनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रवणात्त्रयाणामविनाभावस्तथापि सावधिनिरवधि- त्वाभ्यामानन्दस्य भेदात् पूर्वत्र गणनापरिच्छिन्नस्यैव तस्य सिद्धिर्न तु निरवधेः । अतो भूमपदेनात्र तस्यैव निर्द्धारणात् तथेत्यर्थः । ननु भूमाऽत्र जिज्ञास्यत्वेनोच्यते, तावता सर्वात्मभावः कथं लभ्यत इत्या- काङ्क्षायामाहुः । भूम्न इत्यादि । तथाच भूमलक्षणस्थेन यत्रेति पदेन पूर्वोक्तरीत्या भूमज्ञानसत्तासूचनात्तज्ज्ञानरूपस्य सर्वात्मभावस्य लाभ इत्यर्थः । ननु भूमलक्षणे तदितरदर्शनं निषिद्ध्यते । सर्वात्मभाववतां तु तद् दृश्यते इति कथं तेन तल्लाभ इत्यत आहुः । * तथा सतीत्या-

दर्शने सत्यपि लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्का तु, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते, न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां व्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते, ताभिरेव, चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये, पादौ पदं न चलत इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तितिरोधानमुक्तं भवति । अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामीत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोऽपि तमादायैवोचितः । अग्रे चेद् आत्मपदानामीश्वर-

---

दि * । * तथा सतीति * सर्वत्र भूमदर्शने सति । * तैः सहेति * प्राणादिभिर्धर्मैः सह । तथाच तादृशलीलोपयोगिपदार्थदर्शनं प्रभुसामर्थ्यकारितम् । भगवदिच्छाया एव तथात्वात् । न तु स्वकृतम- तस्तेषां भगवदेकद्रष्टृत्वं निर्बाधमतः सुखेन तल्लक्षणात्सर्वात्मभावलाभ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ शब्देनान्यादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * दृश्यते इत्यादि * । * स्वानुभवमिति * स्वयं समाधावनुभूतम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

परत्वं स्याद्वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात् तस्माद्वाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधितव्यम् । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् । एतद्बलीयस्त्वं तु, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमिति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति श्रुति-

---

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु मास्त्वस्य पूर्वप्रकरणशेषत्वम्, तथाप्यस्य प्रपाठकस्यान्तमेकवाक्यत्वं तु निःसन्दिग्धम् । विषयभेदाभावात् । तत्र चोपक्रमे सोऽहं भगव इत्यादिनात्मैव पृष्टः । उपक्रमश्चासञ्जातविरोधत्वादुपसंहारात् प्रबल इति पूर्वमन्त्रे स्थितम् । अत उपसंहारोऽप्युपक्रममादायैव नेतुमुचित इति तत्रत्या आत्मशब्दास्तत्परा एव युक्ताः । अग्रे चेद्, अथात आत्मादेश इत्यादीनामात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्यात् तदा ऐकार्थ्याभावादथात आत्मादेश इत्यादिकं भिन्नं वाक्यं स्यादुपक्रमविरोधश्च स्यादत उपक्रमगतात्मवाक्यानुरोधात् पूर्वप्रकरणोक्तो ज्ञानस्य प्रकारकविशेष एवायमिति मन्तव्यम् । किञ्च अत्र हि वरणलिङ्गं सर्वात्मभावो न भूमलक्षणवाक्यमात्रेण सिद्ध्यति, येन प्रकरणमनादृत्य स गृह्यते । किन्तु तदारभ्य, आत्मन एवेदं सर्वमित्यन्तेन । अतः सन्दर्भो यथा सर्वात्मभावबोधकमवान्तरप्रकरणं, तथा प्रपाठकः सर्व आत्मबोधकं महाप्रकरणमतो भूमलक्षणवाक्यस्य सन्दिग्धत्वात् प्रपाठकरूपं महाप्रकरणमेवानुसर्त्तव्यमित्यत उत्तरं सूत्रं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * नैवमित्यादि * । * भूयस्त्वमिति । परमोत्कर्षः । तत्र किं श्रुत्यादिकमित्यपेक्षायां पूर्वं श्रुतेरुक्तत्वात्तां स्मारयन्तो लिङ्गं स्फुटीकुर्वन्ति । * प्रकृते इत्यादि * । अयमर्थः । सत्यमिदमात्मबोधकमान्तमेकं वाक्यम् । उपक्रमश्च बली-

वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्युपक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वाँस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च, विद्यैव तु निर्द्धारणादित्यत्र निरूपितम् । अपरश्च, नात्मवित् तरति शोकमात्मविदितिनारदवाक्यानुवादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति

यात्, तथापि स नाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्य इव निःसन्दिग्धः । तत्रत्यात्मपदस्य जीवाक्षरपुरुषोत्तमसाधारण्यात् । तथा सति तत्र को वा ग्राह्य इति विमर्शे नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थं प्रष्टुं प्रवृत्तत्वेन तादृश एवात्मा ग्राह्यः । स च निरवधिसुखरूपत्वात् पुरुषोत्तम एव । न जीवो, नाप्यक्षरम् । आद्यस्य दुःखित्वादन्यस्य गणितानन्दत्वात् । अतो निरवधिसुखरूपात्माभिधायिका या भूमश्रुतिः सा वाक्याद् बलीयसी । बुभुत्सितात्मस्वरूपनिर्णायकत्वात् । किञ्च । आत्मलाभान्न परं विद्यत इतिश्रुत्यन्तरे आत्मलाभस्य परमलाभत्वश्रावणाच्छोकतारकोऽप्यात्मा लभ्यमान एव शोकं तारयति, न त्वलभ्यमानः । लाभश्च न ज्ञानमात्रम् । किन्तु स्वाधीनतापुरस्कृतम् । प्रकृते च यदा वै सुखं लभत इत्यादिकथनाल्लभ्यमानस्यैव निरवधिसुखरूपस्य भूम्नः शोकतारकत्वमभिसंहितम् । तस्य च, इतरनिषेधेत्याद्युक्तरीत्या वरणश्रुतिस्तन्मात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मेति भक्तिलभ्यत्वबोधिका श्रुतिः पठ्यते । अत आत्मज्ञानस्य ज्ञायमानस्यात्मनो वा शोकतारकत्वसम्पादिका, लभत इति लाभश्रुतीश्च तादृशी । तथा, यमेवैष इति श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमात्मन आह । तदग्रिमा च भक्त्यादिलभ्यत्वम् । तानि च वरणस्यैव व्यापारभूतानि एतदग्रे पुरुषोत्तमस्य लिङ्गम् । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेतिगीतावाक्यात् । एतल्लिङ्गं, चकाराद् भूमादिश्रुतिः । उभयमपि, विद्यैवेति सूत्रे निरूपितम् । अत्र श्रुतिबोधको ग्रन्थः प्रायस्त्रुटित इति प्रतिभाति । पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यन्तरस्थत्वात् प्रकृतसन्दर्भस्थं लिङ्गं दर्शयन्ति * अपरश्चेति * । * नारदवाक्यानुवादयोरिति * । नारदवाक्ये तदनुवादे च । * उत्तमप्रश्नात्मकेनेति * अस्ति भगवो

ज्ञायते । स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्प्राप्त्यर्थम् । असावर्थः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं, स एवाधस्ताद् इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते, किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावदन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

नाम्नो भूय इत्यादिरूपाधिक्यप्रश्नात्मकेन । एतदेव विभजन्ते । * स हीत्यादि * । स पुरुषोत्तमो हि निश्चयेन । स उत्तमः पुरुष इति श्रुतेरतोऽस्मि लोके वेदे चेति स्मृतेः सर्वेभ्यो नामादिप्राणपर्यन्तेभ्योऽक्षराच्चोत्तमः । अतो नामाद्याऽऽशान्तेषु ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन कथनात् । सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं = सनत्कुमारेण, नाम्नो वा व भूयोऽस्तीत्याद्युक्ते तन्मे भवितु भगवानित्येवं तल्लक्षितरूपम् । ततस्ततो भूयोऽस्तीति ज्ञात्वा अपृच्छत् । अन्ते पश्चात् सर्वाधिकं भूमानं श्रुत्वा, तथा, अस्ति ततोऽपि भूय ? इत्येवं नापृच्छत्, किन्तु तदधिष्ठानमपृच्छत् । तथाचैतत्प्रश्नद्वयसामर्थ्येनाप्युपक्रमगतमात्मपदं पुरुषोत्तमपरमिति निश्चीयते । वाक्याल्लिङ्गस्यापि बलीयस्त्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वात्मपदं पुरुषोत्तमपरं, तथापि विवक्षितसर्वात्मभावबोधकस्यात्रादर्शनात् कथं न तद्भूयस्त्वबाध इत्यत आहुः * तदेत्यादि * तथाच द्वितीयप्रश्नोत्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्शनान्न तद्बाध इत्यर्थः । एतेनावश्यकोपपत्तिरत्र वाक्यतात्पर्यनिर्णायिकेत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच पूर्वमुपक्रमगतवाक्य-

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्वे महिम्नीत्युत्तरम्। तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा। भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य। तदितरस्य साक्षात्पुरुषोत्तमाप्रापकत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भाव इति महिमशब्देनोच्यते। स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग् ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः। ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञाप-

---

बलेन प्रत्यवस्थाने तस्य वाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारगतत्वेऽप्यसन्दिग्धाभ्यां ततः प्रबलाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यामेतद्वाक्यार्थनिर्णयेनात्र ताभ्यामात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वेऽप्येतया द्वितीयप्रश्नश्रुत्या यत् सर्वात्मभावसमर्थनं तन्न युक्तम्। तदुत्तरश्रुतौ पुरुषोत्तमस्य स्वप्रतिष्ठताया एव सिद्ध्या भवदुक्तसर्वात्मभाववद्भक्तस्याधिकरणताया असिद्धौ सर्वात्मभावस्यात्र प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्याशङ्कायामिदं सूत्रं पठतीत्यर्थः। उक्ताशङ्कानिवारकं सौत्रं हेतुमुक्तश्रुतिविचारमुखेन व्याकुर्वन्ति। * भूमेत्यादि। * यदुक्तमत्र सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भावो नोच्यत इति। तन्न। यतोऽत्र भूमस्वरूपश्रवणानन्तरं तदाधारप्रश्ने सनत्कुमारेण स्वे महिम्नीत्युत्तरमुक्तम्।

तत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन वृतो यो भक्तस्तन्निष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भवति। यदि च स्वपदमात्मवाचकं, तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो भवति। स च महिमा सर्वात्मभाव एवेत्युभयथापि तस्य महिम्नो भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्स्वपदेन विरुद्ध्यते। नच तस्य स्वरूपात्मकत्वे कथं महिमरूपत्वमिति शङ्कनीयम्। सेतुत्ववदुपपत्तेः तदितरस्य पुरुषोत्तमभिन्नस्य तत्प्रापकत्वाभावादस्य तदात्मकभावस्यैव तत्प्रापकत्वादयमेव सर्वोत्कृष्ट इत्ययमेव महिमपदेनोच्यते। स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यक् परमत्वेन रूपेण व्यभिचारिभावैर्ज्ञातो भवति। ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं, त्रिविधाः, तदादेशाऽहङ्कारादेशात्मादेशरूपास्तिस्रो विधास्तस्य भावस्य ज्ञापकाः प्रकारास्तां-

यितुं त्रिविधाः। स एवाधस्तादित्यादिना, आत्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं स्वे महिम्नीति तमेवानुबध्नाति, स वा एष इत्यनेन तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्। एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तदोक्तरीत्याऽनुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वाऽन्यवस्त्वभावान्न क्वापीत्येव वदेत्। तस्मादस्मदुक्त

त्रीन् प्रकारान् स एवाधस्तादित्यारभ्यात्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्ने यदुत्तरितं महिम्नीति तं महिमपदोक्तं भावमेवानुबध्नाति, स एवं एष इति तच्छब्दस्योक्तमहिमपरामर्शित्वात् तस्मिन् भक्ते एवं पश्यन्नित्यादिना तत्कर्मकदर्शनादिकर्तृताबोधनेन तद्भाववैशिष्ट्यं बोधयँस्तमेव भावं महिमपदेऽनुषञ्जयति। तथाच, अनुबध्नातीत्यनुबन्धः पचाद्यच्। पूर्वं स्वपदेनार्थबलेन वा उक्तं भावमनुलक्षीकृत्य बध्नाति नियमयतीत्यनुबन्धः, स एष एवं पश्यन्निति वाक्यस्थः। स इति पूर्वपरामर्शः। आदिपदेन त्रिविधभावबोधकाः पश्यदादयो धर्माः। स च तदादयश्चेत्यनुबन्धादयः। द्वन्द्वः। तेभ्योऽनुबन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव दृढीक्रियत इति तस्य न बाध इति सूत्रे योजना। न बाध इति पूर्वसूत्रस्थमत्राप्यनुषज्जते, वस्तुतस्त्वत्र, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति दृष्टान्तबोधितं भावपृथक्त्वमेव साध्यम्। तथाच प्रज्ञान्तरस्य यथा पृथक्त्वमस्ति तथाऽस्य भावस्यापि पृथक्त्वम्। यदि हि स्वे महिम्नीत्यत्रान्यत्राप्रतिष्ठितत्वादिकमभिप्रेतं स्याद्, न भावपृथक्त्वं तदानुबन्धादिकं न कुर्यात्। करोति च तदतस्तथेत्यर्थः। पृथक्त्वप्रकारश्चाग्रे भाष्य एव मुमुक्षुभक्तस्येत्यादिरूपे तद्विवरणे स्फुटः। एवं स्वोक्तं व्यवस्थाप्य परोक्तं दूषयन्ति। * एवं सतीत्यादि *। * एवं सतीति * अनुबन्धादिस्वरूपविचारेणोक्तरीत्या श्रुतेः सामञ्जस्ये सति। एवं सतीत्यस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः। तथाचैवं श्रुतिसामञ्जस्ये सति तस्मात्। अनुबन्धकरणाहङ्कारादेशादिकरण–नक्वापीत्यवदनरूपाद्धेतुत्रयात् तथेत्यर्थः। ननूक्तहेतुत्रयाद् यद्यपि पूर्वपक्ष्यभिमतं बाध्यते, तथापि त्रिविधभावैः सिद्धान्त्यभिमतं कथं सिध्यतीत्याकाङ्क्षा-

एव मार्गोऽनुसर्त्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्ते-षामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्निति क्रमेण यन्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं हृतिविगाढभावेन तदितरास्फूर्त्त्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन । ततः किञ्चिद्बाह्यानुसन्धानेऽहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा। अत एवान्वेषणगुणगाने कृते ताभिः । एतदेवोक्तमेवं मन्वान इत्यनेन । ततो निरुपधिस्नेहविषयः पुरुषोत्तम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्नेहजविविधभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्नित्यनेन । अत एवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता निरूपिता आत्मरतिरित्यादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथौपचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये सम्भवति तस्यायुक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति

यामादिपदोक्तानां स्वरूपं व्याख्यातुं प्रतिजानते । * आदीत्यादि * * तदुच्यत इति * तद् व्याख्यायते । व्याकुर्वन्ति । * पूर्वमित्यादि * * एतदेवेति * एतादृशं दर्शनमेव । * स त्विति * अहङ्कारादेशवाँस्तु । तथाचाहङ्कारादेशोक्तरीत्या स्वभाने स्वस्मिन् सामर्थ्यविशेषभानादहमेव सर्वैः प्रकारैः स्वसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुत इत्यादिकयाऽनया फक्किकयाऽहङ्कारादेशफलमुक्तं प्रामाणिकत्वाय परिचायितं च । ततो निरुपधीत्यादिना चात्मादेशभानफलमुक्तम् । एवं विधात्रयोक्तानां स्वरूपं व्याख्यायाग्रिमग्रन्थं योजयन्ति । * ततोऽतिदैन्य इत्यादि * सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ननूक्तयुक्तिभिरत्र भवतु सर्वात्मभावस्तथाप्यत्र फलत्वेन सर्वग्रन्थिप्रविमोक्षस्यैवोक्तत्वात्तस्य च, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रु-

संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति। मुमुक्षुभक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते । तच्च कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थक्येन तदिष्टमेव साधयति । तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः साधयति नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति। उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्वरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादृशा अनेके दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः। श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति, अहं भक्तपराधीन इत्युपक्रम्य, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथेति । यो हि यद्वशीकृतः स तदिच्छानुरूपमेव करोत्यतो न

त्यन्तरस्वारस्येन परावरदर्शनस्य यत्फलं तस्यैवात्र ग्राह्यत्वात्तस्य च, तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरेषु मुक्तिरूपस्यैव सिद्धत्वादस्य भावस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानमिति फलतो न कश्चिद्विशेषः । अथ, न, तदोक्तस्य फलवाक्यस्य विरोध इत्यस्यापि फलबलेन पूर्वज्ञानविशेषत्वमेवादर्त्तव्यमितिशङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षुभक्तस्येत्यादि * तथाच अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं, तत्कृतं पृथक्त्वं प्राज्ञान्तरपृथक्त्वम् । षष्ठ्यर्थे वतिः । अतः प्राज्ञान्तरफलस्येवैतत्फलस्यापि पृथक्त्वमेवेतिं नैतस्य बाध इत्यर्थः । नच फलोक्तिविरोधः । दर्शनस्य प्रागेव जातत्वेन अविद्याकामकर्मजन्यहृदयग्रन्थिभेदस्य प्रागेव जातत्वादत्र ततोऽतिरिक्तस्यैव फलस्य सर्वेषाम् एकत्वपर्यन्ताशास्यत्वरूपाणां ग्रन्थीनां प्रकृष्टो विलक्षणो यो मोक्षः पुनस्तदनुद्भवरूपस्तस्याभिप्रेतत्वेनाविरोधात् । अग्रिमशेषद्वयमवतारयन्ति । * अत्र व्यास इत्यादि * । * अत्र शब्दमित्यादि च * । तादृशां मुक्तिपर्यन्तानिच्छां

सायुज्यादिदानं, किन्तु भजनानन्ददानमेव। तेषां मुक्त्यनिच्छा तु, "मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविप्लुतम् । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना'इत्यादिवाक्यसहस्रैर्निर्णीयते ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१॥

ननु नान्यत् पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्च । यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते। अत्र तु तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पठ्यते । एवं सति न तन्निरूपणमत्रेति वा वाच्यं, तद्भाववतोऽप्यन्यकामवत्त्वमिति वा । द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्यपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति । नेति । तत्र हेतुमाह । सामान्यादप्युपलब्धेरिति । त-

———

निगमयितुमाहुः । * तेषां मुक्त्यनिच्छेत्यादि * । तथाच ज्ञानमार्गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यनुदयरूपम् । अत्र तु सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्षो भगवद्विषयकनानावृत्त्युदयेऽपि एकत्वपर्यन्तानिच्छारूप इति दर्शनभेदात् फलभेदस्तत्क्रतुन्यायादप्युपपन्न इत्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * प्रतिपाद्यत इति * । श्रीभागवते कपिलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते। * अत्र त्विति * श्रौते सनत्कुमारवाक्ये तु । * एवं सतीति * स्मृतिश्रुत्योर्विरोधे सति । * उक्तप्रमाणपराहतत्वेनेति * । उक्तस्मृतिवाक्यपराहतत्वेन । व्याकुर्वन्ति । * नेतीत्यादि * । * नेति * । यदुक्तमत्र सर्वात्मभावो नोच्यत

त्समानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकशो यतः । प्रकृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्भगवत्सम्बन्धिषु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः । ननु यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । न हि लोकापत्तिरिति । सर्वात्मभाववत इति प्रकरणाद्, नान्यत् पश्यतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः । किञ्च । एतदग्रे, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा मृत्युनिषेधः क्रियते तथात्मन एवेदꣳ सर्वमितिश्रुत्यैवकारेणात्मातिरिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवल्लोकोऽपि न सम्बध्यत इत्याह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्योरेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति ज्ञाप्यतेऽत एव, नोत दुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः॥५१॥

इति, तन्न युक्तमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति । * तदित्यादि * । *अनेकश इति * । यथा, अजामेकामित्यत्र, सृष्टीरुपदधातीत्यादौ च । तथाच यत एवम् अतः प्रकृते कामचारवाक्येऽपि विविधानां विविधसुखप्रधानत्वात्तेन साधर्म्येण भगवत्सम्बन्धिषु पूर्वोक्तेषु रतिक्रीडादिषु सुखरूपेषु पदार्थेषु लोकपदप्रयोग इति तेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयो न नामादिलोकपरः । भगवत्सम्बन्धिनस्तु सर्वात्मभाववत इष्टा, एतद्भिन्नास्तु मुक्तिपर्यन्तं नेष्टा इति नैतेनात्र सर्वात्मभावाभावः शक्यशङ्क इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्याग्रहणे युक्तिबोधनाय दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * अतिरिक्तव्यवच्छेद इति * । प्रापञ्चिकसर्वव्यवच्छेदः । सूत्रे मृत्युवदिति षष्ठ्यर्थे वतिः । तथाच मृत्योरिव लोकानामप्यापत्तिर्नेत्यर्थः । अन्यद्विहायैतस्यैव कथनेन यत् सूच्यते तत्, तत्र गमकं चाहुः । * तत्रेत्यादि * ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्व-
ऽनुबन्धः ५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहाऽस्मिन्नेव श्लोके, सर्वमाप्नोति सर्वश इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्यात्मन एवेदꣳ सर्वमिति यत् पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं तद्विधतैव प्रतीयते इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदꣳ सर्वमिति यत् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेत्याशङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु-शब्दः शङ्कानिरासे । भूयस्त्वाद्धेतोः । उक्तेऽर्थे हेतूनां बाहुल्ये तद्दार्ढ्यं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथाच स्वकृतसाधनसाधित-फलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ एतत्सूत्रप्र-योजनमाहुः । * अत्रेत्यादि * । लोकापत्त्यभावरूपस्यार्थस्य ग्राह्य-त्वे, न पश्य इति श्लोकस्थं हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । तमेव हेतुं सूत्रव्या-ख्यानेन व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । एतच्छ्लोकस्येति परेण तुरीयेण सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यनेन पादेन, शब्दस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यस्य, श्रुतिवाक्यस्य ताद्विध्यम्, आत्मन एवेदꣳ सर्वमित्येवं रूपं यत् श्लोकात् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधता तत्समानार्थ-कत्वमेव प्रतीयते।एतस्य पश्यश्लोकस्य तदेष श्लोक इत्यनेन पूर्वोक्त-सर्वार्थसंग्राहकतयोक्तत्वात् पूर्वं चात्मन एव सर्वस्य निगमितत्वात् सर्वैः प्रकारैरात्मन एव पूर्वोक्तं सर्वमाप्नोतीत्यर्थस्य सिद्धेर्न प्रापञ्चिक-श्लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । सूत्रशेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति । शब्द इत्यादि * । * अनुबन्धः कृत इति * । अनु पूर्वोक्तं लक्ष्यीकृ-त्य बध्यते सम्बन्ध्यत इत्यनुबन्धः स कृतः।सामासव्याससाधारणस्य लोके विदुषामिष्टत्वादनेन श्लोकेन कृत इत्यर्थः । उक्तरीत्या व्या-ख्याने अपुनरर्थत्वमित्यरुच्यार्थान्तरमस्याहुः । * अथवेत्यादि * ।

ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसम्मतिमप्याह । एके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमे ब्रह्मविद् आप्नोति परमिति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं, तदेषाऽभ्युक्तेति वाक्यं तद् ब्रह्म

---

* तथेति * । अनुबन्धः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात्॥सूत्रप्रयोजनमुक्त्वा व्याकुर्वन्ति । * एके इत्यादि * । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेनाधिकरणेनाविहितभक्तिरूपस्य सर्वात्मभावस्य स्वरूपं तस्य सर्वेभ्यः साधनेभ्य उत्कृष्टत्वं तत्फलं च निर्द्धारितम् ॥

शाङ्करे भास्करीये च भाष्ये इदं नवसूत्रमेकमधिकरणम् । तत्र चाग्निरहस्ये, नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्य, षड्विंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित इति यद्वाक्यं तद्विचार्य तेषामग्नीनां न क्रियामयत्वं किन्तु विद्यामयत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥ ५३ ॥

रामानुजाचार्यमते त्विदमेकसूत्रम् । तत्र, तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत्स्थः, सहस्रशीर्षं देवमिति सर्वोऽनुवाको विषयवाक्यम् । तत्र किं पूर्वानुवाके, दहरं विपापमिति यद्दहरोपासनं विहितं तद्विषयो निर्द्धार्यत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपासनानां विषय इति संशये, दहरोपास्यविशेष एव निर्द्धार्यते प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमिति दहरविद्या प्रकृता । अस्मिंश्चानुवाके, पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमि-

प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरुक्तेत्यु-
क्त्वैव मुक्तवती सत्यं ज्ञानमिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न
शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं तत्तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेन
उक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवा-
क्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो
मन्तव्यः ॥ ५३ ॥

त्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानम् । एतस्य नारायणनुवाकस्य दहर-
विद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।
लिङ्गभूयस्त्वादिति । अस्यानुवाकस्य निखिलपरविद्योपास्यविशे-
षनिर्द्धारणार्थत्वे बहूनि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथाहि । परविद्यासु
अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपा-
स्यं वस्त्विहतै रेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते । भूयसीषु
विद्यासु श्रुतावनूद्य नारायणाभिधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्ववि-
द्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये
भूयो बहुतरं लिङ्गं भवति । लिङ्गशब्दश्चिह्नपर्यायः । चिह्नभूतं वाक्यं
बहुतरमस्तीत्यर्थः । तद्धि प्रकरणाद् बलीय इति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् ।
यत्पुनः, पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि वचनमस्य दहरविद्याशेषत्वमु-
पोद्बलयतीत्युक्तम् । तन्न । लिङ्गात्मकेन बलीयसा प्रमाणेन सर्ववि-
द्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव ना-
रायणस्योपास्यत्वमित्यर्थकतया तद्वचनोपपत्तेः । नच सहस्रशीर्ष-
मित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुकीर्तितोपासनासम्बन्धः शङ्कनीयः ।
तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्युपासिगतेन कृत्यप्रत्ययेन उपासि-
कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । विश्वमेवेदं पुरुषः,
तत्त्वं नारायणः पर इत्यादि प्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वे-
दितव्या । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । तस्याः
शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण

एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयत इत्युक्तम् ॥

मम त्वत्रान्यदपि प्रतिभाति । सहस्रशीर्षादिषु त्रिषु मध्यममन्त्रे तुरीयपादे यद्, उपजीवतीति क्रियापदं तत्र कर्मत्वेन द्वितीयान्तपदान्यन्वयं प्राप्नुवन्ति । तन्मन्त्रारम्भे विश्वत इत्यनेन यज्ञगद्रूपं विश्वमुक्तं तदिदं विश्वमेव पुरुषः क्षरः परमं विश्वं नारायणं हरिमुपजीवतीत्येवं पदसम्बन्धे बाधाभावात् । एवमन्यान्यपि पदानि तत्रैव योजनीयानि । बाहुलकाश्रयापेक्षया व्यवहितान्वयपक्षस्य लघुत्वादिति । अग्रे तु तैरष्टसु सूत्रेषु शङ्कराचार्याद्युपन्यस्तैव विद्या विचारिता ॥

तन्मतचौरः शैवस्तु, तद्वदेवैकसूत्रेऽस्मिन्नधिकरणे, महानारायणोपनिषत्स्थं, सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु इति मन्त्रमुदाहृत्य तदग्रिमं, कद्रुद्रायेति मन्त्रं त्यक्त्वा. नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो नम इति मन्त्रं चाग्र उदाहृत्य, अत्र किं सर्वात्मत्वादिभिरुमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं ब्रह्म पूर्वप्रकृते सवितृमण्डलविद्यामात्र उपास्यमुत सर्वासु परविद्यास्विति सन्देहे, प्रकरणाद्यप्राप्तिमुद्भाव्य परविद्यालिङ्गसबन्धवाक्यभूयस्त्वात् सर्वासु परविद्यास्विति सिद्धान्तयित्वा, सर्वो वै रुद्र इति वाक्ये सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शाण्डिल्यविद्योपास्यलिङ्गं, पुरुषो वै रुद्र इत्यत्र पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गं, सदित्यत्र सद्विद्योपास्यस्य, मह इति तद् ब्रह्म अङ्गान्यन्या देवता इति व्याहृतिविद्योपास्यस्य, कद्रुद्रमन्त्रे शंतमं हृदेति हृदयद्योतनाद्दहरविद्योपास्यस्य हिरण्यबाहव इति हिरण्यरूपत्वं सावितृमण्डलोपास्यस्य, उमापतय इति सर्वविद्योपास्यस्येत्यूचिवान्। तन्मन्दम्। आद्यायां परविद्यालक्षणाभावात्। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरप्रापकत्वस्य तद्गमकत्वस्य वा तल्लक्षणत्वात् । अस्यास्तु सर्वप्रतीकतया तत्क्रतुन्यायात् क्षरप्रापकत्वेनाक्षराप्रापकत्वात् सर्वस्य ब्रह्मकारणकत्वमात्रभावनेनादृश्यत्वादिलक्षणकाक्षराज्ञापकत्वाच्च । द्वितीयेऽपि वाक्ये पुरुषशब्दस्य गौणत्वात् । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते। तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरपेक्षमिति भवति संशयः। अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात्। सा त्वनेकप्रमाणबाधितेति पूर्वमवोचाम।

इत्यपि। निरुपाधी च वर्त्तेते वासुदेवे सनातने'इति विष्णुपुराणवाक्येन। 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते। स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम्। स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः। प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवादपी'ति नारसिंहवाक्याभ्यां च पुरुषशब्दस्य भगवत्येव मुख्यवृत्तत्वेन तदभिमते शिवे तथात्वस्य बाधितत्वात्। अत एव तृतीयवाक्येऽपि सन्मह इत्येकं पदं सतो महस्तेजः सन्मह इति चैकपद्ये तदर्थत्वेन तयोरपि पदयोः सद्विद्याव्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गत्वाभावाद्, हिरण्यबाहव इत्यस्य सवितृमण्डलोपास्यत्वगमकताप्यक्षिद्विर्त्वालिङ्गविरुद्धेत्यस्याऽन्तस्तद्धर्माधिकरण एवास्माभिरुपपादितत्वात्। उमापतिपदस्य कस्यामपि निसन्दिग्धायां परविद्यायामदर्शनाच्च। इदं यथा तथा मया ब्रह्मास्त्राख्ये वाद उपपादितत्वान्नात्र विशिष्योच्यते। दहरविद्योपास्यत्वं तु क्रममुक्तौ प्राप्यविभूतिमध्येऽपि शिवस्य सत्त्वादनुमोदामह इति दिक् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रे तैत्तिरीयश्रुतिः सम्मतित्वेन प्रदर्शितेति प्रसङ्गात्तदर्थविचारायाधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन तद्विषयादिकं वदन्तस्तदवतारयन्ति। * ननु ब्रह्मेत्यादि *। प्रकृते सहकार्यनुक्तिः केवलाक्षरविदां तदप्राप्तिदर्शनं च सन्देहबीजम्। पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटौ। *सा त्वनेकेत्यादि *। ज्ञानमार्गीयाणां परप्राप्तिस्तु, यमेवैष वृणुते, नायमात्मा बलहीनेन, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याहमेकया ग्राह्य

किञ्चज्ञानशेषभूतब्रह्मापेक्षया फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेषाऽभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते । तथाच गुहायां यद्याविर्भूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यनेन । तथाच ज्ञानिनां गुहासु परमव्योम्नो व्यतिरेक एव तत्र हेतुमद्भावाभावित्वादिति । यमेवैष वृणुत इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवाज्ज्ञानिनां तथा वरणाभावाद्भगवद्विषयको भावो न भावीति तथेत्यर्थः।ननु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्कायामाह । न तूपलब्धिवदिति । उपलब्धिर्ज्ञानं, तद्वद्गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीला-

---

इत्यादिप्रमाणबाधितेति, इतः पूर्वाधिकरणेष्ववोचामेति नात्र सिद्धान्ते सन्देग्धव्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्ययमर्थः प्रकृतश्रुतेः सूत्राच्च कथं लभ्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं श्रुतेस्तल्लाभमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । * तेन तत्रेति * तेनास्यामृचि । * ज्ञायेते इति * । आनन्दमयाधिकरणद्वितीयवर्णकस्थेन, अथवा अक्षरे ब्रह्मण्यानन्दात्मके इत्यादिव्याख्यानान्तरेण ज्ञायेते । ऋचि, परमं व्योमेति पदद्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन ऋक्सिद्धमर्थमाहुः । * तथाचेत्यादि * । * उच्यत इति * अस्याम् ऋच्युच्यते । तथाचास्यां श्रुतौ गुहायां परमे व्योमनि परप्राप्तिरुक्ता । परमव्योमाविर्भावस्तु न ज्ञानमार्गीयगुहायाम् । अतः परमव्योमपदादत्र सोऽर्थो लभ्यत इत्यर्थः । सूत्रात्तद्विवृण्वन्ति । * तथाचेत्यादि * । * व्यतिरेक इति * अभावः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु ज्ञानेत्यादि * । * ज्ञानविषयत्ववदिति * अक्षरस्य ज्ञानविषयत्ववत् । * तदतिरिक्तमिति * ज्ञानविषयत्वातिरिक्तम् । * व्याकुर्वन्ति * । * उपलब्धिरित्यादि *- । अनाविर्भावे हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * यस्मा इत्यादि * ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावला नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ९	९	०
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि १२	१२	०
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा—तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः।	१	०
श्रीभाष्यवार्तिकम्। श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरम्।	१	०

व्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 127.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŜRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâŝa,
By Goswâmi Ŝrî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XIII

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	५
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरुसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -))	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदी भाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वासिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णु सहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
क्षेत्रकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहिता	२	०

विशिष्टं स्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तद्गुहायां तल्लीलाश्रय-भूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोऽपि। यत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नाम। एतदुपपादितं पूर्वं, विद्वन्मण्डने च। ननु ज्ञानि-ज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोऽस्ति, न वा। नाद्यः। माना-भावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्तेः। न द्वितीयः। निरवयवस्य क्वचि-ल्लोकरूपत्वातद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति चेन्नैवम्। लोकरूपत्व-स्य पश्चाद्भावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वेवं, किन्त्वक्षरस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह, अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्य इत्युपक्रम्य तदेव भूतं त-दु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्। एतदग्रे च, यमन्तः समुद्रे

लोकवदिति*लोकयुक्तम्। तथाच ज्ञानमार्गीयान् प्रति तादृशतदनु-भावनेच्छाया अभावाच्च परमव्योमात्मकाक्षरस्वरूपस्याविर्भावः। स चाविर्भावो दर्शनविषयत्वयोग्यतारूपो, न तु ज्ञानविषयत्वमात्रम्। अतो भगवतस्तथेच्छाभावेन केवलाक्षरज्ञानिनो वरणात्मकसहकारि-शून्यत्वाच्च परप्राप्तिरिति ज्ञानिभक्तस्यापि वरणात्मकसहकारिसापे-क्षमेव ज्ञानं परप्राप्तिजनकमिति सिद्धान्तो निर्विचिकित्स इत्यर्थः। ननु श्रुतावक्षरस्यादृश्यत्वादिगुणकत्वस्योक्तत्वात् समन्वयाध्याये त-था निर्णीतत्वाच्च नेदं साधीय इति शङ्कायामाहुः। * यत्रेत्यादि * तथाच वरणेन पुरुषोत्तमस्वरूपस्य चाक्षुषत्वं वरणश्रुतौ, भक्त्या त्व-नन्ययेति गीतास्मृतौ चोक्तम्। अक्षरस्यापि कश्चिद्धीरं इति श्रुतावु-क्तम्। तच्च पुरुषोत्तमादधःकक्षमतः साधनविशेषसम्पत्तौ कैमु-तिकन्यायावतारात् सर्वादृश्यतायामपि दृश्यत्वे विरोधाभावान्न स-न्देह इत्यर्थः। अत्राक्षरस्वरूपविचारेण चोदयति। * नन्वित्यादि * तथाच शब्दापेक्षयार्थस्य बलिष्ठत्वादर्थस्वरूपविचारे पूर्वोक्तमनुप-पन्नमित्यर्थः। तत्र समादधते। * नैवमित्यादि * । * निर्णीतमि-त्यन्तेन *। * इयमिति * उक्तविकल्परूपा। * न त्वेवमिति * न तु रूपभेदः। शेषमुत्तानार्थम्। तथाच स्वरूपस्योक्तरूपत्वाद् भग-

कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि, "परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम" इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेऽपि, "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता" इति दशमे । द्वितीये च, तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य कालत्रिगुणमायासम्बन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा श्रीरुक्ता । तथाच श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति निर्णयो भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वदेशकालापरिच्छेदस्वयम्प्रकाशत्वगुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् । मल्लानामशनिरिति श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव । प्रभुणा ये यथा विचारिताः सन्ति ते तथा भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषामधिकाररूप इति कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वित्यत्र निर्णीतम् ॥ ५४ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनत्वेनोत्तरं पठति ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

यागे तत्तदृत्विङ्नियतकर्त्तव्यान्यन्वाधानादीन्यङ्गानि । तत्रावबद्धाः सर्व एवर्त्विजो यजमानेन । अवबन्धनं नामाध्वर्युं त्वां

वदिच्छयाधिकारभेदेन तस्य तस्य तथा भानान्न काऽप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * याग इत्यादि * । *

वृणे होतारं त्वां वृण उद्गातारं त्वां वृण इत्यादिरूपं वरणमेवा-न्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकत्राधिकारो, नान्यत्रेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः । ते च तदा न सर्वासु शाखासु विहितान्यङ्गानि कर्त्तुं सर्वेऽपि शक्ताः, किन्तु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यङ्गानि, हौत्रमृचाऽऽध्वर्यवादि यजुषौद्गात्रं साम्नेति । तथाचालौकिके वैदिके कर्मणि जीवेच्छापि नियामिका भवति यत्र तत्र किमु वाच्यं प्रतिरोमकूपं सावकाशममितब्रह्माण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफलसम्पत्ताविति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीयत्वं यत्र भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः । ऋत्विजस्त्वेकस्मिन् याग एकत्र वृतस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह । यथैक एव कश्चिन्मन्त्रो बहुषु कर्मसु

———

इत्यादिरूपवरणमिति * तत्तत्कर्मकर्तृतानियमनरूपं सम्भजनं, विभाग इति यावत् । शेषं स्फुटम् । तथाचाक्षरस्य तत्सर्वरूपत्वेऽपि ज्ञानिषु तथानाविर्भावे भक्तहृदये च तथाविर्भावे उक्तरीत्या कैमुतिकन्यायाद्भगवतस्तेषां तेषां तादृक्तादृक्फलदित्सैव नियामिकेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * तथैव भगवद्वरणमिति । तत्तदनन्तरमेतं भक्तिमार्गे प्रवेशयिष्यामीत्येवं विचारितत्वात्तत्तदनन्तरमेव भगवद्वरणम् । ऋत्विज इति * षष्ठी । * नापरत्रापि तथेति * नान्यकार्ये विनियोगः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * यथैक एवेत्यादि * उदाहरणं त्वाद्यस्य । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिरनुषङ्गमात्रः । द्वितीयस्य सूर्योपस्थाने मन्द्रे-

सम्बध्यते कश्चिद् द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव विधानात् तथात्रापीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मोच्यते । यत्र काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रत्यवायपरिहारेऽप्येकमेव तदुपयुज्यते । यथाच सर्वतोमुखेऽनेकहोतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च गृह्यमाणे, देवाः पितर इत्यादिना यजमानकर्तृकाऽनुमन्त्रणमेकमेव सर्वत्र सम्बद्ध्यते, तथैव विधेस्तथात्रापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन तत्तन्निष्ठाऽनन्तरं भक्तिनिष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः। अथवा ॐमित्युदाहृत्यैव मन्त्राणामुच्चारणान्मन्त्रादिरोङ्कारः । स यथा ब्रह्मात्मकत्वेनैक एव सर्वमन्त्रेषु सम्बद्ध्यते। तथा वरणमपीति तथेत्यर्थः। यद्यपीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतोऽपि वरणं तथाभूतमेकमेवेति नोक्तदोषस्तथाऽप्युत्कृष्टमार्गे वृतस्यनीचकक्षापादनमनुचितमिति मत्वा पक्षान्तरमुक्तम् । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र भक्तिर्दित्सिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ८६ ॥

ह्यादिनिवारणे च गायत्रीमन्त्रः। तृतीयस्य तेजस्वीभूयासमिति । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणं, ज्योतिष्टोमादि, जयन्तीव्रतादि च द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणमन्यदप्याहुः । * यथाचेत्यादि * सर्वतोमुखः कश्चिद्यागविशेषः । * तावद्विधमिति * क्रमिकतत्तत्प्रकारकम् । मन्त्रादिपदं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा व्याख्याय षष्ठीसमासपक्षेण प्रकारान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * ननु पूर्वव्याख्याने को दोषो येन व्याख्यानान्तरमत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायां तदुक्तमङ्गीकृत्य सम्भावितं दोषमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । * तथाभूतमिति * यादृशं केवलभक्तिमार्गीयस्य तादृशम् । * पक्षान्तरमिति * ॐकारनिदर्शनपक्षः । तथाच ब्रह्मात्मकत्वेनोत्कृष्टस्याप्योङ्कारस्य तत्तन्मन्त्रसाङ्गत्वाय तत्तत्सम्बन्धो न दोषावहस्तथा वृतस्यापि तत्सम्बन्धो मर्यादामार्गरक्षार्थत्वान्न दोषावह इत्यर्थः । युक्त्या समाधाय सिद्धान्तेन समाधानमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * तथाच भगवदिच्छावि-

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥५७॥

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमित्युक्तं भूमस्वरूपजिज्ञासायां, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना तद्यन्निरूपितं तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । भूम्नो हि सुखरूपतोच्यते । सर्वात्मभावे तु विरहभावे दुःसहदुःखानुभवः श्रूयते । तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते । यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्च । अग्रे च, स वा एष एवं पश्यन्नित्याद्युक्त्वा तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलमुच्यते । तच्च मोक्षानन्तरमसम्भव्यतः स भावो, मोक्षो वात्रोच्यत इति संशयः । तत्र कामचारोक्तेर्मुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वादमृतशब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्वपक्षः । तत्र भूमशब्देन स

चारादेवानुपपत्तिपरिहारो, निदर्शनं तु वादिनिग्रहायेति सूत्रकाराशय इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ १८ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ प्रासङ्गिकं विचार्य पुनः प्रकृतशेषमेव विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्तः संशयं व्युत्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । * तद्यदिति * भूमस्वरूपम् । * श्रूयते इति * पुराणवाक्येभ्यः श्रूयते । * तेनेति * सुखस्य दुःखविलक्षणत्वेन । * यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्चेति * इदमपि तन्नोपपद्यत इत्यत्र मोक्षाङ्गीकारे च हेत्वन्तरम् । तत्रानन्तरं दुःखसद्भावेन सुखस्यामृतत्वाभावात्, मोक्षे चानन्तरं दुःखाभावेन सुखस्याऽमृतत्वादिति। एवं मोक्षकोटिर्व्युत्पादिता । अग्रे चेत्यादिना असम्भवीत्यन्तेन सर्वात्माभावकोटिर्व्युत्पादनम् । अत उभयबीजसद्भावादेवं संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * कामचारोक्तेरितिषष्ठी । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र भूमेत्यादि * सम्प्रसादाऽधिकरणे भूमशब्देन परमात्मनो निर्णीतत्वाल्लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे सर्वात्मभावस्यापि निर्णीतत्वादत्र भूमलक्षणवाक्ये भूमपदेन स

भाव एवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां परिहरति । भूम्नः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्मन्तव्यम् । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पठ्यते परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्युपक्रम्य, य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छतीति । यथा व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुभ्योऽधिकत्वं वक्तुमग्रआसीदिति श्रूयते । तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति ।श्रुतिस्तु स एवाधस्तादित्याद्युक्त्वाथाहङ्कारादेश इत्याद्युक्त्वाऽथात्मादेश इत्याद्युक्तवत्यग्रे चैतादृशस्यात्मन एव प्राणाशास्मरादिसर्वमिति

भावः सर्वात्मभावसहित एव परमात्मोच्यते । यथा घटेन जलमाहरेत्यादौ घटादिपदेन छिद्रेतरत्वादिसहितो घटादिस्तद्वदिति सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं सिद्धान्तं सामान्यत उक्त्वा तं व्युत्पादयितुं सूत्रमवतारयन्ति । * तत्र दुःखेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * भूम्न इत्यादि * सर्वात्मभावस्येति । इदं षष्ठ्यर्थस्य विवरणम् । भूमसम्बन्धिनः सर्वात्मभावस्येत्यर्थः। अत्र लौकिकतन्निरासायैव कथनमिति बोध्यम् । * तत्रेति * ज्यायस्त्वप्रतिज्ञायाम् । * दर्शपूर्णमासप्रकरण इति * संहिताप्रथमाष्टकषष्ठप्रपाठकनवमानुवाके । * अग्र आसीदिति * परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् । * उच्यत इति * भाविस्वरूपमादायोच्यते । तथाच परमकाष्ठाप्रापकत्वात्तथेत्यर्थः । ननु भाविस्वरूपमादायैवोच्यते, न विद्यमानं स्वरूपमादायेत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत्रोपपत्तीत्यारभ्य, न वदेदित्यन्त-

च दर्शयति । एतत्सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते, न मुक्तस्य । वृत्तिभेदाभावात् प्राणाद्यभावाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् । यद्वा, ननु लोकेऽपि श्रृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्यां च त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते । सैव सर्वत्र, स एव सर्वत्रेति । एवं सति लौकिकसधर्मवत्त्वान्न त्वदुक्तभावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाल्लौकिकत्वमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहभावस्यापि सम्भवान्नास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यम् । ननूक्तं लोकसाधारण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह । क्रतुवदिति ।

म् * । तथाच भूमपदेन यदि मोक्षावस्थामभिप्रेयात् तदैवं त्रिविधा वृत्तीर्न वदेत् । प्राणादीनां नामान्तानां तत्र सम्बन्धं च न वदेत् । तदानीं तदुभयाभावादतस्तदन्यथानुपपत्त्या भूमलक्षणे सर्वात्मभावभाविस्वरूपमेवोच्यत इति सर्वात्मभावसहित एव भूमा, न तु मोक्षावस्था । नापि जीवन्मुक्तावस्थेति युक्तम् । तां चेदभिप्रेयात् तदा आत्मनः प्राण इत्यादि न वदेत् । तस्यामवस्थायां प्रारब्धवशादेव पूर्वप्राणादीनां सत्तायाः सत्त्वात् । अतो द्विविधस्यापि मोक्षस्यात्रादातुमशक्यत्वात् सर्वात्मभावोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । एतस्यार्थस्य पूर्वाधिकरणस्थेन सामान्यसूत्रार्थविचारेणापि सिद्धप्रायत्वमित्यरुच्या वर्णकान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यद्वेत्यादि ** श्रूयन्त इति * साहित्यग्रन्थेषु भरतसूत्रादौ चोच्यन्ते । * अलौकिकज्ञानादिभ्य इति * । लोकविलक्षणेभ्योऽक्षरज्ञानमुक्तिजीवन्मुक्तिभ्यः । * न तथेति भवति संशय इति । * न वक्तुं शक्य इति लौकिकसजातीयधर्मवत्त्वाल्लौकिकविषयत्वाभ्यां हेतुभ्यां भवति संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति । * भगवति । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सिद्धान्त इत्यादि । * प्रतिज्ञायां हेतुं

यथा दर्शादिषु दोहनाधिश्रयणातञ्चनव्रीह्यवघातादिपुरोडाशभक्षणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वम् । लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात्तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् ॥

वस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहस्वरूपत्वेऽपि न ताद्रूप्यं वक्तुं शक्यम् । तथा लौकिकपुंसि नार्यां वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते । तद्दृष्टान्तेन भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थं, न तु

वक्तुं, नन्वित्यादिना बाधकमाशङ्क्य दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति । * यथेत्यादि । * उक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेनेति * । अलौकिकप्रमाणरूपतल्लभ्यत्वेन । तथाच सर्वात्मभावो लौकिकसदृशत्वेऽपि न लौकिकः । अलौकिकप्रमाणप्राप्तत्वात् । लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वाच्च । यागीयदोहनाधिश्रयणादिवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । लौकिकतद्वदिति हेतुसिद्ध्या न प्रतिज्ञायां दोष इत्यर्थः । एतादृश्यश्च सादृश्यदर्शनजाः शङ्का अविचारकस्यैवोद्यन्ति, न तु विचारकस्येत्याशयेनाहुः । * वस्तुत इत्यादि * तथाच विचारकस्तु लोकेऽपि तथा तद्भावं पश्यन्नैवं शङ्कत इत्यर्थः । ननु यदि न सादृश्येन ताद्रूप्यं तदा ऋषिभिर्भरतादिभिरलौकिकभावधर्मसादृश्यं लौकिके रसे कुतो निरूप्यते अतस्तद्दर्शनाद्विचारकस्यापि शङ्का तूदेत्येवेत्याकाङ्क्षायामृषीणां तथा तन्निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * तथा लौकिकेत्यादि * । * भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थमिति * भगवति विगाढभाववान् यो भक्तस्तद्रीतिभावनार्थम् । ननु ऋषीणां तथैव तात्पर्यमित्यत्र किं गमकमत आहुः । * न त्वित्यादि * तदुक्तं कामसूत्रसमासौ वात्स्यायनेन । "तदेतद् ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना । विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः । रक्षन् धर्मार्थकामाँस्त्रीन् सम्पश्यन् लोकवर्त्तनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रिय" इति। तथाच यदि लौकिके तात्पर्यं स्याद् एतच्छास्त्रतत्त्वज्ञस्य जितेन्द्रियभवनरूपं फलं न वदेत् । एवं भरतोक्ते सङ्गीतशास्त्रेऽपि ज्ञातव्यम् । उपवेद-

ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह । तथा-हीत्यादि । पूर्वोक्तभाववत आत्मनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिः । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्यादिना। इतः, पूर्वमपि स वा एष एवं पश्यन्नित्युपक्रम्यात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिश्च । न हि लोक एवं सम्भवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोत्तमविषयकभावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ

त्वात् । अतः पूर्वोक्त एव निश्चयः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अत्रे-त्यादि * उक्तस्यार्थस्य प्रकृतश्रुत्याभिप्रेतत्वे उपपत्तिमाहेत्यर्थः । उप-पत्त्यन्तरं बोधयितुं हिशब्दार्थमाहुः । * सर्वोत्तमेत्यादि * । * तथा-त्वमिति * सर्वसाधनज्यायस्त्वम् ।

अत्रान्ये, वैश्वानरविद्यामुदाहृत्य किमिहोभयथाऽप्युपासनं स्याद् व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैव वेति सन्देहे, व्यस्तस्यापि विहितत्वात् फलस्यापि कथनादुभयथेति प्राप्ते, समस्तस्यैव न्याय्यम्। आन्तमेकवाक्यत्वात् । यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इत्यत्र । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यन्मां नागमिष्य इत्याद्यनर्थस्य व्यस्तोपासने दर्शितत्वाच्चेत्याहुः । तन्नास्माकं रोचते । पूर्वकाण्डे उदवसानीयाख्ये कर्मणि अपवैसोमेनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्तीत्यादिना देवतायज्ञावरोधार्थं पूर्वं पञ्चकपालं विधाय, ततो, गायत्रो वा अग्निरित्यादिना तद्दोषदर्शनेन दूषयित्वाऽष्टाकपालमाग्नेयं पुरोडाशं पञ्चसंख्याके याज्यानुवाक्ये चोपसंहारे विहिते इति पूर्वविधानस्याऽनभिप्रेतत्वबुद्धेः शीघ्रमुदयेन न पूर्वप्रकारकरणशङ्कोदयस्तथात्रापि शङ्काया एव पराहत्यानुदयेन पूर्वपक्षानुदयादिति ॥ ५७ ॥ १९ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ सङ्गतिं बोधयन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । * पूर्वेत्यादि * । प्रदानवदित्यादिभिः पूर्वाधिकरणैर्मुख्याधि-

मत्स्यादिरूपाणां भगवदवतारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्येत पार्थक्येनेति विचारयति । अत्रोपास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणावज्ञासम्भवादस्या अप्यसिद्धिसम्भवादपि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु नानैवोपासना कार्या । तत्र हेतुः, शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धानामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ५८ ॥

कारिणामर्थे सर्वात्मभावस्वरूपस्य तदुत्कर्षस्य तत्फलस्य तदधिकारिणां च निर्णयं कृतवान् । अथ तदनन्तरं पुराणोक्तानां मत्स्याद्युपासनानामपि नित्यानुमेयवेदमूलत्वादिदानीमपि केषाञ्चिद् वामनहयग्रीवाद्युपासकानां दर्शनात् तादृशानामर्थे उपासनान्तरनिर्णयस्यावश्यकत्वात् । मत्स्यादिरूपाणां भगवदवतारत्वमविशिष्टम् । यथा सुतेजःप्रभृतीनां वैश्वानरावयवत्वमिति तेषां सर्वेषां समस्य भगवतैकीकृत्योपासना कार्या ? उत सुतेजःप्रभृतीनां व्यस्तोपासने दोषश्रवणवदत्र दोषस्याश्रवणाद् व्यस्ततया कार्येति शङ्कायां प्रसङ्गाद्विचारयतीत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * अस्या अप्यसिद्धिसम्भवादिति * । रूपान्तरावज्ञारूपापराधकृतप्रतिबन्धेन असम्भवात् । तथाचात्र दोषाश्रवणेऽप्युक्तरीत्या दोषसम्भवान्न कार्येत्यर्थः । सिद्धान्तं बोधयितुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेष्वित्यादि * । तर्ह्यवज्ञादोषस्य कथं निवृत्तिरित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनैवेति *उपासनभेदस्थापनेनैव । *अयुक्तत्वमिति*विरुद्धत्वादयुक्तत्वम् । तथाच शक्यस्य युक्तस्याकरणे ह्यपराधो, न त्वशक्यस्याऽयुक्तस्याकरणे । अतोऽनुपासनस्य तत्रापराधाप्रसञ्जकत्वेन प्रतिबन्धाभावान्नासिद्धिरित्यर्थः।एतेन यत् पूर्वं, न भेदादितिसूत्रेऽधिकगुणोपसंहारौचित्यमुक्तं तत्प्रकारोऽत्र दर्शितः । तत्तद्रूपप्राधान्येन ब्रह्मोपासकस्याधिका अपि गुणा अविरुद्धा एवोपसंहार्या, न त्वन्येऽपीति ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्त्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेषां समुच्चय उत फलविकल्प इति ।

तस्मात्तेषां व्यस्तोपासनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु, अत्र यासु यासु विद्यासु श्रुतिनानात्वेऽप्यर्थैक्याद्वेद्यैक्यं, यथा मनोमयः प्राणशरीरः, कं ब्रह्म, सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादौ । यथा च, प्राणो वा व संवर्गः, प्राणो वा व ज्येष्ठः श्रेष्ठः, प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादौ च । तत्र श्रुतिनानात्वस्य गुणान्तरपरत्वाद्, वेद्याभेदेन विद्यैक्याच्च स्वपरशाखोक्तं गुणजातं विद्याकात्स्न्यार्थमुपसंहार्यमिति पूर्वपक्षे, शब्दादिभेदाद्विद्याभेदं सिद्धान्तयन्ति । पूर्वतन्त्रे शब्दान्तरादीनां कर्मभेदकत्वेन सिद्धत्वात् प्रकृते च, वेद, उपासीत, क्रतुं कुर्वीतेत्यादिशब्दभेदात् । आदिपदेन यथासम्भवं गुणादीनामपि भेदस्य संग्रहाच्च । नच शब्दभेदेऽपि, यजति जुहोतीत्यादिवद् वेदोपासीतेत्यादावर्थभेदाभावान्न भेद इति वाच्यम् । तथाऽप्येकस्मिन्नेव वेद्ये प्रतिकरणमितरेतरव्यावृत्तगुणोपदेशरूपानुबन्धभेदेन तस्यां तस्यां विद्यायां तादृक्तादृग्गुणविशिष्टस्यैवोपास्यतया विद्याभेदोपपत्तेः । एवं स्थितेऽपि सर्ववेदान्तप्रत्ययेत्यादि द्रष्टव्यमिति चाहुः ।

तदसङ्गतम् । सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तचोदनाद्यविशेषरूपहेत्वभावादेवोक्तस्थलेषु विद्याभेदस्य सिद्धत्वेनैतत्सूत्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचोपसंहारनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक्यमित्यपि युक्तम् । ऐक्यहेत्वभावादेव सिद्धे विद्याभेदे उपसंहारप्राप्तेरेवाभावात् । विद्यासूचकनानापदविरोधाच्चेति ॥ ५८ ॥ २० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पार्थक्येनेत्यादि * । * विचार्यत इति * । उपोद्घातसङ्गत्या विचार्यते । संशयमाहुः । * किमित्यादि * । तथाच विधिसामान्यात् क्रमेण कार्याणीत्येवं समुच्चय? उत फलतौल्याद्विकल्प इत्यर्थः । पूर्व-

तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह ॥ उपासनानां विकल्प एव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् ।

मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टम् । एवं सत्येकेनैव तत्सिद्धावपरस्याऽप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवन्नियताबोधकश्रुत्यभावात्तदर्थिनो विकल्प एव ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा

पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते, तत्र त्व-

पक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । विधिः फलं च सर्वत्र तुल्यम् । यथाऽग्निहोत्रादीनाम् । तथा सति यदेव न क्रियते तत्फलाभावेन न्यूनतापत्तेर्विकल्पस्य प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागादिदोषवत्तया तदादरे तत्संसर्गाच्च समुच्चय एव ज्यायानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः । * उपासनानामित्यादि * तथाचाग्निहोत्रादितौल्यस्याभावाच्चित्रोद्भिदादितौल्यस्य सत्त्वाद्विकल्पस्यादुष्टत्वेन स्वर्गादिवद्विश्वमायानिवृत्तिरूपायां तत्तदवतारसायुज्यरूपायां च मुक्तौ विशेषाभावेन च फलस्याविशिष्टत्वात् समुच्चये अप्रयोजकत्वदोषापत्तेश्च विकल्प एव ज्यायानित्यर्थः । एतेनैव फलप्राप्तिफलानां सन्निधादहरविद्योपकोसलविद्याशाण्डिल्यविद्याऽक्षरविद्यादीनामेकफलानां प्राणादिविद्यानां च विकल्पोऽवगन्तव्य इत्यपि बोधितम् । अत्र सर्वेऽप्येवमेवाहुः ॥५९॥२१

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ अविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोः प्रत्युदाहरणमिदम् । एवं मुक्तिफलिका उपासना विचार्य काम्यासु पक्षद्वयस्य सम्भवात् ताः पृथग् विचारयतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्तस्तत्र तत्तत्फलानां काम्यत्वादुपासनानां समुच्चयपक्षं व्याकुर्वन्ति । * येष्वित्यादि * येषु स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति, सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिषु तथेत्य-

नेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चीयेरन्नविशिष्टफलत्वाभावात् । यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि । स्वकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वाभावादिति पूर्वहेत्वभावादतिश्लिष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयम् । अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन् । अत्र हेतुः स्पष्टः ॥ ६० ॥

र्थः । एवं समुच्चयपक्षं व्याख्याय, न वा इति पदाभ्यामुक्तमसमुच्चयपक्षं व्याकुर्वन्ति*यत्र त्वित्यादि* *श्रूयते इति*यथा भार्गव्यां विद्यायां, य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्येति श्रूयते । तत्र तथैव चेत् । तदुक्तस्वकामितसकलफलसाधकतया चेत्तदुपासनं करोति तदा तत्फलकान्यन्यानि तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत तन्मह इत्युपासीतेत्यादीनि तत्तद्गुणकान्युपासनानि न समुच्चीयेरन्नपि । अत्रापि हेतुः पूर्वहेत्वभावादिति । तं विवृण्वन्ति * स्वकामितेष्वित्यादि * स्वकामितफलेष्वेकतरस्य फलस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येन अविशिष्टफलत्वाभावादिति । तथाच समुच्चये अविशिष्टत्वाभावोऽनेकफलत्वात् । समुच्चयाभावे त्वविशिष्टफलत्वाभावस्तत्फलस्यान्यफलविशिष्टत्वादिति भेदेऽपि, पूर्वहेत्वभावादिति यत्सूत्र उक्तं तत्तथेत्यर्थः।अत्र व्याख्यानक्लेशात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । * कामैक्ये इति * एकमात्रविषयत्वेन तदैक्ये । अत्र हेतुः * स्पष्ट इति * अस्मिन् पक्षे तेषां फलभेदेन विशिष्टफलतया अविशिष्टफलत्वाभावरूपः पूर्वहेत्वभावः स्फुट इत्यर्थः । अत्रापि माध्वाचार्यभिक्षुव्यतिरिक्तानां सर्वेषामैकमत्यम् । अस्माकं त्वेतावान् विशेषः । अत्र सूत्रे काम्यपदादुद्गीथाद्युपासना अपि संग्रहीतुं शक्यन्ते । तास्वपि यदेव विद्यया करोतीत्यादिभिः फलश्रवणात् । कामपदाभावेऽपि रात्रिसत्रन्यायेन काम्यत्वस्य शक्यत्वादिति ॥ ६० ॥ २२ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानामुपासनानां भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्चीयेरन्न वेति संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयस्तथाच यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अत्र हेतुमाह ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः॥ कर्माङ्गत्वेऽपि स्वव्यापारेण फलसाधने उपासनान्तरानपेक्षत्वात् प्रधानानामुद्गीथाद्युपासनानामपि काम्यत्वेन यथाकामसमुच्चयविकल्पयोः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादत्र विषयान्तरं बोधयन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । प्रधानेत्यादि । अन्यानपेक्षतया स्वव्यापारद्वारा फलजनकानि प्रधानानि तेषु समुच्चयादिनिर्णयमुक्त्वा अन्यापेक्षतया तथा फलजनकेष्वङ्गेषु निर्णयमाहेत्यर्थः । ननु किं प्रयोजनं येन पृथगारम्भ इत्यत आहुः । * एकार्थेत्यादि * एकोऽर्थ एकं फलम् । तत्साधकानामनेकेषामुपासनानां रूपादिभेदेन भेदेऽपि तेषां मध्य एकतरोपासनेऽन्येषामस्य च फलैक्यात् तत्फलार्थं यान्यङ्गानि तत्र तत्रोक्तानि तान्येकस्मिन्नुपासने समुच्चीयेरन्नवेति संशये उपसंहारसूत्रेऽर्थाभेदपदस्य फलाभेदवाचकत्वे फलैक्यात् समुच्चयप्राप्तौ वक्ष्यमाणहेतुभ्यां निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उपासनाङ्गानामित्यादि * । * तदेवेति * उपासनमेव । तथाच आश्रयमनतिक्रम्य यथाश्रयभावः सत्ता, यथाश्रयं भावो यथाश्रयभाव इति सूत्रयोजना । उदाहरणं तु छान्दोग्ये मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्ताव इत्यादिभिर्दशभिर्वाक्यैर्गायत्ररथन्तरवामदेव्यबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतयज्ञायज्ञीयराजननामग्रहणपूर्वकं विहितानि दश सामोपासनानि । तेषु ह्येकमेकमसाधारणं फलमुक्त्वा तदुत्तरं सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्येति सर्वोपासनेषु साधारणं फलमुक्त्वा क्रमेण महामनाः स्यात् तद् व्रतं,न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न ष्ठीवेत् तद् व्रतम्, एवं न काञ्चन

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तत्तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः । चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति सूच्यते॥६२

समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह । अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते । श्रीभागवते च, नमस्ते रघुवर्यायेत्यादिरूपा स्तुति-

---

परिहरेत्, न तपन्तं निन्देत्, न वर्षन्तं निन्देत्, नर्तूंन्निन्देत्, न पशून्निन्देत्, संवत्सरमज्ञो नाश्नीयात्, ब्राह्मणान्न निन्देदू इति तत्तदुपासनाङ्गभूतानि व्रतान्युक्तानि । तथाच तस्य व्रतस्य तत्तदुपासन एव सम्बन्धो, नान्यत्रेति बोध्यम । एवञ्जातीयमन्यदपि । न्यायस्य साधारणत्वात् । यथा भार्गव्या आनन्दविद्याया अङ्गभूतेषु त्रिष्वन्नप्रतिष्ठितत्वोपासनेषु प्रतिष्ठादीनां फलानामैक्यं तत्तदुपासनाङ्गभूतानाम् । अन्नं न निन्द्यात् तदूव्रतम्, अन्नं न परिचक्षीत तदू व्रतम्, अन्नं बहु कुर्वीत तदू व्रतमिति तत्तद्व्रतानां भेद इति ॥६१॥

शिष्टेश्च ॥ अत्र भाष्यं स्फुटम् ॥ ६२ ॥ २३ ॥

समाहारात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * कर्ममार्गीयेत्यादि * कर्माङ्गतया कर्ममार्गीयेषु सामाद्युपासनेषु अङ्गनिर्णयमुक्त्वा ज्ञानाऽङ्गतया ज्ञानमार्गीयेषु तेष्वङ्गनिर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तो विषयमाहुः । * अथर्वेत्यादि * अत्र मत्स्यकूर्मादिपदात् पूर्वं ब्रह्मविष्ण्वादीति पदस्य त्रुटिर्बोध्या । तथाच नृसिंहोपासनायां यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम इति, श्रीरामोपासनायां च यो वै रामचन्द्रो भगवान् ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै वै नमो नम इत्येवंविभागेन स्तुतिः श्रूयत इत्यर्थः । द्वितीयं पौराणोदाहरणम् । एवं विषय उक्तः । तत्र तत्सर्वरूपत्वेनोपासना कार्या ? उत तेषां रूपाणां विरुद्धधर्मवत्त्वात् तथा न कार्येति संशये शब्दादिभेदेन नानोपासनस्य पूर्वमुक्तत्वात् सर्वरूपत्वेनोपासने च तद्विरो-

व्रजनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवदवतारत्वस्याविशिष्टत्वा-
देकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकत्रोपा-
सनमपि साध्वित्यर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते । तेन
धर्मिधर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साध्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमिति संशय उक्तरीत्या

भावश्यकार्येति प्राप्तम् । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एवं
सतीत्यादि * अत्राङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यनुवर्त्तते । * समाहार
इति * एकीभावः । तथाच ज्ञानमार्गीयोपासनाङ्गेष्वपि यथाश्रय-
भावे सति, रूपभेदेऽपीत्यादिनोक्तरीत्या समाहारदर्शनात् तथेत्यर्थः ।
एतदेवाभिप्रेत्य, भेदान्नेतिचेदिति सूत्रे उपासनाविषयेष्वित्यादिना-
ऽवतारेष्वपि सर्वगुणोपासंहारौचित्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

अत्र हेत्वन्तरं सूत्रान्तरेणाह ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ अत्र चकारोऽधिकरणपूर्णत्वद्योतकः ।
शेषं प्रकटार्थम् । तथाच भगवत्त्वप्राधान्योपासने एवं सर्वरूपत्वेनो-
पासनं कार्यम् । तत्तद्रूपप्राधान्येनोपासने तथा न कार्यमिति विभा-
गान्न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ २४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । सर्वरूपत्वेनैकावतारोपासनं नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-
सादिवत् क्रमेण समुच्चेतव्यमुतैकमेव यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्येवं वै-
कल्पिकमिति संशये उक्तरीत्या सर्वेषां सर्वरूपत्वेनैश्वर्यादिगुणसा-
धारण्येन च क्रमिकसमुच्चये प्राप्ते तस्य समुच्चयस्य निषेधमाहेत्य-

नियतत्वे प्राप्ते तन्निषेधमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह । सहभावाश्रुतेरिति।नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत्स्यात्तदा स्यात्तथोपासनस्य नियतता, न त्वेवमतो विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तत्तथोपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति, न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः । एतद्दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्मविशिष्टमेवैकं रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतूक्त्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति ध्वन्यते । माहात्म्यज्ञापनार्थम् । परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव

र्थः । व्याकुर्वन्ति । * नेतीत्यादि * । * चेत्स्यादिति * । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादिवच्चेत् स्यात् । शेषं स्फुटम् ॥ एतमेव विकल्पमभिसन्धाय स्वाध्यायस्तत्रेतिसर्वदृष्टान्तव्याख्यानोत्तरं प्रकृतेऽपीत्यादिना तत्तद्रूपे तत्तदसाधारणधर्मोपसंहारो व्यवस्थापितः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ पूर्वसूत्रात्तत्पदमत्रानुवर्त्तत इत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * योऽपीत्यादि * । * तत्तथोपास्त इति * । तद् एकमवताररूपं सर्वरूपवत्तथोपास्ते । * एतद्दृष्टान्तेनेति * । दर्शनदृष्टान्तेन । एतेन पूर्वाधिकरणोक्तपक्षस्य गौणता सूचिता । तथा दर्शनाभावादिति । सर्वनिरूपणान्ते एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः *उपासनेत्यादि * । ननु यद्येकस्यैव रूपस्य दर्शनं तदा सर्वरूपोपसंहारबोधनस्य किं प्रयोजनम् अत आहुः । * माहात्म्येत्यादि * । *

कैश्चिज्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वात्तदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
व्याससूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

कैश्चिदिति * । स्मृतिपुराणादिवाक्यैः । * तदपीति * । सर्वरूपोपसंहरणम् । तथाचैकरूपदर्शनेऽपि सर्वरूपोपसंहारोऽप्येकदेशिनां न दुष्ट इति भावः । अन्ये तु इदं षट्सूत्रमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य कर्माङ्गभूतेपूद्गीथादिषु य आश्रिता वेदत्रयविहिताः प्रत्ययास्ते समुच्चीयेरन्नुत यथाकामं स्युरिति संशये, प्रत्ययाश्रयभूताः स्तोत्रादयो यथा समुच्चीयन्त एवं तदाश्रिताः प्रत्यया अपि । तत्रानुशिष्टत्वादिभ्यो हेतुभ्यः समुच्चीयेरन्निति पूर्वपक्षे, सहभावाश्रवणादिहेतुभ्यां यथाकामं स्युरिति सिद्धान्तयन्ति ।

तन्नास्माकं रोचते । यथाकामसूत्रोक्तहेतुनैव तादृशनिर्णयसम्भवेनैतद्वैयर्थ्यात् । गुणसाधारण्यसूत्रे पूर्वपक्षसमाप्त्या शिष्टिसूत्रस्थचकारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति । तस्मात् पूर्वोक्तमेव युक्तमिति दिक् ॥

अत्रायं संग्रहः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मविद्यात्वम् । इतिहासपुराणं च वेदानां पञ्चमं वेदमितिश्रुतेर्वेदपदेन तयोरपि संग्रहात्तयोरपि तथात्वम् । द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्याद्याथर्वणश्रुतेर्ऋग्वेदादिरूपा अपरा अक्षराधिगमिका परेति फलतो विभागः । परास्वपि, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः पुरुषोत्तमस्य तत आधिक्ये तद्विद्यानां विषयफलयोर्बलादक्षरविद्यातोऽप्याधिक्यम् । परास्वपरासु च तत्तद्वेदोक्तासु सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तहेतुना फलसंयोगरूपचोदनानामविशिष्टत्वे विद्यैक्यनिर्णयः । तन्मध्ये अन्यतरस्याभावे तु विद्याभेदः । गुणोपसंहारस्तु प्रायशो रूपैक्यात् प्रयोजनैक्याद्वा, क्वचित्त्वर्थवादतौल्यादपि । स च स्वाध्यायसूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदाधिकारिभेदसम्बन्धिभेदैर्योऽन्यथा सन्तमिति वाक्योक्तदोषापत्त्या च कासुचिदात्मविद्यासु बाध्यते । कर्मणि तु पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न्यूनातिरिक्तप्रायश्चित्तश्रवणाच्च बाध्यते । तदभावे तु भवति । पराविद्या अपराविद्याश्च

फलैक्ये विकल्पन्ते । फलभेदे तु यथाकामं समुच्चीयन्ते । क्वचिदे-कस्योपासनस्य स्वकामितानेकफलत्वे विकल्पन्ते च । कर्ममार्गीय-विद्याङ्गानि तु बहूनां विद्यानां फलैक्येऽपि यथाश्रयं तत्रैव व्यवति-ष्ठन्ते । ज्ञानमार्गीयविद्याङ्गानि तु यथाश्रयं क्वचित् समाह्रियन्ते, क्व-चित्तु यथाश्रयं व्यवतिष्ठन्ते।अवतारोपासनं च यथाकाममेव भवति । सर्वासां परविद्यानामुपास्यरूपसाक्षात्कारः फलमिति च ॥६६॥ २५॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्त्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्न्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणा-

---

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ अथ तुरीयपादं विवरिषवः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । *उपासनेत्यादि * । फलमत उपपत्तेरित्यत्र हेतुव्यपदेशेन जैमिनिमतनिरासपूर्वकं परमेश्वरस्यैव कारयितृत्वं फलदातृत्वं च समर्थयित्वा ततोऽनन्तरूपस्य भगवतस्तत्तत्फलदानाय साक्षात्कारो यथा भवति तदर्थं तत्तदुपासनमुक्तम् । तेन तत्तदुपास्यरूपसाक्षात्काररूपविद्यासिद्धौ परमेश्वरात् फलं भवतीति सिद्धम् । तथा उपासनाः कथं कर्त्तव्या इत्यपेक्षायां तं तं मार्गं स्वस्वाधिकारं तत्तद्भगवद्रूपं वानुरुध्यते । ते तत्तत्स्वरूपगुणास्तत्तदुपासनास्वरूपनिर्वाहकत्वादन्तरङ्गा इत्यन्तरङ्गविचारेण तत्तद्गुणानां बुद्धौ विषयीकरणरूपो गुणोपसंहार उक्तः। तत्रोपसंहारोऽर्थाभेदादिति सूत्रेऽर्थपदस्य वस्तुवाचकतामादाय उपासनाभेदेऽप्युपास्यवस्त्वभेदाद्यथा शाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्त्तुं युक्त इति निरूपितं, तथा अस्मिन् पादे उपासनाया बहिरङ्गाणामाश्रमादीनां विचारे उपसंहारसूत्रीयार्थपदस्य प्रयोजनवाचकतामादाय ब्रह्मदर्शनरूपफलैक्यात् तन्न्यायेन उत्तरकाण्डोक्तब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डोक्तकर्मणामुपसंहारः । स च कर्मणां तत्तदुपासनोपकारकतया बुद्धौ विषयीकरणरूपः करणार्थं प्राप्नोति "यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव

मुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना विचार्यते । विधिपक्षे तत्सहकृत-
स्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्ध्यति । निषेधपक्षे तु केवलस्येती-
ममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादिना । सिद्धान्ते ज्ञा-
ते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव
केवलात् पुरुषार्थः सिद्ध्यति । कुतः । शब्दात् । श्रुतेरित्यर्थः ।
श्रुतिस्तु, नायमात्मा प्रवचनेनेत्युपक्रम्य, यमेवैष वृणुत इत्यादिका
ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिका, तमेव विद्वानमृत इह भवतीति,
सनत्कुमारनारदसंवादे यत्र नान्यत् पश्यतीत्याद्यात्मिका छान्दो
ग्यश्रुतिश्च । एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य
फलसाधकत्वं श्रूयते इति तथा । अत्र, फलमत उपपत्तेरित्यत्रेवो-
पपत्तिं हेतुत्वेनानुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन
श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत

———

तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्मा-
णि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्त-
मम्"इति गीतावाक्यात् । सहस्रसमे सत्रे हिरण्मयशकुनिरूपब्र-
ह्मदर्शनस्य तत्र श्रावणात् । नाभ्यादीनां यज्ञेषु भगवत्प्रादुर्भावस्य
श्रीभागवतेऽप्युक्तत्वाच्च । अथवा, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, भ-
क्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यादिषु साधनान्तरव्युदासान्न प्राप्नोतीति
सन्देहे अधुना प्रथमाधिकरणे विचार्यते । तथाच शेषिशेषभावः
सङ्गतिरित्यर्थः । ननु गुणानामिव कर्मणामुपासनास्वरूपनिर्वाहक-
त्वाभावेनानावश्यकत्वात् किं तद्विचारेणेत्याकाङ्क्षायां विचारफलं
पादार्थं वदन्तः सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * विधीत्यादि * । * इ-
ममिति * । निषेधपक्षम् । तथाच विद्यासामर्थ्यबोधनायाऽयं विचार
इत्यर्थः । सिद्धान्तेनाधिकरणे हेतुव्यपदेशादित्यत्र सिद्धान्तिनः
सूक्ष्मदर्शित्वस्यावधारितत्वात्तथेत्येतदर्थं तमेवाहेत्यर्थः। शब्दशब्दप्र-
योगतात्पर्यमाहुः । * अत्रेत्यादि * । संग्रहेण यत् सिद्धं तदाहुः ।

इति ज्ञायते । तेन "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा । यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि"इत्यादिरूपा स्मृतिरपि संगृह्यते । एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं, तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषामप्रमाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेदव्यासकर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः । अपरं च वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुक्त्यनिच्छाकथनान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु नामाऽन्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वात्मभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तम् । एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञायते । तथा सत्ययं श्लिष्टः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थो भगवानेव । कुतः । अतःशब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः ।

---

* एतेनेत्यादि * । * अभिमतमिति * । तात्पर्यगोचरम् । * तद्विरुद्धवादिनामिति * । तत्तात्पर्यविरुद्धवादिनाम् । * अप्रामाणिकत्वमिति * । प्रमाणतात्पर्यानभिज्ञत्वम् । बादरायणपदोक्तितात्पर्यमाहुः । * अत एवेत्यादि * । * तत्रैवेति * । प्रमाणभूते शब्दे । पुरुषार्थपदतात्पर्यमाहुः । * अपरं चेत्यादि * । * अन्यैः साधनैरिति * । मर्यादामार्गीयैः कर्मज्ञानविहितभक्तिरूपैः साधनैः । एतेन भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतो ज्ञानकर्मसमुच्चयः पूर्वकक्षाविश्रान्त इति बोधितम् । पुरुषार्थपदेन सूचितमर्थान्तरमाहुः * एवं सतीत्यादि * अस्यां श्रुतौ तमसः परस्तादित्यनेनानुपाधित्वबोधनात् स्वतो विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यते । परात् परमित्यनेनाक्षरादुत्तमत्वम् । तथा चाक्षरात् परो यः स एव परमपुरुषार्थ इति सिद्ध्यति । एवं व्या-

तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते । अतः परं नान्यदणीयसꣳ हि परात् परं यन्महतो महान्तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति ॥ १ ॥

अथात्र प्रसवतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत् । अत्र दृष्टान्तमाह । यथान्येष्विति अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवंजातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ख्यानद्वयेन केवलविद्याया एव पुरुषार्थपर्यवसायित्वम् । पुरुषोत्तमस्यैव च परमपुरुषार्थत्वं बोधितम् ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । सिद्धान्तसूत्रे सर्वात्मभावस्य स्वतन्त्रतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वे परब्रह्मण एव च परमपुरुषार्थत्वे दर्शितेऽपि हेतुव्यपदेशविषयश्रुतौ फलदित्सया कारयितृत्वस्योक्तत्वात् क्रिययैव फलम् । छान्दोग्ये कर्माङ्गोपासनानामेव पूर्वमुपक्रान्तत्वादन्यासामपि कर्मशेषत्वेन फलत्वम् । ईश्वरस्य च तच्छेषतयैव फलदत्वमित्याशयेन पूर्वमीमांसक उक्तेर्थे प्रातिकूलतयाऽवस्थितो भवतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * विष्णोरित्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादे कर्माङ्गोपासनानां निर्णये तु न पूर्वकाण्डविरोधः । यत्पुनरात्मज्ञानादेः सर्वात्मभावस्य च स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थपर्यवसायित्वं परब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं चेत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । कुतः । शेषत्वात् । शेषलक्षणे पुरुषः कर्मार्थत्वादिति पुरुषस्य कर्मार्थत्वमुक्तम् । तच्च चोदनाविचारे कर्त्तृतया सिद्ध्यतीत्यात्मज्ञापकानि वाक्यानि कर्तृ-

ननु तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति । एतदग्रे च ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिर्भगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः पश्यतीति तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निममप्यनूक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां

———

स्वरूपबोधकानि । एवं ब्रह्मवाक्यानि ब्रह्मणोऽनन्तरूपैरिज्यत्वात् यो देवानां नामधा एक एवेत्यादिमन्त्रवर्णेन तत्तन्नामकत्वाच्च कर्मशेषत्वं तस्मात् । तत्स्वरूपज्ञानेत्यादिवक्ष्यमाणभाष्योक्तरीत्या तत्तादृशमतस्तत्र पुरुषार्थत्ववाद इत्यर्थः । विष्णोरिज्यत्वं ब्रह्मत्वं च शतदूषणीकारोपन्यस्तात् संकर्षणकाण्डसमाप्तिस्थात्, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रद्वयात् सिद्ध्यतीति मुख्यतया तस्यैव शेषत्वमत्र व्याख्यातम् । अन्येषां च शेषत्वात् तत्फलस्यार्थवादत्वं जैमिनिना चतुर्थस्य तृतीयपादे उक्तम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । तदुदाहरणं च, यस्य पर्णमयीत्यादिनोक्तम् ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ सूत्रचतुष्टयमवतारयन्ति ※ ननु तमित्यादि ※ । ※ उत्तरं पठतीति ※ उक्ताशङ्कायां विद्यायाः पुरुषार्थत्वं वारयितुमग्रिमसूत्राणि वक्तीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः प्रथमत आचारमेव कुतो वदतीत्यत आहुः । ※ ब्रह्मविदामित्यादि ※ । ※ प्रामाणिकं च मनुत इति ※ । यदेव विद्ययेतिश्रुत्युपोद्बलकत्वेन तथा मनुते । तर्हि तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह । ※ उक्तेत्यादि ※ । ननु प्रव्राजश्रुतेरशक्ताधिकारकत्ववत् कर्मकरणश्रुते-

स्यागमनुवदति। लोकैषणायाश्च व्युत्थायेति श्रुतेर्लोकसंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च, जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादिरूपा । तथाच ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात्तदा तद्वत आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति श्रुतिः फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इतिब्रह्मज्ञानस्यार्त्विज्याधिकारसम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्, गृहाद्वा प्रव्रजेद्वनाद्वे-

---

लोकसंग्रहार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वान्नेदं साधीय इत्यत आह*लोकेत्यादि * तथाच आचारदर्शनान्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इत्यर्थः । अन्ये त्वाचारदर्शनसूत्रे जनको ह वा इति श्रुतिं, द्वितीये च यदेव विद्ययेत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । द्वितीयसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ एतद्भाष्यं सुगमम् ॥ ६ ॥

त्यादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विकल्पोऽङ्गीकार्योऽतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् ऐन्द्राग्नंपुनरुत्सृष्टमालभेत य आतृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद् विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नाऽऽतृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जहुयादित्यादिश्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते, न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकाराद् "नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तित" इत्यादिरूपा स्मृतिः समुच्चीयते । त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति प्राप्ते ॥ ७ ॥

प्रतिवदति ॥

नियमाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । ※ नन्वित्यादि ※ । व्याकुर्वन्ति । ※ आश्विनमित्यादि ※ । अत्र दुर्ब्राह्मण इति विच्छिन्न इति पदाभ्यामकरणे निन्दा बोध्यते । तेन च नियमेन नित्यत्वं कर्मणो व्यक्तीभवति । तथाग्रे यावज्जीवाधिकरणे सूत्रपञ्चकोक्तं निगमयन्ति । ※ त्यागेत्यादि ※ । ※ इति प्राप्ते इति ※ । एवं प्रकारेण ब्रह्मणस्तद्विद्यायाः कैमुतिकेन जीवविद्यायाश्च कर्मशेषत्वे प्राप्ते ।

अन्ये तु, तच्छ्रुतेरित्यत्र विद्यायाः कर्मशेषत्वाय, यदेव विद्ययेति श्रुतिमुदाहरन्ति । तद्वतो विधानादित्यत्र, आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येति छान्दोग्यसमाप्तिस्थश्रुत्या वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारं व्याकुर्वन्ति । नियमाच्चेत्यत्र, कुर्वन्नेव हि कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इतीशावास्यश्रुतिं, जरामर्यसत्रश्रुतिं चोदाहरन्ति । तन्मते विद्यायाः कर्मशेषत्वमिति पूर्वपक्षः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम् । यत ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक उपदिश्यते । तथाहि । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्युपक्रम्याऽग्रे पठ्यते, तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि । एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात् । किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वम् । एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्ग-

---

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ परिहारं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पूर्वपक्षमिति * । ईश्वर इज्यत्वात् कर्मशेष इति पक्षम् । * कर्मसाम्यमिति * । कर्मणो ब्रह्मसाम्यम् । स वा अयम् इति श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे * एवं सतीत्यादि * । उक्तश्रुतौ वेदानुवचनेनेत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिर्भगवज्ज्ञानशेषत्वे कर्मणामुक्ते सति । * तस्येति * । यज्ञशेषिभूतस्य । अधिकोपदेशेन हेतुना यत् सिद्धं तदाहुः । * एतेनेत्यादि * । उक्तहेतुना तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति । * तज्ज्ञानस्येत्यादि * । इज्यत्वेन ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात पूर्वं सत्त्वेऽपि तादृशज्ञानपूर्वकं यागकरणे तादृशज्ञानविशिष्टस्य यागस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् तत्फलस्य ज्ञानस्य यः शेषी तस्यैकदेशज्ञानशेषत्वापादने यस्य ज्ञानं यागपूर्वाङ्गं स यागशेष इति नियमो हेतुत्वेन वक्तव्यः । स तु स्वर्गादौ व्यभिचरति । स्वर्गादेः फलत्वज्ञानं विना तदर्थके यागे प्रवृत्त्यभावेन तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वेऽपि स्वर्गादेः

त्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । नच पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञानमासीद् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदशेषत्वमिति वाच्यम् । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तद्वेदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवाद् । यश्च साध्वसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं न तु परस्य । नचैतयोर्वास्तवाऽभेदान्नैवमिति वाच्यम् । वास्तवाभेदाज्जीवेऽप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात् । वास्तवाऽभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेस-

---

फलत्वेन यागशेषत्वानङ्गीकारात् । अतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः । पुनः शेषत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति * नचेत्यादि * । पूर्वं गुरुमुखादध्ययने ततस्तस्यावर्त्तनेन स्वाध्यायत्वसम्पादने ब्रह्मण इज्यत्वेन सामान्यतो ज्ञानमासीत्ततस्तदुद्देश्यकस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्रव्ययज्ञस्य च करणे विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे यदेव विद्ययेति श्रुत्या यागस्य वीर्यवत्तायां पूर्णं फलं भवतीति तात्पर्यात्, तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुत्या न ब्रह्मणो यागशेषत्वनिवृत्तिरित्येवं न वाच्यम् । एतमेवेत्यादितदग्रिमश्रुतेस्तादृग्ब्रह्मज्ञानस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन यज्ञासम्भवात् । तदसम्भवे तथा फलोत्पत्त्यापादानस्यापि कर्त्तुमशक्यत्वाद् ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वाद्विश्वसृड्न्यायेन यज्ञकर्तृत्वे सुखेन तच्छेषत्वसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति । * यश्चेत्यादि * । * तथात्वमिति * । कर्मशेषत्वम् । एकदेशिप्रतिपन्नम् । जीवब्रह्मैक्यमादाय पुनः शेषत्वाशङ्कायां तदुपगम्य परिहरन्ति । * नचैतयोरित्यादि * । * तथात्वस्येति * । ईश्वरवत् कर्मशेषित्वस्य । ननु यदि जीवेश्वरयोर्वास्तवाभेद उपगतस्तर्ह्येकतरपक्षपातस्य कर्त्तुमयुक्तत्वादुभयमप्यस्त्विति शङ्कायां सिद्धान्ते तदनुपगमेनाहुः । * वास्तवाभेदस्येत्यादि * । जीवब्रह्मणोर्हि घटाकाशमहाकाशयोरिवोपाधितो भेदो, वस्तुतस्त्वभेदः ।

लमुक्त्वा। न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद् यतयो विशन्तीति श्रुत्या कर्मप्रजाधनैर्मोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन तत्प्राप्तिरुच्यते। त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या सान्निध्यात् कर्मादीनामेव त्यागोऽभिप्रेतः। तथाच मुक्तोपसृप्यत्वाद्भगवत उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो नाकं परेण विद्यमानमपि भक्त्या गुहायां विभ्राजते, यद्, यस्मात् परं नापरमस्तीत्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयो विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना विशन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तम्। अग्रे वेदान्तविज्ञानेत्यृचा ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तम्। अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात्। एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः। एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं स्वानुभवमपि प्रमाणयति। तद्दर्शनादिति। उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य

एतादृशाभेदस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादे, अंशो नानेत्यत्रांशत्वव्यवस्थापनेन निरस्तत्वात्। तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते जीवस्वरूपाज्ञानात्पूर्वपक्षा एव न भवन्तीति तथेत्यर्थः। श्रुत्यन्तरेणापि कर्मशेषत्वं परिहरन्ति। * न कर्मणेत्यादि *। श्रुतिस्तु बृहन्नारायणे अणोरणीयानित्यनुवाकस्था। अत्रानुवाकारम्भमन्त्रे महिमानमीश इत्यनेनेशपदवाच्यस्य शिवस्य विभूतित्वकथनाद्, यस्मात् परमिति मन्त्रस्य श्वेताऽश्वतरेऽपि श्रवणाच्छिवपरत्वभ्रमो मा भूदित्येतदर्थं भाष्ये पुरुषोत्तमस्वरूपपदमुक्तम्। एतस्यानुवाकस्य यथा पुरुषोत्तमपरत्वं तथा प्रहस्ताख्ये वादे मया सम्यगुपपादितमिति विशेषतो नोच्यते। अत्रैतन्मन्त्रद्वयोक्तयोः प्रवेशपरिमोकयोर्भक्तिज्ञानफलयोरनावृत्तिरूपत्वाद् दुःखसाहचर्याभावेन कर्मफलादाधिक्यं बोधितमिति तौ कर्ममा-

चानुभवादित्यर्थः । श्रुतयोऽधिकमात्मानन्दर्शयन्तीति न व्याख्यानम् । उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्यमात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोऽत्र सूच्यते । पुष्टिभक्तिमार्गे तु सोऽपि न । यन्न योगेनेति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्मशेषत्वगन्धोऽपि ब्रह्मणीति भावः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न साधीयः । तुल्यं यतो दर्शनम् । ब्रह्मविदां शुकतृतीयजन्मवदार्षभादीनां त्यागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्यशक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तम् । शुकादीनामतथात्वात् ॥ ९ ॥

र्गावुत्कृष्टाविति सिद्धम् । दर्शनव्याख्याने, भक्तिमार्गस्य चेति चकारो ज्ञानमार्गसमुच्चायकः । श्रुतिसूत्रशेषयोर्व्याख्यानं तूत्तानार्थम् । मतान्तरीये एतद्व्याख्याने अयुक्तत्वं बोधयन्ति । * श्रुतय इत्यादि * शारीरादधिकं परमात्मानं दर्शयतीति यद् व्याख्यानं तत्पौनरुक्त्यापादकत्वादयुक्तमित्यर्थः । एवं स्वोक्तं व्याख्यानं समर्थयित्वा बादरायणपदेन स्वमतबोधनस्य तात्पर्यमाहुः । * तन्मतमित्यादि * । * तन्मतमिति * जैमिनीयं मतम् । अर्थस्तु स्फुटः । एवमेतेन सूत्रेण जैमिन्युक्तस्य शेषत्वस्य हेतोर्बाधितत्वं स्फुटीकृतम् ॥ ८ ॥

एवं ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं निराकृत्य विद्यायाः कर्मशेषत्वं वारयतीत्याशयेनाहुः ॥

तुल्यन्दर्शनम् ॥ भाष्यमत्र प्रकटार्थम् । तथाच य आचारदर्शन इति हेतुर्विद्यायाः कर्माङ्गत्व उक्तः सोऽपि साधारणत्वाद्धेत्वा-

ननु जनको ह वैदेह इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्याग-दर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं स्यान्न त्वेवम् । यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते । तथाहि । एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः । किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे वि-द्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्रा-ह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वऽमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रव-व्राजेत्यादिश्रुतयो बह्वयस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुवदन्त्यतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्त्याग इति विभागः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह ।

भास इति बोध्यते । ब्रह्मणः कर्माङ्गत्वं च कैमुतिकान्निरस्यते । जै-मिनीयकृता त्यागव्यवस्था च निरस्यत इति तत्र बोधितम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * सदा-चारस्य तुल्यत्वेऽपि केवलस्य परमुखनिरीक्षकत्वेन श्रुत्युपष्टब्धस्यैव बलवत्त्वमतस्तुल्यत्वं न हेतोः साधारणत्वापादकमित्याशङ्कायां श्रु-तेरपि साधारण्यं बोधयितुं सूत्रान्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । *ब्रह्मविद्यामित्यादि * अत्र प्रथमा श्रुतिर्बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे । द्वितीया मैत्रेयीब्राह्मणे । तथाच श्रुतेरपि साधारणत्वात् तद्बहुत्वा-नुगृहीतस्त्यागपक्ष एव बलवान्न तु तत्करणपक्ष इत्यर्थः । अन्ये तु यदेव विद्ययेति श्रुतिरुद्गीथविद्यापठितेति तस्या एव कर्माङ्गतां बोधयतीति विद्यायाः कर्माङ्गता असार्वत्रिकीत्यर्थमाहुः ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोऽस्ति तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्न्यरूपयत् । अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्ष उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे सागस्तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः॥११॥

यच्चोक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

विभागः शतवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि बहुप्रमाणप्रमितत्वात् कर्मत्यागपक्ष एव ज्यायाँस्तदोक्तरूपो विभागः किंहेतुक इति वक्तव्यम् । तदवचने तु ब्रह्मवित्स्वपि ये कर्मण्यधिकारशून्यास्तेषामेव कर्मत्यक्तृत्वं सेत्स्यतीति न विद्याया वेद्यस्य वा आधिक्यसिद्धिरित्याशङ्कायां कर्मत्यागात्यागविभागे हेतुमाहेत्यर्थः । * एतस्येत्यादि * । निरूपयन्तीति सुब्विभक्तिर्बोध्या । * अत एवेति * । अधिकाराभिप्रायादेव । * प्रकृत इति । कर्मत्यागात्यागविभागे ब्रह्मविदाचारविभागे वा। * अत्र त्विति * । भगवद्भावतारतम्ये तु , तथाच कर्मत्यागात्यागविभागे एवमुत्कर्षस्तदभावश्च बीजं, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः ॥

अन्ये तु इदं सूत्रं समन्वारम्भणसूत्रोत्तरत्वेनाङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति। यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्तेऽर्द्धमेकस्मा अर्द्धमन्यस्मै दीयते तथा। विद्यान्यमारभते कर्मान्यमिति विभागो द्रष्टव्य इति । तच्चिन्त्यम् । तत्र उपसंहारे इति तु कामयमान इति कथनात् कर्माङ्गभूतविद्याया एव विवक्षितत्वावगमेन समन्वारम्भणस्य हेतुत्वाशङ्काया भ्रान्तिमूलत्वेन तदुपेक्षाया एव युक्तत्वादिति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते, न तु परस्तथाच तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति, न तु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वार्त्विज्य इत्युच्यत इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम्। प्रत्ययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदार्त्विज्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्गच्छते ॥

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो, न तु ब्रह्मविदोऽपीत्यर्थः। नच तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्ज्जनीयत्वात्तद्वत एव तत्राधिकार इति वाच्यम्। शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात्। न हि, सिता मधुरेतिशाब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति। तथा सति पित्तो-

---

अध्ययनमात्रवतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * यच्चेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * यदुक्तमित्यादि * । इष्ठन्प्रत्ययसूचितमर्थमाहुः । * प्रत्ययस्येत्यादि * । एतादृशस्य दुर्लभत्वाद्दर्शपूर्णमासयोश्च प्रतिपक्षान्तं कर्त्तव्यत्वात् तादृशाभावे तल्लोपप्रसङ्ग इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति श्रुतावध्ययनमात्रश्रवणात्तावन्मात्रवत एवेति तथेत्यर्थः । नन्वध्ययनस्याक्षरग्रहणरूपत्वेऽविद्धत्वात् कर्मानधिकारप्रसक्तिरथार्थज्ञानस्याप्यपेक्षितत्वं तदा तु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मज्ञानस्यापि सम्भवाद् ब्रह्मिष्ठस्यापि कर्मशेषत्वमनिवार्यमित्याशङ्कामनूद्य परिहरन्ति । * नचेत्यादि * । * ब्रह्मज्ञानत्वाभावादिति * । अत्र शाब्दज्ञानस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाभावात् । तदुपपादयन्ति । * न हीत्यादि * । * तथा सतीत्यादि * । तावतैव तन्माधुर्यज्ञत्वे सति तस्यापरोक्षज्ञानस्य रासनरूपत्वात् तत्कार्यं स्यात् तत्तु न दृश्यते । एवं प्रकृतेऽपि यदि

पशमादिकं तत्कार्यमपि स्यान्न त्वेवम् । अत एव छान्दोग्ये सनत्कुमारेण, यद्वेत्थ तेन मोपसीदेत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं स्वाधीतमुक्त्वाह, सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदितोऽपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति पठ्यते । विज्ञानमनुभव एव, न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं विद्याकर्मणी इत्यादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं वृत्तान्तं निरूपयति, न तु ब्रह्मविद इति, समन्वारम्भणादिति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं नियमाच्चेति तत्राह।

तत् तथा स्यात्तदा शुकादिवदेव चरेन्न त्वार्त्विज्यं कुर्यादतस्तादृशैतदपि नापरोक्षमित्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतिमाहुः । * अत एवेत्यादि * । लिङ्गेन तस्यापरोक्षज्ञानत्वं निवार्य श्रुत्यापि वारणायाहुः । * तैत्तिरीयेत्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि समन्वारम्भणस्यापरिहृतत्वाद् विद्यायाः कर्मसाहित्येनैव फलजनकताङ्गीकार्येति विद्यायाः कर्मशेषत्वं त्वनिवार्यमित्याशङ्कायामाहुः । * तं विद्येत्यादि * । यतः सा संसारिवृत्तान्तं शारीरब्राह्मणे निरूपयत्यतस्तत्र विद्यापदेन चिद्वद्वाक्योक्ता कर्माङ्गभूतैव विद्याऽभिप्रेयते । अत एव तत्र विद्याकर्मभ्यां दैवं वा, पित्र्यं वा, गान्धर्वं वेति तादृशशरीरमेव फलत्वेन वक्ति, न मोक्षमतस्तस्मिन् वाक्ये ब्रह्मवित्सर्गस्याप्यभावात् तदुपेक्षितमतो न वेदान्तोदितविद्याया अपि कर्मशेषत्वमित्यर्थः । एतेन यदन्यैरेव व्याख्यातम् । औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपादयाम इति । तत्र बीजमिदमेव वक्तव्यं, न तु क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारेणापेक्ष्यत इति दृष्टान्तबोधितमिति सूचितम् । तथा सत्यपि ब्रह्मिष्ठपदबोधितशेषताया अनपायादिति ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

आश्विनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते, न तथा त्याग इति यदुक्तं, तन्न । कुतः । अविशेषात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिः कर्मादिना अमृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न विशेषो यत इत्यर्थः । तथाचाऽमृतत्वमानशुरिति पदान्मुमुक्षोः कर्मत्यागनियमोऽमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ॥

अथवा, ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मत्यागो, द्वितीये तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्त्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमाव-

---

नाविशेषात् ॥ अवतारयन्ति । * यच्चोक्तमित्यादि * । सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * न कर्मणेत्यादि * । तथाच यथा कर्मश्रुताव-करणनिन्दादिना तदावश्यकतया कर्मकरणनियमोऽवगम्यते तथा त्यागश्रुतावपि कर्मादिभिर्मोक्षाप्राप्तिकथनपूर्वकं त्यागेन तत्प्राप्त्युक्त्या तदावश्यकतया त्यागस्यापि नियमोऽवगम्यत इति तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * । एवं ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाऽभावेऽपि जीवस्वरूपज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं न वारयितुं शक्यमित्याशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता भवतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * * तत्र चेति * । कर्मणि च अविशेषपदस्य व्याख्यानम् । आश्रमविशेषे विशेषाभावादिति । अयमर्थः । भाट्टा हि अध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानां वेदशेषत्वायैवमुपवर्णयन्ति । तथाहि । यत्तावद् अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यादिना जायमानं शरीराद्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत् पारलौकिकफलककर्मानुष्ठानौपयिकत्वात् कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात् क्रत्वर्थम् । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैव द्वारेणानुष्ठानौपयिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थतयैवाध्ययनं विधीयते । तथा अविनाशीत्यादिवाक्यानामप्यध्ययनविधिरेव कर्मानुष्ठानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । तद्यदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिद्ध्यति ।

ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टज्ञानमेव फलम् । तदुक्तम् । "इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेव तद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन" इति । यदि च शरीरादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्यतोऽपि सिद्ध्यति ततो यथैवान्यतः क्रतुज्ञानसम्भवेऽप्यध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारस्तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिकं विधिरूपं वाक्यं तत्तु वक्ष्यमाणार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगित्वाच्चालस्यं निवार्य श्रद्धाविशेषेण कृत्वा वक्ष्यमाणार्थप्रतिपत्तिमात्रार्थम् । तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम् । यानि पुनरितिकर्त्तव्यताविशेषे उपासनात्मकानि ज्ञानानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं च फलं वाक्यशेषाद् द्विविधं अभ्युदयरूपं निःश्रेयरूपं च । सर्वांश्च कामानाप्नोति, सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्याद्युक्तमभ्युदयफलम् । न स पुनरावर्त्तत इत्याद्युक्तं निःश्रेयसफलमिति विवेकः ।

यत्तु, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते तन्न । स्वयमेव ब्राह्मणेन, अत्रैवमा भगवनमूमुहं न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन पूर्वोक्ताऽजराऽमृतत्वस्य विनाशित्वाभिधानतो बाधात् पूर्वपक्षं चोद्याख्यमुत्थाप्य, न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्युक्त्वा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति कथनेन मात्राशब्दवाच्यानां भूतेन्द्रियधर्माणां विकाराणां सम्बन्धबोधनात् विज्ञानघनशब्दोक्तो ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय व्यक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशाद्विनष्ट इव भवति । भूतसंस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते । परैश्च शरीरचेष्टादिलिङ्गकाऽनुमानेन । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्त्तनाद्विनष्ट इव भवतीति प्रकारेण मात्राणामेव नाश उच्यते, नात्मन इत्यविरोधात् । तदुक्तम् । "अविनाशी स्वरूपेण पुरुषो याति नाशिताम् । मात्राणां सविकाराणां भूतादीनामसंज्ञिते"ति । अत्र हि मुक्तस्य ज्ञानाभावो बोध्यते । भूतेन्द्रियादिवियोगे करणाभावेन ज्ञानोपायाभावात् । तत्केन कं पश्ये-

दित्यारभ्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् । वस्तुतस्तु प्रकरणार्थोपसंहारोऽयम् । यत एव पूर्वोक्तन्यायेन भूतचैतन्यं न सम्भवति तस्माद् भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वम् । अचैतन्यम् । अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनस्य स्वर्गगमनसम्भवान्न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्षस्य विरोध इत्येवं भट्टकारिकाया अर्थादिति पार्थसारथिमिश्राः । तथाच यथा प्रोक्षणसंस्कृता एव व्रीहयो याग उपयुज्यन्त एवमौपनिषदज्ञानसंस्कृत एव कर्त्ता उपयुज्यत इति तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन वेदशेषा वेदान्ता इत्याहुः । तत्र भाष्योक्तं दूषणं पश्चादुं व्युत्पाद्यम् । पूर्वं तु तदुक्तेऽस्यात्मवाक्यतात्पर्यत्वासङ्गतिः प्रकाश्यते । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मसत्तामात्रसाधनायाऽविनाशीत्यादिश्रुतिरिति यदुक्तम् । तन्मदम् । शाबरभाष्ये नैयायिकाद्युक्तयुक्तिभिरेव तत्सिद्ध्या तत एव नास्तिक्यनिराकरणसिद्धावविनाशी वा अर इत्यादिश्रुतिसन्दर्भस्य तदर्थताया वक्तुमयुक्तत्वात् । एतदुपक्रमे, येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यामिति मोक्षार्थत्वस्य श्रावणान्निरुपाधिप्रियत्वबोधनस्याप्यन्यत्र वैराग्योत्पादनार्थत्वेन संसारिलिङ्गत्वाभावात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिनिन्दाश्रुत्या आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानश्रावणस्यापि स्तुत्यर्थताया वक्तुमशक्यत्वात् । अध्ययनवाक्ये तु न विधिः, किन्त्वावश्यकार्थे तव्य इति जिज्ञासासूत्र एवोपपादितम् । अर्थज्ञानं तु सामान्यतो गुरुकृताज्ज्ञापनात् । विशेषस्तु तपआदिभ्यः साधनेभ्यो मीमांसाद्वयसहकृतेभ्य इत्यपि । अर्थज्ञानं च न द्रव्ययज्ञमात्रानुष्ठानोपयोगि । चातुराश्रम्यधर्मार्थत्वात् । अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । धर्मोऽपि न धर्मत्वेन रूपेण वेदार्थः, किन्तु ब्रह्मात्मकत्वेन । यज्ञो वै विष्णुरिति, धर्मो यस्यां मदात्मक इति श्रुतिस्मृतिभ्यां, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । एवञ्च विधिपक्षेऽपि आत्मावारे द्रष्टव्य इति दर्शनविधानं ब्राह्मणोपक्रममारभ्यान्तं प्रोक्तस्यार्थस्यातिगहनत्वात् तदर्थं न तु क्रत्वर्थम् । सोऽश्नुते सर्वानित्यस्य यदभ्युदयरूपत्वमुक्तम् । तदप्यबुद्ध्वा । परप्राप्तिविवरणरूपत्वेन तस्य निःश्रेयसरूपत्वात् । इदं च प्रागुपपादितम् । यदपि, न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन मोक्षदशायामात्मनः करणाभावाज्ज्ञानशून्यत्वमुच्यत इत्युक्तम् । तदपि तथा ।

श्यकम् । तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्र-माशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेदिति श्रुतेस्तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि क्वचित्क्रमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति

अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेनं तत्रैव धर्मानुच्छित्तिं श्रावयित्वा यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना करणाभावेऽपि स्वत एव दर्शनस्य विभक्ताभावेनान्यादर्शनस्य चोक्त्या स्वतोऽविभक्तदर्शनस्यैव व्युत्पादनादिति । वस्तुतस्त्विदमपि ब्रह्मप्रकरणमिति वाक्यान्वयाधिकरणे व्युत्पादितमिति न तत्र जीवात्मसत्तासाधनार्थत्वगन्धोऽपि । तस्मान्न कर्त्तृशेषा वेदान्ताः । अतः परं भाष्यं विव्रियते । * यदहरेवेत्यादि * यदुक्तं कर्त्तृस्वरूपनिरूपकत्वात् कर्मशेषत्वं वेदान्तानामिति । तन्न युक्तम् । कर्त्तुः कर्मशेषत्वाभावात् । यदहरेवेत्यादिश्रुतेस्तावत् कर्माणीति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वाद्वैराग्योत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मकरणप्राप्तेराश्रमविशेषस्याप्रयोजकत्वाद्वेदानां पूर्वोक्तरीत्या कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथेति स्मृत्या च कर्मत्याग एव तात्पर्याद्वेदानां वेदान्तशेषत्वाज्जीवनिरूपकवेदान्तभागस्यापि त्यागकर्त्तृनिरूपकत्वमेव मुख्यम् । कर्मकर्त्तृनिरूपणं तु प्रासङ्गिकम् । अत एव तद्वाक्येषु, इति तु कामयमान इति, अथाकामयमान इत्युभयविधं तत्स्वरूपं निरूप्यते । अत आश्रमविशेषमादाय वेदान्तानां कर्मशेषत्वस्थापनमयुक्तमेवेत्यर्थः । ननु त्यागस्य फलार्थत्वेऽपि ज्ञानाङ्गत्वाज्ज्ञानस्य च वेदान्तसिद्धस्य कर्माङ्गतायाः प्रागेवोक्तत्वात् प्रव्राजेऽपि चातुराश्रम्यपक्षकथनेनाध्ययनोपात्तवेदान्तभागजन्यस्य ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमनिवार्यमेवेत्याशङ्कायां तस्याः पूर्वमेवोत्तरं दत्तमित्याहुः । * यत्रापीत्यादि * यत्रापि कस्मिंश्चित् पुरुषविशेषे क्रमेण त्यागप्राप्तिस्तत्रापि शाब्दज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वाभावान्न विवक्षितब्रह्मज्ञानत्वमिति पूर्वस्मिन्नध्ययनमात्रवत इति सूत्र एव व्युत्पादितमतो न ब्रह्म-

पूर्वसूत्र एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम्।अत एव शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अथ ग्रहिलतया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः । दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्रब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येऽनुमितिः क्रियते, न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतम् ।

ज्ञाने कर्मशेषत्वगन्धोऽपीत्यर्थः । ननु तथापि, ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिश्रुतिभिर्वेदाध्ययनादिकं त्वावश्यकम् । तदपि कर्मैवेति तदङ्गत्वं त्वात्मज्ञानस्य भविष्यत्येवेति कथं न कर्माङ्गत्वमित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * अप्रयोजकमिति * ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाप्रयोजकम् । अत्र निदर्शनमाहुः । * अत एवेत्यादि * । सिद्धमाहुः * एवमित्यादि * एवमधिकोपदेशसूत्रेण स्वोक्तमुपष्टभ्य शेषैः पञ्चभिः सूत्रैर्जैमिन्युक्ता हेतव आभासीकृताः ॥

अन्ये, तु कुर्वन्नेव हीत्यत्र न विदुष इति विशेषेण नियमविधानमित्येवं सूत्रार्थमाहुः । तथाचाविद्वद्विषयत्वेऽपि वाक्यसामञ्जस्यान्न तेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वसिद्धिरिति तदाशयः ।

रामानुजास्तु, उक्तवाक्ये कर्मणां करणनियमेऽपि कर्मसु विशेषो नोच्यते । यज्ञाद्येव कार्यं नान्यदिति। अतो यथा अविदुषां स्वतन्त्रफलसाधकं नियतमेवं विदुषां विद्याङ्गभूतमत एवमपि वाक्यसामञ्जस्यान्नानेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वप्राप्तिरित्याहुः । तदप्यविरुद्धम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ एवं षड्भिः सूत्रैर्जैमिनीयोक्तं निराकृत्य पुनरुत्सूत्रं किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * दर्शेत्यादि * । * तस्येति * ब्रह्म-

उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिद्ध्येते । स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते, उच्यते ।

ज्ञानस्य । तथाचोक्तवाक्ये ब्रह्मिष्ठपदमतिशयेन ब्रह्मवानित्यर्थकम् । अतिशयश्च श्रद्धया साक्षात्कारेण वेति, यो यच्छ्रद्धः स एव सः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति गीतास्मृत्याऽवसीयते । तादृशश्चेद् ब्रह्मा कृताकृतावेक्षकतया यागे तिष्ठति तदा परमकाष्ठाप्रापकौ दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ भवतः । यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेदित्यष्टमस्कन्धे शुक्राचार्यं प्रति भगवद्वाक्यात् । अतो ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति पदसमभिव्याहाररूपस्यानुग्रहबीजस्य वाक्ये विद्यमानत्वाच्छुकाद्याचारकावषेयश्रुतिविरोधत्यागनियमरूपाणामार्त्विज्यबाधकानामनुपपत्तीनां सत्त्वाच्च तस्या अनुज्ञायाः यागस्तुत्यर्थत्वमेवेत्यर्थः । सूत्रे, वाशब्दोऽनादरे । तेन ब्रह्मणि श्रद्धावतः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुश्च तदार्त्विज्यं प्रासङ्गिकमिति बोधितम् । स्तुतिप्रयोजनं त्वविद्वत्प्ररोचनम् । अधिकाराभावेऽपि त्यागकरणेऽनिष्टं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ।

अन्ये तु, कुर्वन्निति श्रुतौ प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव संबोध्यत इत्युच्यते । तदापि विद्यास्तुतये कर्मानुष्ठानं द्रष्टव्यम् । न कर्म लिप्यते नर इति वाक्यशेषात् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि विद्यासामर्थ्यात् कर्म न लेपाय भवतीति तत्रार्थादित्याहुः । तदप्यविरुद्धम् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ नन्वनुज्ञयाप्यार्त्विज्यकरणे विध्यधीनत्वं तु निर्बाधमतो भवतु कर्माङ्गत्वं विद्यायास्तद्द्वारेत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । स चेति * । निषेधः । सूत्रं व्याकु-

कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं कामकारस्त-थाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण, न तु विधिवशाद् यत् करणं तत् कामकार इत्युच्यते। तथाचैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिन, एष नित्य इत्यादि पठन्ति॥ न ह्येतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा । कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिह्रासयोः सम्बन्धाभावं ब्रह्मविदि एके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्चीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुते-स्तथा ॥ १९ ॥

वेन्ति । * करणमित्यादि * । *इच्छामात्रेणेति * । स्वेच्छामात्रेण । एतस्यैव विवरणं, न तु विधिवशादिति । तेन "शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्याँश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वर" इत्येकादशीयभगवद्वाक्यानुरूपया स्वेच्छयेति फलितं बोध्यम् । * एतावतेति * । गुणदोषनिषेधमात्रेण । एवं व्याख्याने स्वकृत्या दोषाद्यप्रसक्तिरायाति, न तु तदभिव्यङ्ग्यकर्मकृतगुणदोषाप्रसक्ति-रपीत्यतः प्रकारान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । * स इति * । ब्रह्म-वित् । तथाच श्रुतावेष इत्यनेन कृताकृतजन्यतापाभावरूपं पूर्वोक्त-महिमानं परामृश्य तस्य नित्यत्वोक्तिस्तस्यैकरसत्वोक्तिश्च काम-कारलिङ्गम् । तेन तादृशपुरुषस्यापि चेत्कर्मशेषत्वनिवृत्तिस्तदा वि-द्यायाः कर्मशेषत्वं शङ्कितुमप्यशक्यमित्यर्थः । ईश्वरेच्छायां गमक-माहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच सर्ववशकरणार्थं कर्मणामाव-श्यकत्वाद् भगवतः सर्वेशनशीलत्वेन ज्ञानिनामपि भगवदीशितव्य-तया तानाज्ञापयति लोकसंग्रहार्थमित्ययमर्थोऽनया श्रुत्यैव ज्ञायत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वपादे तन्निर्द्धारणानियमसूत्रेऽयमर्थस्तत्फलार्थ-मुक्तस्तथाप्यत्र स एव वादिनिराकरणार्थमुच्यत इति न पुनरुक्ति-दोषः । एवं ब्रह्मविदः कामकारबोधनादार्त्विज्यमपि तस्य न विधि-नियतमिति च समर्थितम् ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेत्वन्तरमुच्यते ॥ द्वैतभाने हि यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि।यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतभानं ब्रह्मैव, न त्विदं ब्रह्मेति सखण्डम्। अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि भानात् सखण्डत्वम् । तथाचाखण्डतज्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भावनापीत्यर्थः।श्रुतिस्तु, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अन्ये तु, कामकार इच्छेति व्याख्याय, तद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नो ऽयमात्मा ऽयं लोक इति वाजसनेयिश्रुतौ कर्मत्याग इच्छयैव बोध्यत इति प्रत्यक्षीकृतविद्याफलानां तदवष्टम्भेन प्रजादिषु कामाभावकथनात्। अतो विद्याफलस्य प्रत्यक्षतया तत्फलश्रुतेरयथार्थताया वक्तुमशक्यत्वान्न विद्यायाः कर्मशेषत्वमाश्रयितुं शक्यमित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत्र कामपदस्येच्छावाचकत्वेऽपि कामकारपदस्य तद्वाचकत्वं चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ उक्तोपष्टम्भायसूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अनेनेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * द्वैतेत्यादि * । अनेनापि पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । शाङ्करग्रन्थेऽप्येवम् ।

रामानुजास्तु, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुतिमुपन्यस्यात्र विद्यया कर्मक्षयकथनाद्विद्यया तदुपमर्द इति न तस्याः कर्माङ्गत्वमित्याहुः ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ननु पूर्वसूत्रैर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं बहुधा निराकृतम् । फले स्वातन्त्र्यं च स्थापितमिति किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनं वदन्तः पूर्वं त्रिभिः सूत्रैर्ग्रहिलवाद एकस्मि-

अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यानन्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव च प्रव्रजनमपि बोध्यते । एवं सत्यविरोधाय यदहरेवेति श्रुतेश्च रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचार्यविशेषेऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथाचैतादृशा एवोदूर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । एवं सत्यूदूर्ध्वरेतस्सु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वयाऽप्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सन्न्यास इति त्वदुक्ताद्

न्निराकृतेऽपि श्रुतौ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यावेवाभिप्रेतौ चातुराश्रम्यपक्षस्तु स्मार्त्तत्वान्निर्बल इति तमादाय कर्मत्यागादरो न युक्त इति ग्रहिलवादान्तरं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । अयमर्थः । जाबालश्रुतौ हि संन्यासमनुब्रूहीति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति क्रमेण चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्तवान् । तत्रायुर्भागक्रमेण तथा करणे आयुस्तुरीयभागे आन्ध्यादिकमपि क्वचित् सम्भवतीति तदा कर्मानधिकारे संन्यास इति शङ्का स्यादिति तदभावाय पक्षान्तरमाह । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वाऽथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति । तेन कर्मानधिकारो न सन्न्यासप्रयोजकः, किन्तु वैराग्यमेव तत्प्रयोजकम् । तथा सति यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतीनामपि रागाधिकारकत्वान्न विरोध इति सिद्ध्यति । तथापि ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्मस्य च सर्वसाधारणत्वेऽपि कथं कस्य चिदेव विरागो न सर्वस्येत्यपेक्षायां भगवदनुग्रहजनितचित्तशुद्धिरेव हेतुत्वेन वाच्या । भगवदनुग्रहे च व्यापारत्वेन वेदान्तार्थविज्ञानं तत्सहकारी सन्न्यासश्च वाच्य इति वेदान्तविज्ञानेति तैत्तिरीयश्रुत्याऽवसीयते । तथाचैवं भगवदनुगृहीता उर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । तेषु

विपरीतोऽर्थः सिद्ध्यतीति क्व कर्मशेषत्वसम्भवना ज्ञाने । ननु सन्न्यासेऽपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेषभूतं, तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह। शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धं, किन्तु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, य एवं विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो धर्मिग्राहकमानविरोधात्सन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं संन्यासवैयर्थ्यमितिचेन्न । ब्रह्मविदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनादत एव, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्युक्त्वा, संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्याऽन्तःकरणे

च कर्मभावे उक्तरीत्या हेतुभेदकृतविषयभेदेन सन्न्यासयोगात्त्वयाऽपि श्रौतवादिनाऽङ्गीकार्यः । अन्यथा श्रुतीनां सामञ्जस्यासम्भवात् । एवं सति, परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुद्धिरद्रोही भैक्षाण इत्यादिरूपं तदग्रिमवाक्यमपि सङ्गतं भवेत्। तस्मान्न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं शक्यवचनमपि । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * तदाश्रमीणमिति * । शौचाचमनस्नानाऽष्टग्रासभक्षणयोगाभ्यासादि । व्याकुर्वन्ति * ज्ञानस्वरूपमित्यादि *। * धर्मिग्राहकमानविरोधादिति * धर्मि, कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च सन्दिह्यमानं ज्ञानम् । तद्ग्राहकं मानं तत्स्वरूपज्ञापिका श्रुतिः । सा तु ज्ञानस्य मोक्षपूर्वकालीनत्वं प्राप्तृविशेषणतां च कर्मनैरपेक्ष्येण वदन्ती मोक्षरूपं फलं प्रति साक्षादेव कारणतां बोधयतीति कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । तथाच ज्ञानस्य सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वनिवारणाय मर्यादामार्गे सन्न्यासस्यावश्यकत्वबोधनाय चेदं सूत्रमित्यर्थः । अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वेवमित्यादि *।* एवमिति * ।

संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः संन्यासो मर्यादामार्गे। पुष्टिमार्गे त्वन्यैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति वा क्यात् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥ १८ ॥

ज्ञानस्य केवलस्य कारणत्वे । तथाच मर्यादामार्गे प्रतिबन्धनिवृत्तेरावश्यकतया श्रुतौ सन्न्यासस्य सत्त्वशोधकत्वकथनेन ज्ञानस्वरूपोपकारकत्वेऽपि फलानुभवप्रतिबन्धनिवारकत्वात् तत्राप्यपेक्षासत्त्वेन न वैयर्थ्यमित्यर्थः । क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेनावश्यकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः । * पुष्टीत्यादि * । तथाच मार्गभेदान्न दोष इत्यर्थः । एवमेतैश्चतुर्भिः सूत्रैराग्रहवादनिराकरणेन विद्यायाः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधकत्वं दृढीकृतम् ॥

अन्ये तु, त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी, तृतीयो योऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्, सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति छान्दोग्यश्रुतिं, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति पञ्चाग्निविद्याश्रुतिम् । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति काण्वश्रुतिं चोपन्यस्य एतेषु शब्देषूर्ध्वरेतसामाश्रमाणां कथनात्तेषां चाग्निहोत्रादिकर्मासम्भवान्न विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति व्याकुर्वन्ति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ अत्रान्ये पूर्वोक्ता एव श्रुतीरुपन्यस्य एतेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां परामर्शम् अनुवादं जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम् । अत्र लिङाद्यन्यतमस्य चोदनाशब्दस्याभावाद्, अर्थान्तरपरत्वस्यैतेषु शब्देषु प्रत्येकमुपलम्भाच्च । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र त्रयाणां परामर्शपूर्वकपुण्यलोकप्राप्तिरूपमनात्यन्तिकं फलं सङ्कीर्त्य ब्रह्मसंस्थस्याऽमृतफलतायाः कथनेन, पञ्चाग्निविद्यास्थद्वितीयश्रुतौ च देवयानोपदेशप्रत्ययेनाश्रमान्तरस्य सन्दिग्धतया तृतीयस्यां काण्वश्रुतौ च लोकपदतो लोकसंस्तवप्र-

ऊर्द्ध्वरेतस्सु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः, किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिद्धयति। तस्या एव सर्वक्लेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वान्न तु कर्मणि दुःखात्मकसंसारहेतुत्वात्तस्य जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात्। अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात्। तथाच कर्मविधिनाऽपि परम्परामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम्। तं परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदतिं बाधत इत्यर्थः। मोहकशास्त्रप्रवर्त्तकः स इतीश्वर-

---

तीत्या च तथाऽवसायात्। अपिचापवदति। वीरहा वा एष देवानामिति, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरिति, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति प्रत्यक्षा श्रुतिरेवाश्रमान्तरमपवदतीति व्याख्याय ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिमनपेक्ष्याऽयं विचार इत्याहुः। तत्र जाबालश्रुत्यनपेक्षायां बीजं नोपलभ्यते। परामर्शशब्दश्च ग्रहणे प्रसिद्धो, न त्वनुवाद इत्यतो न सूत्रे तदुक्तोऽर्थोऽभिप्रेतः किन्तु पूर्वोक्तमेव सिद्धान्तं स्थूणाखननवद् दृढीकर्त्तुं पुनर्जैमिनिमतमुत्थापयतीत्याशयेन पूर्वसिद्धमनुवदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * ऊर्ध्वेत्यादि *। * तस्येति *। ज्ञानस्य। * इत्यादिश्रुतेश्चेति *। नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धायाः, किं प्रजया करिष्यामो, न कर्मणा न प्रजयेत्यादिश्रुतेश्च। *तस्या इति* ब्रह्मप्राप्तेः। * न तु कर्मणीति * कर्मकरणे तु न तात्पर्यम् * तस्येति * कर्मणः। तथाच कर्मविधिनाऽपि, तमेवं वेदानुवचनेनेति श्रुत्यादिभिर्ज्ञानजननद्वारा कर्मणां फलत्वेन मोक्ष एव तात्पर्यगोचरीक्रियते इति श्रुतिसन्दर्भविचारात् सिद्धम्। तमेतं परामर्शं निश्चयं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिर्बाधत इति सूत्रभागस्यार्थो युक्त इत्यर्थः। पुनर्जैमिनिपदकथनतात्पर्यमाहुः। * मोहकेत्यादि * तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डे मोहकशास्त्रकथनप्रस्तावे। "द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः। निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमि"ति। पराशरोपपुराणेऽपि "अक्षपादप्रणीते च का-

मेव न मनुते यतोऽतस्तत्प्राप्तिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्माऽनधिकारिणामन्धादीनां संन्यासविधिविषयत्वम्।अन्यथा, वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति श्रुतिर्न स्यादतो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वनाद्वेतिश्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयो,यत आयुर्भागविभागेनाश्रमाणां विधानम् । तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम्।अपिच, ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयम् । साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वाच्चोदनाबोधकलिङाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यम् । य एवं विदुरित्यादिस्तु यागेष्विज्यविष्णुस्तुतिपरेत्याशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्बन्धः। तथाच विधिसम्बन्धात् कर्मैवानुष्ठेयं, न तु मुक्तिसाधनमप्यतथात्वादिति स्थितम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

बादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्त्तव्यमिति

णादे सांख्ययोगयोः। त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः। जैमिनीयेच"त्युक्तम् । तन्मतेन सन्न्यासाविधितात्पर्यमाहुः । * कर्मेत्यादि * । * अङ्गहीन एव स इति * अङ्गहीनः पुरुषः । अत्र गमकं * यत इत्यादिनोच्यते । तदुपपादनम् * तुरीय इत्यादिना * । एतेन सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * । अचोदनेत्याद्यंशमवतारयन्ति । * अपिचेत्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायण साम्यश्रुतेः ॥ पूर्वसूत्रे जैमिनिमतमनूद्येदानीं तत्परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * बादरायण इत्यादि * । असुर्या इति मन्त्रे अविद्वांस इत्यनेन कर्माङ्गभूतविद्वद्वाक्यो-

शिष्यसंमतमनुष्ठेयं कर्मापवदवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र हेतुः । साम्यश्रुतेः । यथा, वीरहा वा एष देवानामिति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः । तथाहि । असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । एतदग्रे च, ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीत्यादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः । वस्तुतस्तु, तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्यम् । अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि। फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् । नच स्वर्गकामपदश्रवणान्नैवमिति वाच्यम् । त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गे, यन्न दुःखेन सम्भिन्नमिति वाक्यशेषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात्तस्यैव तत्रोक्तेः । एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेतिश्रुत्यैकवाक्यतापि स-

---

क्तज्ञानशून्या एव निन्द्यन्त इति शङ्कानिरासायाहुः । * एतदग्र इत्यादि * श्रुती तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणस्थे । तथाच यथा कर्माकरणनिन्दया कर्मनित्यत्वं तथा अविद्वन्निन्दया ब्रह्मज्ञाननित्यत्वं प्राप्यतेऽतो निन्दामात्रेण कृत्वा कर्मकरणे श्रुतितात्पर्यसाधनमयुक्तमित्यर्थः । ननु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं प्राप्यते, न तु कर्मापवादस्तथा सति विद्वद्वाक्योक्तज्ञानवद्वेदान्तोक्तब्रह्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वमवर्जनीयमित्याशङ्क्य तन्निवारणायाहुः । * एतदित्यादि * उक्तमापातत इति * भगवता व्यासेन तथोक्तम् । तथोक्तौ गमकमाहुः * वस्तुत इत्यादि * । * न ब्रह्मचर्यादिकमिति * उपनयनाभावादाश्रमरूपं तन्न । तथाच श्रुत्यर्थसन्देहवारणायाचार्यस्य प्र-

ऽपद्यते । अन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारीरी-चित्रादियागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेत् । उच्यते । नित्य-कर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । व्रीहिपश्वादीनां तन्निर्वाहकत्वा-

---

द्युक्तत्वादुक्तश्रुतिदर्शनेऽपि यदेवं निन्दामात्रेण साम्यकथनं तदापात-त एव । नचोक्तश्रुतिदर्शनेऽपि साम्यकथनात् कर्मणां मुख्यत्वमेवा-भिप्रेतमिति शङ्क्यम् । शुकादिषु तथा दर्शनस्य विरोधप्रसङ्गात् । नच तत्तद्वाक्येषु स्वर्गकामादिपदश्रवणाज्ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च भिन्न-वाक्यगोचरत्वेन दुर्बलत्वान्नोक्तं साधीय इति शङ्क्यम् । स्वर्गकाम-पदावयवभूतस्वर्गपदस्यात्मसुखे लोके च शक्तेः किमत्राभिप्रेत-मिति सन्देहे प्रसिद्ध्यपेक्षया वाक्यशेषस्य बलिष्ठत्वात् त्वदभिम-तस्य वाक्यशेषेऽनुपपत्तावात्मसुखस्यैव वाक्यशेषे सिद्धेस्तदभिप्रा-येणैव तेषु वाक्येषु स्वर्गकामपदस्योक्तेः । नचात्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । एवमात्मसुखस्य तत्रोक्तत्वे सति तस्यात्मज्ञानसापेक्षतयो-क्तश्रुत्यैकवाक्यता सिद्ध्येदन्यथा तु विरोध एव । स च सम्भवत्ये-कवाक्यत्वेऽयुक्त इति सर्वसामञ्जस्यस्यैव गमकत्वात् । अतो वाक्यशे-षोक्तमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्कते * नन्वित्यादि * । तथाच श्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् स्वर्गपदस्य प्रसिद्धाऽर्थाङ्गीकार एव युक्तो, न तु वाक्यशेषोक्तार्थाङ्गीकारः । तथा सति सुवर्गाय वा ए-तानि लोकाय हूयन्त इत्यादिकं युज्येत । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरि-त्यर्थः ।

अत्राभिदधते । * नित्येत्यादि * । उक्तश्रुतौ हि नित्यस्य कर्मणस्तथात्वमुच्यते । नित्यं च कर्म तदेव साङ्गं भवति यदा शुद्धै-र्द्रव्यादिभिरुपसम्पद्यते । अन्यथा, चाण्डालो जायते यज्ञकरणा-च्छूद्रभिक्षितादित्यादिनिन्दावाक्यानि न स्युः । अतस्तादृशद्रव्या-द्यर्थं चित्रादियागानां नित्यशेषतया विधानम् । एवमेकफलकेषु नानायागेष्वपि कश्चिदभिप्रायोऽस्तीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैय-र्थ्यापत्तेः । एवमतिविमुखस्य सन्मार्गश्रद्धाजननार्थं दृष्टफलाः का-रीर्यादयो विधीयन्ते । इदमप्यश्वमूत्रणादिनिदर्शनादवगम्यते । एवं सति काम्यैस्तत्तद्यागैः समीचीनादृष्ट उत्पन्ने तन्निष्पन्नैरुपकरणैर्यदा

त्त्च्छेपत्वेन तेषां विधानम् । एवं सति वीरहेति श्रुतिः साग्निक-स्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्वासने दोषमाह, न त्वाश्रमा-न्तरपरिग्रह इति मन्तव्यम्। अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात्। नचानधिकृतमादाय तत्समाहितिरिति वाच्यम्। अत्र पृच्छामो ऽन्ध-पङ्ग्वादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति विधिरस्त्याहोस्विद् यावज्जीव-म् अग्निहोत्रविधायकवाक्यप्रव्रजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावाय विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः। अश्रुतेः। न द्वितीयः। यदहरेव वि-रजेदिति श्रुत्या वैराग्यवतः प्रव्रजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् । तेन, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्य-विद्वद्विषयिणीति न विरोधः। विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इति श्रुतेः । एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । अविद्वद्वि-

---

साङ्गनित्यकर्मसिद्धिस्तदा ज्ञानं भवति । तेन चात्मसुखम् । लोक-स्त्वङ्गवाक्येषु फलतयोच्यते । यदि प्राचीनदुरदृष्टवशाद् यष्टुर्लोक-कामना भवति तदा साङ्गात् कर्मणस्तद्भवतीति । अतो न तत्र ता-त्पर्यं, किन्तु वाक्यशेषोक्त एवेति कर्मणां ज्ञान एव तात्पर्यमित्यर्थः । ननु यदि ज्ञानमेव मुख्यं तदा त्यागावश्यकत्वे, वीरहेत्यादिनिन्दावा-क्यविरोधो दुर्वार इत्यत आहुः । * एवं सतीत्यादि * । ननु नि-न्दावचनद्वयाञ्जस्यार्थमधिकारिभेदकल्पनमावश्यकम् । तत्र वीर-हेत्यादिविषयसङ्कोचापेक्षया, अपूर्वेत्यादिविषयसङ्कोच एव युक्तः । आज्यमवेक्षते, विष्णुक्रमात् क्रामतीत्यादिस्वारस्यात् । तत्रानधिकारे तु कर्मानधिकारात्तत्र त्यागादिविधिसार्थक्ये सर्वसामञ्जस्यादित्या-शङ्क्य विकल्पपूर्वकं तत् परिहरन्ति । * नचानधिकृतेत्यादि * । * तत्समाहितिरिति * । सन्न्यासोच्छेदतद्विधिवैयर्थ्ययोः समाधान-म् । तथाच यदि प्रव्राजवाक्ये, विरजेदित्यधिकारबोधकं पदं न भ-वेत्तदा तथा कल्पयितुं शक्येतापि । न तु तत्सद्भाव इति तदप्रयोज-कमित्यर्थः । श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारायाहुः । * तेनेत्यादि * । * ए-तेनेति * अविद्वांस इति कथनेन ।

षयत्वात्। यदप्युक्तमचोदना चेति सूत्रावयवेन चोदनाबोधकलिङाद्यभावो बाधक इति। तदपि न साधीयः। श्रुतिसाम्यादेव। श्रूयते हि तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति। नच प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्न ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यम्। इतरज्ञानस्य तथात्वेऽपि जीवात्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्याऽन्यतोऽप्राप्तत्वाच्छ्रद्धान्तसाधनैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसम्भवाच्छ्रवणविधिना श्रुतिवाक्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत्। एवमेव हि यागविधिनापि क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव विधीयते। अन्याप्राप्तत्वात्। न तु क्रिया। तत्प्रयत्ने सति तस्याः

ननु साम्यश्रुतिरूपेण हेतुना भवतूक्तदोषपरिहारस्तथापि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन चोदनाविषयत्वाऽभावादचोदनाकृतापवादस्य कथं परिहार इत्यत आहुः। * यदपीत्यादि *। तथाच चोदनाश्रुतिसाम्यात् तस्यापि परिहार इत्यर्थः। अत्र पश्येदित्यस्य प्रमाणान्तरजन्यदर्शनानुवादत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति * नचेत्यादि *। तथाचात्र एवं विदित्यादिभिर्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानवत्त्वशमदमवैराग्यदुःखसहिष्णुत्वश्रद्धावित्तत्वपूर्वकं जीवात्माधिकरणकपरमात्मदर्शनप्रयत्नस्य प्रमाणान्तरेणाऽप्राप्तत्वात् तद्विधानस्य सुखेन सम्भवान्नानुवादत्वमित्यर्थः। ननु तथापि कर्मचोदनासु कर्मण एव विधेयतेति तस्य फलवत्त्वमुचितम्। इह तु ज्ञानानुकूलप्रयत्नस्येति ज्ञानस्याविधेयत्वं दुर्वारमित्याशङ्कायां कर्मचोदनास्वप्येतत्तुल्यत्वं बोधयन्ति। * एवमेवेत्यादि *। * स इति *। यागाभिव्यञ्जकः। * न तु क्रियेति *। यज्ञो वै विष्णुः सुतं कर्मप्रबोधयन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरलौकिकस्य कर्मणो नित्यत्वात् सा न विधेया। इदं यथा तथा समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितं कारिकाभिः। भावार्थपादभाष्ये चाऽऽचार्यैः। तथाचोभयत्रापि तत्तदभिव्य-

स्वत एव सम्भवात्। अथवा। ननु यथा, वीरहेति श्रुत्या कर्मत्यागो निन्द्यते तथैव, असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीत्यादिश्रुत्या भगवज्ज्ञानाभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधेयत्वे मिथोविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । नच, तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याद्रागिणः कर्म विधीयते । तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इति श्रुतेर्नीरागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोऽङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यम् । तथाच ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते प्रतिवदति ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं बादरायणोऽप्यवदतीति पूर्वेण सम्बन्धस्तत्र हेतुमाह । साम्यश्रुतेरिति । स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयम् । तथाचैष नित्यो महिमेति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं

ज्ञकप्रयत्नस्यैव विधेयत्वात्तेनाभिव्यक्ताभ्यां सुखेन फलसम्भवान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने ज्ञानाङ्गत्वेन कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । इदमेव च विधिर्वा धारणवदिति सूत्रे प्रतिपादनीयमित्येकतरवैयर्थ्यमापद्येतेत्यरुच्या प्रकारान्तरेण व्याकर्तुमवतारयन्ति * अथवेत्यादि * । * मिथोविरोधादिति * । कर्माङ्गस्य कामस्य ज्ञानाङ्गस्य शान्त्यादेश्चेतरेतरविरोधेन तयोर्विरोधात् । व्याकुर्वन्तो हेतुं विशदीकुर्वन्ति । * स्वत इत्यादि * । * तथात्वाभावेनेति* कर्मकर्तृत्वाभावेन। ननु ज्ञानिप्रवृत्त्यभावेऽपि न कर्मोच्छे-

शक्यम् । कृषीवलस्य व्रीहीणां वपने भर्ज्जनस्येव । तथाच ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां च, अथतरे दुःखमेवोपयन्तीति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिर्ज्ञानबहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थाऽसाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापततीति तत्तात्पर्यमाह ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्याः मूर्त्तेर्द्धारणं विधीयते, न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधौ तत्त्यागात् । ततः किञ्चन न स्मरेत्, तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्त इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा सति भक्तिसा-

———

दः । फलार्थिनां प्रवृत्तेः सम्भवात् । नचासुर्यवाक्यान्निवृत्तिः । तत्राविद्वांस इत्यनेन विद्वद्वाक्योक्तज्ञानशून्यनिन्दाया अपि शक्यवचनत्वादित्याशङ्कायां स्वोक्तं विभजन्ते । * तथाचेत्यादि * । * अन्येषामिति * । ब्रह्मज्ञानशून्यानाम् । * तथात्वादिति * । कर्मकरणासम्भवात् । * ज्ञानबहिर्भूतमिति * । तत्सम्बन्धशून्यम् । एवं निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * ज्ञानस्येत्यादि * । अन्ये तु, अनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् । कुतः । साम्यश्रुतेः । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादौ गार्हस्थ्येन सममेवाश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिदर्शनादित्याद्याहुः। तत्तु जाबालश्रुतिचोदितत्वादेवाश्रमान्तराणां तद्विहायैवं व्याख्यानं न समञ्जसमितिं प्रागेव दत्तोत्तरमित्यवधेयम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं सतीत्यादि । * एवं सतीति * । उक्तश्रुतिवेत्तुः कर्माकरणे प्राप्ते सति । व्याकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । अत्र, ततः किञ्चनेति वाक्यमेकादशस्कन्धीयम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धीयम् । * तथेति * । स्या-

धनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वमुच्यते । प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाऽधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्मश्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । निन्दायां चेतरपदाज्ज्ञानमध्यपातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वम-

---

ज्यत्वम् । तथा भक्तीत्यत्र भक्तिपदं ज्ञानस्याप्युपलक्षकम् । अत्र दृष्टान्तबलेन कर्मणोऽस्वातन्त्र्यसाधनसहमानो दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । वैषम्यं समादधते । * नेत्यादि * । एष नित्य इति श्रुतौ ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वकथनात्तेषां कर्मण्यप्रवृत्त्या ज्ञाने कर्माङ्गतायामप्युक्तदोषतौल्येन उक्तश्रुतौ ब्रह्मज्ञानशून्यानां दुःखप्राप्तिकथनेन चान्येषामपि प्रवृत्त्यसम्भवे पूर्वकाण्डवैयर्थ्यप्रसक्तिरूपयाऽनुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म पूर्वकाण्डीयश्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । अथेतर इत्यविद्वन्निन्दावाक्य इतरपदाज्ज्ञानशून्येषु निन्दितेषु ज्ञानवान् वा तद्योग्यो वा ज्ञानमार्गमध्यपात्येव कर्माधिकारी वाच्यः । तत्र जातज्ञानस्यापि न कर्मणेत्युक्तश्रुत्या निवृत्तौ तद्योग्यस्यैव विषयत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच काम्यानां कर्मणां मूढविश्वासजनकतया परम्परातः सार्थक्यम् । नित्यानां त्वात्मसुखफलकानां विद्यासाहाय्यमन्तरेण तादृशफलोपधायकत्वस्यादृष्टत्वाज्जनकादिष्वपि विद्यासाहाय्यस्यैव दर्शनात् केवलभगवज्ज्ञानस्य च शुकारुणिभरतादिषु फलोपधायकत्वदर्शनात्तस्येतरनिरपेक्षकत्वेन नित्यकर्मविधिवैयर्थ्यपरिहाराय, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादितृतीयाश्रुत्या ज्ञानभक्ती प्रति स्वरूपोपकारित्वं नित्यस्य कर्मणो वाच्यमिति तात्पर्येण नित्यविधीनां, तदुपयोगित्वेन काम्यविधीनां च सामञ्जस्यान्न पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं तथापि भक्त्यङ्गत्वे किं मानमत आहुः ।

स्य कर्मणो वाच्यम् । तथाचोक्तम् । "दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते" इति । एष नित्यो महिमेति श्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासम्बन्धस्तद्विद् स्यादित्यनुक्त्वा तस्यैव पदवित् स्यादिति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वात्तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते । तेन "शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजमि"ति वाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्त्तव्या इति सिद्धम् । तस्यैव, तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव, तत्रापि, पदविदेव, दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुषज्यते । तथा सति भक्तौ जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं, तं विदित्वेति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्मनिरूपितम् । साधनत्वात् ।

स्यादेतत् । भक्तिसाधनत्वमेव चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि तत्फलासम्बन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत् । मैवम् । कर्मणां

---

* तथाचोक्तमित्यादि * । ननु तथापि व्यवधानरहितत्वाद् भक्त्यङ्गत्वापेक्षया ज्ञानाङ्गत्वमेव साधीय इति शङ्कायां भक्त्यङ्गत्वस्य श्रौतत्वं विशदयन्ति । * एष इत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * । उक्तेन स्वल्पोपपादनेनापरितुष्यन्तो विशेषतः श्रुत्यर्थं वदन्ति । * तस्यैवेत्यादि * । * सर्वत्रेति * । पदंविच्छब्देऽपि । * पूर्वमिति * । पूर्वार्द्धे । तथाच पूर्वोक्तं युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु, तेनेत्यादिसिद्धार्थकथनात् पूर्वस्तस्यैवेत्यादिग्रन्थो लेखकभ्रमात् पश्चात् पतित इति प्रतिभाति ॥

अत्र पुनश्चोदयति । * स्यादित्यादि * । * अनुपपन्नमिति *

हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव । नायमात्मेति श्रुतेः । कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद्भगवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षाऽपि मार्यादिकस्य, न तु पौष्टिकस्यात एव, वाशब्द उक्तोऽनियमवाची । तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत्तदा भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोऽपि नेति किमनुपपन्नम् । एतेन, तमेव विदित्वा मुनिर्भवति । अग्राह्यो न हि गृह्यते इत्यादिश्रुतीनां मिथोविरोधः परिहृतः । भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वात् । अत एव विविदिषन्ति, न तु विदन्त्यपीत्याशयवती तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुतिः पठ्यते ।

नचानुपदमेव, तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः सान्निध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तॄणां वेदनसम्भवेन, मुनिर्भव-

---

साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमेन ततो भक्त्युत्पत्तिसम्भवादनुपपन्नमित्यर्थः । तत् समादधते । * मैवमित्यादि * । * उक्त इति * । ज्ञानस्य कर्मसापेक्षत्वात् पूर्वकाण्डे नित्यविधिर्ज्ञानमार्गीयस्येति कर्मणस्तदङ्गत्वबोधनाय सूत्रे उक्त इत्यर्थः । उक्तार्थोपष्टम्भार्थमेवन्तात्पर्याङ्गीकारे गुणान्तरमाहुः । * एतेनेत्यादि * । अत एवेति * । साधनबलेनाग्राह्यत्वादेव । * इत्याशयवतीति * । यद्यपि रथेन जिगमिषतीत्यादाविच्छामात्रस्यापुरुषार्थत्वात् फलपर्यन्तत्वमिष्यत इति प्रकृतेऽप्येवं वक्तुं शक्यम् । तथापि लोके फलपर्यन्तताया: प्रायो दर्शनेन प्रतिबन्धाभावे तथा कल्पयितुं शक्यम् । प्रकृते तु नायमात्मेति श्रुत्या वरणाभावे ज्ञानाभावस्य निश्चितत्वात् केवलेन वेदानुवचनादिना ज्ञानरूपं फलं न वक्तुं शक्यते । अत इच्छायास्तदर्थकयत्नकारणत्वेनेच्छाकरणानां यज्ञादीनां ज्ञानं प्रति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेवेत्याशयवतीत्यर्थः । अग्रिमवाक्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नचानुपदेत्यादि * । * उक्तसाधनैरिति * । वेदानुवचनादिभिः । तथाच मुनिरित्येकवचनश्रुत्या-

तीसेकत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते। "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत" इति भगवद्वाक्याच्च। तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम्? इत्थम्। स वा अयमात्मेत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गाऽपरिचयात्। कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेऽपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति। ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमितिचेत्। न। भ्रमकृतत्वेऽपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ २० ॥

ऽननोपि तदुपोद्वलनमेव क्रियत इति न तद्विरोध इत्यर्थः। ज्ञानं कस्य चिदेवेति यदुक्तं तत्राशङ्कते। * तर्हीत्यादि *। * नित्यकर्मणाम् *। वेदानुवचनादीनां ज्ञान उत्कटेच्छाजननेन वा सत्त्वशोधनेन वा स्वरूपयोग्यतासम्पादन एव पर्यवसानं तदा ज्ञानमूलकारणस्य वरणस्य स्वविषयतानिश्चयस्याभावेन वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिर्या दृश्यते सा कथमित्यर्थः। तत्परिहाराय प्रवृत्तिमुपपादयन्ति * इत्थमित्यादि *। स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति माहात्म्यश्रवणेन वेदनौत्सुक्ये सति तेन तेषु तत्साधनत्वभ्रमात् प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु भ्रमात् करणे पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्येव तेषां वैयर्थ्यं स्यादित्याशयेनाशङ्कते। * नन्वित्यादि *। तत्र समादधते। * नेत्यादि *। तथाच तत्र कर्मफलनिषेधस्य, नान्तरिक्षे न दिवीत्यादिवन्नित्यानुवादरूपत्वादेते पदज्ञानसाधनत्वेन कर्त्तव्या इति विदित्वा ते कुर्वन्ति। तत्र भक्तिमार्गात्मकपदज्ञानाभावेऽप्यक्ष-

स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोपपद्यते । साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानिनोऽपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् । अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोऽस्त्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम् । निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते । तथाच ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहमितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधेयत्वमेव ।

रात्मकपदज्ञानस्य जन्मान्तरे भवनार्थं मनसि तत्संस्कारमाश्रमधर्मा आदधत इति पूर्वोक्तमक्षुण्णमित्यर्थः । न च पापभ्रमप्रायश्चित्तस्येवास्य वैयर्थ्येऽपि दोषाभावात् सार्थकत्वसाधनमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । न हि कल्याणकृत् कश्चिदिति न्यायेन पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यापि जन्मान्तरे तादृशपापविषयकमनःप्रवृत्त्या भावस्य फलत्वेन वक्तुं शक्यतया किञ्चिदंशेन तत्रापि सार्थक्यस्यैव युक्तत्वात्। तेन पूर्वोत्तरकाण्डयोरैकशास्त्र्यानुरोधादेवं श्रुतितात्पर्यनिश्चयेनैकवाक्यतायां पूर्वस्योत्तरशेषत्वमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं विवृण्वन्तः पूर्वपक्षभागं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु यदि साम्यश्रुत्या कर्मोपादानमापाद्यते तदा निषेधश्रवणं बाधितमेव स्यादित्यत आह । * निषेधेनेत्यादि * । * इतरसाधारण्यमिति * । अज्ञानिनां यथा कर्मजगुणदोषस्तथा ज्ञानिनो नेति तथेत्यर्थः । * कर्मशेषत्वमिति * । सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वम् । परिहारभागं व्याकुर्वन्ति । * नैवमित्यादि * । * अपूर्वत्वाद्विधेयत्वमिति * यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र रात्रिसत्त्रीयप्रतिष्ठाफलकत्वस्याऽपूर्वत्वात् विधेयत्व-

न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेवेति युक्तम् । तयोरुच्छेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्त्तकः । तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम। न ह्येवं प्रकृते । मुमुक्षोः कर्मबन्धाभावप्रेप्सोस्तत्साधनत्वज्ञान एव प्रवृत्तिसम्भवात् । यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मसम्बन्ध इत्युक्तम् । तन्न साधीयः । न हि तरणौ तमःकार्याभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति । अथवा पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती कैमुतिकन्यायेन परम्परया तदाहानयर्चा तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदुच्यते । तथाचाद्यपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते, स क इत्याकाङ्क्षायामाह, तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी भवतीति लक्षण इत्यर्थः । साक्षाद्भगवद्विदः किमु वाच्यमिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्तस्यैव पदवित् स्यात्

मेव न तु स्तुतिमात्रत्वं तथेत्यर्थः । तदेतदुपपादयन्ति । * न हीत्यादि * । यस्येति पदं यत् फलमित्यनेन सम्बध्यते । हिर्हेतौ । विधिर्हीत्यत्रापि तथा । * एवमिति * । अन्यार्थकथनम् । पूर्वोक्तमाशङ्कान्तरमनूद्य परिहरन्ति । * यच्चेत्यादि * । यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यत्राऽकुतोभयस्य भगवज्ज्ञानफलत्वश्रवणात् ततो न्यूनं कर्मफलसम्बन्धाभावमात्रस्य फलत्वकथनमप्रयोजकमित्यरुच्या एष नित्य इति ऋगुत्तरार्द्धं प्रकारान्तरेणाहुः । * अथवेत्यादि * । * तदाहेति * । महत्त्वमाह । तद्विशदयन्ति । * तमित्यादि * । तं विदित्वेति व्याख्येयप्रतीकम् । * श्रुतेरिति * । विपापादिपदोत्तरं पठितान्निरपेक्षाच्छब्दात् । * आद्यपदेनेति * । एष इति पदेन । * स क इति * । ब्राह्मणः कः । विहितनिषिद्धफलासबन्धीति । पापकपदे पापं कं सुखं यस्मादित्यस्याप्यर्थस्य संग्रहीतुं शक्यत्वात् तथेत्य-

तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात् तद्भजेतेति यावत् । तथाच यत्र भक्तविद्विषयकज्ञानस्याऽप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं तत्र भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुस्थम् ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

र्थः । * तद्भजेतेति * । पदं भजेत । * सुस्थमिति * । कर्मफलासम्बन्धस्य विधेयत्वेन स्तुतिरूपताया आदर्त्तुमशक्यत्वाज्ज्ञानस्य न सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमिति यदुक्तं तदक्षुण्णमित्यर्थः । एतदग्रे भावशब्दाच्चेति सूत्रं पठ्यते । तत्र च भावशब्दादित्यस्य विधिशब्दादित्यर्थः । तथाचापूर्वत्वादेव न पदज्ञानस्य विधेयत्वकल्पनं, किन्तु पदवित् स्यादिति विधिशब्दादपीत्यर्थो वक्तव्यः। "कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चकम्।एतत् स्यात् सर्व वेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" इति वाचस्पतिलिखितान्न्यायविदां स्मरणात् । तच्च विधिर्वा धारणवदित्यत्रैतस्यैव स्यात् पदविदिति श्रुतिव्याख्यानेनैव व्युत्पादितमतः प्रयोजनाभावादुपेक्षितमिति प्रतिभाति । लेखकदोषात् त्रुटितं वेति ज्ञेयम् ॥

अन्येतु, स्तुतिमात्रमित्यादि द्विसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य स एष रसानां रसतमः परमः पराद्ध्योऽष्टमोऽयम् । उद्गीथ इत्याद्याः श्रुतयः किमुद्गीथादिस्तुत्यर्था उतोपासनविध्यर्था इति संशये, उद्गीथादिकर्माङ्गान्युपादाय श्रावणात् स्तुत्यर्था इति शङ्कायाम्, अपूर्वत्वाद्विध्यर्थाः। उद्गीथमुपासीतेति विधिशब्दाच्च तथेत्याहुः । ततः पारिप्लवादिसूत्रत्रयमप्यधिकरणान्तरत्वेनोक्त्वा अग्नीन्धनसूत्रं, पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्याद्याधिकरणस्य फलोपसंहारार्थमिति चाहुः । तन्नास्माकं रोचते। विद्यायाः स्वतः पुरुषार्थत्वसाधनाय संन्यासस्य तदङ्गत्वसाधनाय चाऽऽचार्यस्य प्रवृत्तत्वान्मध्ये उद्गीथादिविचारे प्रसङ्गस्यादर्शनादिति दिक् ॥ २१ ॥

पारिप्लावार्था इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ अत्राशङ्कान्तरं परि-

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः। प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगामेत्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्म विद्या निरूप्यते । सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति श्रुत्या शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । शंसने शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । प्राधान्यं तु दूरापास्तम् । धर्मिण एवासिद्धिरित्याह । पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः । अत्राचार्य एवमपि कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषितत्वात् । कर्मणः सकाशाज्ज्ञानं विशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः । ननु विशेषितत्वमाख्यानेष्वेवेत्यप्रयोजको हेतुरितिचेन्मैवम् । आचार्याशयानवगमात् । तथाहि । पूर्वं तुष्यतु दुर्ज्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमुपेक्षित्वोच्यते । न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते, किन्त्वन्यत्रापि। तथाहि । तैत्तिरीयके पठ्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परं, तदेषाऽभ्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्त्वाऽऽनन्दमयत्वं रसरूपत्वमुक्त्वा, भीषाऽस्मादित्याना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञापनायानन्दगणनां कृत्वा आनन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं, यतो

हर्त्तुमेषा त्रिसूत्रीत्याशयेनैतस्य पूर्वपक्षांशमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * तेषामिति * । उपाख्यानानाम् । * धर्मिण एवासिद्धेरिति * । धर्मिणो ज्ञानस्यैव अप्रयोजकत्वादसिद्धेः । परिहारांशमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * विशेषितमिति * । विशेषः सञ्जातोऽस्येति विशेषितम् । अधिकधर्मविशिष्टत्वं

वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिनोक्त्वा तद्विदो माहात्म्यमुच्यते । एतꣳ ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति । अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपदेशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्त्तारं निरवध्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति । कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्वांश्चास्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः क्षुद्रतराऽऽनन्दजनकस्वर्गपश्वादिफलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं तस्मिन्नुच्यत इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिद्ध्यति॥२२

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेतिचेत्तत्राह ।

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामित्यर्थः । चकारेण प्रश्नोत्तरैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतामेवात्र प्रवृत्तिः । सापि बह्वायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनञ्चाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धादिति ।आचार्यवान् पुरुषो

च परमानन्दरूपफलजनकत्वं ज्ञेयम् । तदेवाग्रे व्युत्पाद्यम् । शेषं स्फुटम् ॥ २२ ॥

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । ※ तथाऽपीत्यादि ※ । ※ असिद्धिरिति ※ । कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिः । तथाचाशङ्कान्तरस्य निवृत्तत्वेऽप्युक्ताशङ्काया अनिवृत्तत्वादेकदेशदोषपरिहारायेदं सूत्रमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति ※ यथेत्यादि ※ ।※प्ररोचनं चाधिकमिति ※ इदमवान्तरफलमधिकम् । कथमेकवाक्यतोपबन्ध इत्याकाङ्क्षायां तामुपपाद्याहुः । ※ आचार्येत्यादि ※ । सर्वा-

वेदेति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धाद् गुरुशिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथाज्ञानं निरूप्यते तथैवाधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इत्यनाख्यानश्रुत्यैकवाक्यतयैवाख्याने ज्ञानस्वरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैकट्यवाचिनोपपदेन वस्तुसती या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा तत्सामीप्यमत्रोच्यते । अन्यथा सामीप्यासम्भवादतः कल्पितत्वशङ्कानिरासः । नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वे न बाधकं पश्याम इतिचेद्, उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे, मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीन्याख्यानानि

सां परविद्यानां परब्रह्मैवार्थस्तत्प्राप्तिरेव च प्रयोजनम् । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने, यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनिबद्धाक्षमित्युपक्रम्य पठिता । तत्र तद्दृष्टान्तेन आचार्याच्छिष्यस्य ब्रह्मज्ञानादिकं श्राव्यते । अतः सर्वा एव विद्या गुरुशिष्यसाकाङ्क्षाः । तदेतच्छ्रुत्युक्तमेकवाक्यताज्ञानम् आख्यानं न भवतीति तदर्थं तदुपबन्धात् ।

तथाच केवलानां यथा न शंसनशेषत्वं तथा आख्यानोक्तानामपि नेत्यर्थः । अन्ये तु सूत्रे एकवाक्योपबन्धादिति पाठमङ्गीकृत्य एकवाक्यतयोपबन्धं व्याकुर्वन्त एकवाक्यपदं भावप्रधानं बोधयन्तीति न कश्चिद्विशेषः । नन्वेवमाख्यानरहितानामप्याख्यानोक्तार्थाकाङ्क्षत्वात्तासामेवैतच्छेषत्वं, न त्वाख्यानवतीनां तच्छेषत्वमिति नोक्तदोषनिवृत्तिरित्यपेक्षायां पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * तथाच यदि तत्रान्यदेवोच्येत तत्परत्वमेव स्यान्न ज्ञानपरत्वम् । निरूपिते तु ज्ञानस्वरूप एतासामपि केवलविद्याशेषत्वमतो न दोष इत्यर्थः । सूत्र उपोपसर्गकथनस्य तात्पर्यमाहुः । * नैकट्येत्यादि * अत्र पुनराशङ्कते । * नन्वित्यादि * एवं पूर्वव्याख्याने तासामुपाख्यानाकाङ्क्षा, द्वितीये चोपाख्यानानां तदाकाङ्क्षेति परस्पराकाङ्क्षयैकवाक्यत्वे उभयविध-वाक्यानां पारिप्लवशेषता अदण्डवारितेति तथेत्यर्थः । अत्र समादधते । * उच्यत इत्यादि * तथाच प्रकरणेन

यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः, सर्वाण्याख्याना-नि पारिप्लवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्वशब्दस्तदाख्यानपर एव, न त्वाख्यानान्तरपरोऽपि । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं स-ति, यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः। पारिप्लवमाचक्षीतेति । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेति । द्वितीयेऽहनीन्द्रो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि यमो वैवस्वतो रा-जेत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामा-न्यपरत्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अत एव पारिप्लवमित्येकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि । प्रापकाभावात् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मा-ऽनपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वय-मेव यज्ञात्मको जातोऽत एव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिन्धनं समिदा-

---

सर्वशब्दार्थसङ्कोचावगमादनेन वाक्येन विद्यानां न कर्मशेषत्वसि-द्धिरित्यर्थः । उक्तेऽर्थे लिङ्गमप्युपोद्बलकमाहुः । * एवं सतीत्या-दि * । * एवं सतीति * प्रकरणसंनिधिभ्यां सर्वशब्दार्थसङ्कोचे सति । तथाचेदं लिङ्गमपि सङ्कोचे मानमित्यर्थः । ननु, मनुर्वैवस्वत इत्यादीनि तत्तदहनि पूर्वमाख्यातव्यानीत्यभिप्रायेण विशेषविधान-मित्याशङ्कावारणाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * तथाच यदि तथाभिप्रायः स्यात् तदा बहुवचनमादिपदं वा प्रयुक्तं स्यादत-स्तदभावान्न तथेत्यर्थः । एवञ्च पारिप्लवसूत्रे यो विशेषितत्वरूपो हे-तुरुक्तः स एव प्रकृतेतराण्याख्यानानि व्यावर्त्तयन् सर्वशब्दार्थस-ङ्कोचं बोधयतीति न काऽपि शङ्केति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । एवमि-त्यादि । व्याकुर्वन्ति । * य त इत्यादि * ।

दि, तदादय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्ता । श्रुतौ तैत्तिरीयके पठ्यते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मम् उरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निरित्यादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते॥२४॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः । गुरूपसत्तितदुपदेशैरेव तत्सम्भवादाचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः। अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वापेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तावस्त्यपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादिश्रुतेरिति यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । पुरुषोत्तम एव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलम् । तत्र प्रेमभक्तिजं तज्ज्ञानमेव साधनमिति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च प्रतिपाद्यते । अथेतरे दुः-

---

शेषं स्फुटम् ॥ २४ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * उक्तन्यायेनेत्यादि * । पूर्वाधिकरणे पुरुषोत्तम एव पुरुषार्थस्तत्प्राप्तिश्च केवलाज्ज्ञानादेवेति प्रतिज्ञाय शब्दाद्धेतोस्तत् साधयित्वा शब्दस्य तत्साधकत्वं व्युत्पादितम् । अत उक्तेन न्यायेन शब्देन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि कर्मणां सार्थक्याय स्वरूपोपकारित्वं यदुक्तं तद्युक्तत्वादस्ति, उतायुक्तत्वान्नास्तीत्येतदस्मिन्नधिकरणे विचार्यत इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेषामित्यादि * । तथाच मार्गत्रयापेक्षाकथनात्तत्तन्मार्गोक्तानां कर्मणामपेक्षास्तीत्यर्थो बोधितः । यज्ञादिपदे आदिशब्देन शमदमादीनां कर्मणां भगवद्धर्मरूपाणां शरणगमनादिकर्मणां च संग्रहः । यज्ञादिकर्मणां

खमेत्रोपयन्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्रप्राप्तिरुच्यते । एवं सति स्वतोऽपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्यन्निरूपयति तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यम् । तच्च निष्कामतयैव कृतं तथा । अत एव वाजसनेयिशाखायां यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पठ्यते । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति तु कामयमानोऽथाऽकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीत्यादि । अत्र, अथाकामयमानः कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः । यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो निष्कामः सन्नात्मकामो निरुपधिस्नेहवान् प्रभौ ततो भगवत्प्राप्त्याऽऽप्तकामो भवतीत्यर्थः । अत्र यथाकारीत्यादिना कर्मकर्त्तुरेवोपक्रमादथाकामयमान इत्यनेनापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलानि स्वयमेवोक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्तकरणाच्चिरेण दयया निष्कामं करोति सकामतयाऽपि क्रियमाणेन वैदिककर्मणाऽनेकजन्मभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा । कषाये पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते इत्यादिस्मृति-

---

विद्यास्वरूपोपकारकत्वे कथं यज्ञादिश्रुतेः प्रमाणत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति । * इदमत्रेत्यादि * । * एवं सतीति * । अनेन प्रकारेण ज्ञानशून्यकर्मणां दुःखप्रापकत्वे सति । * मन्तव्यमिति * । निरूपणान्यथानुपपत्त्या मन्तव्यम् । * तथेति * । पुरुषोत्तमज्ञानसाधकम् । अथाकामयमान इति श्रुतिभागं व्याकुर्वन्ति । * अथेत्यादि * । * तथा भूतः स इति * । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथेति गीतावाक्यादकामः कर्मकृतौ निष्कामः फले । एवं द्विविधकर्तृनिरूपणेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः । * एवं सति सदित्यादि * । उक्तमर्थं स्मृत्योपष्टम्भन्ति । * कषाय इत्यादि * । एवं

भ्यश्च ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षाऽस्तीति । चकारेण पुष्टावङ्गीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समुच्चीयते। अत एव, नायमात्मेत्यादिश्रुतिर्न विरुद्ध्यते। ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह। अश्ववदिति। यथा स्वेष्टफलसाधक-देशव्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधनत्वं, न तु तत्तत्फलसि-द्धावपि तथाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तावेव तेषां

———

मर्यादामार्गे कर्मापेक्षैव यद्यपि भगवत्साक्षात्कारे व्युत्पादिता, तथा-पि हेतुबोधके यज्ञादिश्रुतिपदे आदिशब्देन तैत्तिरीयाद्युक्तानामानन्द-मयाद्युपासनानामन्यत्रोक्तानां शमादीनां ज्ञानोपकारिणाम्, तथा भ-क्त्युपयोगिनां गोपालतापनीयाद्युक्तानां शरणगमनध्यानरसनभजना-दीनां च संग्रहात्तदपेक्षापि बोध्या। साप्यग्रिमसूत्रेषु व्युत्पादयि-ष्यते। चकारार्थमाहुः। * चकारेणेत्यादि *। * सेति *। अत्रा-ऽनुक्तापि। सौत्रस्य चकारस्यार्थे श्रौतार्थापत्त्योपष्टम्भन्ति। * अत एवेत्यादि *। * अत एवेति * मार्गभेदादेव। तथाच साधनदशा-यामेव कर्मापेक्षा, न तु सिद्धदशायामिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। पुरुषोत्तमज्ञानं हि मार्गभेदेन सामान्यतश्चतुर्विधं वा। तत्र कर्ममा-र्गे यदाविर्भवति तत्सत्त्वगुणमाधारीकृत्य तत्रान्तर्यामिन्यायेन प्रवि-श्य सत्त्वं स्वान्तर्भूतं कृत्वा तेन तेन रूपेणाविर्भवतीति नाभि-दक्षा-दियज्ञेषु तत्तद्रूपेणाविर्भावादवगम्यते। ज्ञानमार्गे त्वक्षररूपेणैवावि-र्भवतीति, ये त्वक्षरमनिर्देश्यमिति गीतावाक्यसन्दर्भादवगम्यते। ज्ञानभक्तिसाहित्ये तु यद् बलिष्ठं तदनुसारेणाविर्भवति। एवं केवले-ऽपि विहितभक्तिमार्गेऽपि तत्तदुपासनावाक्यैस्तत्क्रतुन्यायादवसीय-ते। अविहितभक्तिमार्गे तु वरणानुसारेणाविर्भवतीति वरणश्रुत्या-दिभिरवसीयते। तत्र विहितमार्गत्रये च तत्तन्मर्यादामार्गीयसा-क्षात्कारे साधनापेक्षा। पुष्टिमार्गे तु वरणमात्रैकसाध्यत्वान्न तदपेक्षे-त्युभयमप्युपपन्नमिति। ननु सर्वापेक्षापदे कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तम-ज्ञानेऽपेक्षां व्याख्याय यज्ञादिश्रुतेरित्यस्यार्थव्युत्पादने द्विविधं कर्मक-र्त्तारं व्याख्याय निष्कामकर्त्तुः कर्मापेक्षामात्रं व्युत्पादितम्। ततश्च

साधनत्वं, न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदं च मुमुक्षुभक्तविषयकमिति ज्ञेयम् । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथाऽपि तु तद्विधे-
स्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञानसा-

ज्ञाने कर्मापेक्षासिद्धा, न तु ज्ञानभक्त्यपेक्षेति तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः * इदं चेत्यादि * । * इदमिति * । कर्मापेक्षणम् । * भक्तीतरानपेक्षणादिति * । अतीतपादे, सैव हि सत्यादय इत्यत्र निर्णीतत्वेन तथात्वात् । तथाचैकादशस्कन्धे योगास्त्रयो मया प्रोक्ता इत्यत्र कर्मज्ञानभक्तीरुक्त्वा "निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । ननिर्विण्णोनातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद" इति कथनेन तस्य तत एव सिद्धिरिति मुमुक्षभक्तस्य सोपाधिकस्नेहवत्त्वात्तस्य कर्मापेक्षणं युक्तम् । अत्र वाक्यसन्दर्भे योगशब्देन पुरुषार्थप्राप्त्युपाय उच्यते । ज्ञानशब्देन, सर्वभूतेषु येनैकं, कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिवाक्योक्तं ब्रह्मैव सर्वं, वासुदेवः सर्वमित्यत्र पर्यवसितं सात्त्विकं ज्ञानमुच्यते । कर्मशब्देन च पूर्वकाण्डाद्युक्तमग्निहोत्रादिलक्षणं विहितं कर्मोच्यते । भक्तिशब्देन च तापनीगीताश्रीभागवताद्युक्तो भगवद्विषयकः स्नेह उच्यते । अत एव त्रयः स्वस्वप्रकरणोक्तसाधनसहिता मार्गशब्देन व्यवह्रियन्त इति सोपाधिभक्तस्य तदपेक्षणं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादस्ति ज्ञानस्वरूपे सर्वापेक्षेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तमेतं वेदानुवचनेति श्रुतिलिङ्गाद्यभावेन विद्यास्तुत्यर्थे, यज्ञाद्यनुवादस्य शक्यवचनत्वात् । विद्यार्थिनः, शान्तो दान्त इति श्रुत्या शमादीनां साधनानां विशेषतो विधानाद्भक्तिमार्गेऽपि, ॐकारेणान्तरितं कृत्वा यो जपति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुं तस्यैवासौ दर्शदात्मरूपमित्या-

धनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेरितिचेत्तत्राह शमदमाद्युपेतो भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतयाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्तथा विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे स्वत एव शमादीनां सम्भवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ॥ २६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतं नोपप-

दिश्रुतीनां तापनीयेषु दर्शनाच्च तत्करणमेव युक्तं, न तु यज्ञादिकरणमिति पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्याशङ्क्य तत्परिहारमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * शमदमेत्यादि * । तथाविधिरिति * । साधनत्वेन विधानम् । तथाचानया श्रुत्या ज्ञानमार्गीयस्य साधनान्तरमधिकं विधीयते इति तेषामवश्यानुष्ठेयत्वम् । तत्र च न यज्ञादिकं निषिद्ध्यत इति तेषामप्यनुष्ठेयत्वम् । यद्यपि तत्र लिङाद्यभावस्तथापि विविदिषन्तीति फलसंयोगस्याऽपूर्वत्वात्तत्र रात्रिसत्रवद् दिष्टाग्निहोत्रस्थे, उपरि हि देवेभ्यो धारयन्तीति वाक्ये समिद्धारणवच्च विधिः कल्पयितुं शक्यत इति तेषामपि हेतुत्वमदण्डवारितमिति न पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्यर्थः । एतेन भक्तिमार्गव्यवस्थाप्यर्थात् सिद्धेत्याहुः * भक्तीत्यादि * । भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमिति भक्तिलक्षणात्तादृश्यां सत्यां तन्मार्गे स्वत एव शमदमादीनां सम्भवान्न तेषामावश्यकतया विशेषतो विधानम् । अत एव तत्र एतदेव च नैष्कर्म्यमिति सन्न्यासरूपत्वं श्रावितम् । तथाच ज्ञानेऽन्तरङ्गाणां शमादीनां बहिरङ्गाणां यज्ञादीनां चाऽस्त्यपेक्षा । भक्तौ तु तेषामर्थात् सिद्धिरिति भेद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * तथाच यथा प्राणसंवादस्थश्रुतिभ्याम् आहारशोधकश्रुत्युक्तमपोद्यते, तथा ताभ्यां शमयज्ञाद्यपवादोऽपि वक्तुं शक्यते । तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थं

द्यते । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वान्नभक्षणानुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम् । न ह वा एवं विदि किञ्चनानन्नं भवति, तथा वाजसनेयिनां, न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थं यज्ञादेर्न विधानमिति प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह । आहारदौर्लभ्येन प्राणात्यय उपस्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानाऽन्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देहपोषकत्वेन ततो बहिरङ्गत्वात् तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तद्दर्शनादिति । चाक्रायणः किलर्षिरापद्गत इभ्येन सामिखादितान् कुल्माषांश्चखादेत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्जाते ज्ञाने तत्साधानपेक्षणादेवंविदीति वचनात् तादृशे सार्वदिक्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि स्मर्यते इत्यनेनाविदुषोऽप्यनुमतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाऽप्याचार्येणावस्थाविशेषविषयकत्वमुक्तं यत् तेन ज्ञानिनोऽप्यऽनापदि विहितत्यागोऽविहितकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे "विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाश-

---

यज्ञशमदमादेर्न विधानं, किन्त्वेतानि वाक्यानि विद्यास्तावकान्येवेति प्राप्ते तानि न स्तावकान्यपि तु विशेषविधानार्थान्येवेति हृदिकृत्य, अन्नभक्षणवाक्यव्यवस्थामाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आहारेत्यादि * । * क्रियते इति * प्राणधारणार्थं क्रियते । तथाच सर्वान्नानुमतेर्ज्ञानान्तरङ्गसाधनार्थं व्यवस्थितत्वेनासार्वदिकत्वान्न तया सार्वदिकानां सत्त्वशोधकसाधनानां ज्ञानमार्गे बाधः शक्यवचन इत्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * यद्यपीत्यादि * । * तथापीत्यादि च * । ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गे तथापि भक्तिमार्गे शम-

था: । यदा तदेवासत्तकैस्तिरोभूयेत विप्लुतम्" इति ब्रह्मणोक्तम् । "ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छतीति" इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापद्सम्भवात् । "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" इति भगवद्वाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति त इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अबाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन चित्ताशुद्ध्यसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोऽपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भसा" इति । अथवा विदुषो दुष्टकर्मासम्बन्धो, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति स्मर्यतेऽपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

दमादीनां सत्त्वशोधकानां स्वभावतः प्राप्तत्वेन तदर्थकानिर्बन्धाभावात्तस्या अनुपस्थितौ पूर्वोक्तानुमतेरपि तत्र वक्तुमशक्यत्वात्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * भक्तिमार्गीयस्यैवमिति * । ननु यद्येवं तदा ज्ञानमार्गीयस्य कथमापत्तिरित्यत आहुः * मामेवेत्यादि * तथाच मायातरणाभावादापत्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अबाधाच्च ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेऽपि न दोषोऽत एव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरित्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्त्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्त्तव्यं न वेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाश्यत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहितत्वात् तथाश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथाऽनापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय, निषिद्धत्वाद् एतच्चोपपादितं, सर्वान्नानुमतिरित्यत्र । तथा नित्यत्यागोऽपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाश्यत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति तत्राह ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ एतत्सूत्रत्रयभाष्यमतिरोहितार्थम् ॥

अन्ये तु, सर्वान्नानुमतिरित्यादिसूत्रचतुष्टयात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य किमत्र विद्यावतः सर्वान्नभक्षणं विधीयत उत विद्यास्तुत्यर्थं कीर्त्त्यत इति संशये, न द्वयमपि, किन्तु प्राणरक्षार्थम् अनुज्ञामात्रम् । अतोऽर्थवाद एवेति सिद्धान्तयन्ति । तदप्यविरुद्धम् ॥ ३० ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ अधिकरणप्रयोजनं पूर्वपक्षादिकं चाहुः * एवं ज्ञानस्येत्यादि * । सूत्रव्याख्यानं तु स्फुटम् ॥३१॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

शमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येतद्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्त्तुं शक्यमिति तानि कर्त्तव्यान्येवेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाश्यत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः ॥ ३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्त्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्त्तव्या एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोध-

---

सहकारित्वेन च ॥ ननु गीतास्मृतौ ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वमुक्तम् । जातज्ञानस्य च ज्ञानं वर्त्तत इति तेन कर्मनाशे कथं तेषां सहकारित्वं युज्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * संसारेत्यादि * तथाच स्मृतावेधोऽग्निदृष्टान्तस्योक्तत्वाद् यथाग्निरेधांसि दहँस्तेषां धूमादिजनकं स्वभावं नाशयति, स्वस्थितिपर्यन्तमङ्गाररूपेण स्थापयति च तत्स्वरूपं, तद्वदत्रापि स्वान्तर्गतमेव कर्मस्वरूपं कृत्वा स्थापयतीति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ पूर्वं सर्वापेक्षासूत्रे सर्वपदेन कर्मज्ञानभक्तीनां संगृहीतत्वात्तेषु कर्मणामङ्गाङ्गतयैव सङ्ग्रहो मुख्यतया तु ज्ञानभक्त्योरिति पूर्वं प्रथमकक्षाविश्रान्तज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यप्रकारं दर्शयित्वाऽधुना भक्तिमार्गीयाणां तं दर्शयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * । * आहेति * शारीरब्राह्मणस्थश्रुतिविचारेण, श्रीभागवतगीतावाक्यविचारेण चाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि * । * अन्येषामिति * आश्रमधर्माणाम् । ननु तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वं चाश्रमधर्माणां शमा-

मकृत्वापि त एव भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति । तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतुरित्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिद्ध्य तद्विषयकज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थानुसन्धानमपि कर्त्तव्यं, नान्येषामिति नानुध्यायाद् बहूनित्यनेनोक्तवती । अत्रान्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद् भावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवणकीर्त्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु—"शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण

दीनां चोक्तत्वात्तान् विहायात्र तच्छब्देन भगवद्धर्मा एव कथं गृह्यन्त इत्याशङ्कायां हेतुव्याख्यानेन तामपि निरस्यन्ति । * श्रुतिलिङ्गं तु तमेव धीर इत्यादि * तथाच पूर्वं सूत्रेषु शमादीनां यज्ञादीनां च शारीरब्राह्मणस्यानामेव परामृष्टत्वादत्रापि तत्रत्यमेव साधनं परामृश्यते । तत्र च पूर्वं, तमेव धीर इति वाक्यमेवोक्तम् । ततो वेदानुवचनवाक्यम् । ततः शान्तदान्तवाक्यम् । अतः सूत्रस्थेन तच्छब्देन श्रुतिस्थं यत्पूर्वं तदेव परामृश्यते । श्रुतावेषां पूर्वमुक्तत्वेऽपि यदेषां पश्चाद्विचारणं तदेकादशस्कन्धे भगवता, ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चेति पश्चादुक्तत्वात्, तमेवैकमिति मुण्डकश्रुतिश्चासन्दिग्धतया सम्यङ्माहात्म्यस्फोरणाय पठ्यते । केन लिङ्गेनात्र भगवद्धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायाम् । इतरानुध्याननिषेधकवाक्यगतानूपसर्गस्य पश्चाद्भावित्वप्रकाशकत्वलिङ्गेन तत्पूर्वभाविनी श्रवणकीर्त्तने प्राप्येते । तेन तदनन्तरं तत्सारभूतशब्दार्थानुसन्धानमेव कार्यं, न त्वन्येषां तदर्थमन्यानुवादकानामपीति बोध्यत इति न कोऽपि शङ्कालेशः । स्मृतिलिङ्गं वक्तुमाहुः । * स्मृतिस्त्वित्यादि * । अत्रापि प्रथमवाक्ये फलश्रुति-

तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजमिति । महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमास्थिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते"इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत् कर्त्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्माऽन्यधर्मं प्रतिषिद्ध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं, स वा अयमात्मा सर्वस्य वशीत्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेन उच्यते । सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तपति, नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यऽतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

लिङ्गेन तेषां करणं लभ्यते । एवं गीतावाक्येऽपि ज्ञेयम् । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * एतदुपष्टम्भाय प्रकृतश्रुतिस्थमेव लिङ्गं दर्शयन्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाचान्ते भगवन्माहात्म्योक्तिरपि भगवद्धर्माणामाधिक्ये तेषामवश्यकर्त्तव्यत्वे च लिङ्गमित्यर्थः । एतेन अस्मिन् सूत्रे त एवेत्यवधारणेन त्रयाणां युगपदुपस्थितौ भगवद्धर्मातिरिक्तान् आचार्यो निवर्त्तयतीति बोधितम् । एतदुपष्टम्भायैवाग्रिमा पञ्चसूत्रीति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । सर्वं पाप्मानं तरतीति श्रुतिस्तु शारीरब्राह्मणस्था ॥ ३४ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यऽल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन् पुरुषोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अन्तराशब्दोऽत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथाच श्रुतिः—एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ऋणाऽपाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्टत्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरायो भविष्यतीति तदृदृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं, यतो ज्ञानतत्साधनवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे"ति भगवद्वाक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

स्मर्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ * व्यवधानवाचक इति * । अन्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरिति कोशात् । मध्यस्थितस्य च व्यवधायकत्वाद् व्यवधानवाचक इत्यर्थः । आश्रमकर्मणां कथं व्यवधायकत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्या तदुपपादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । इयमपि श्रुतिस्तत्रत्यैव ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥

एतद्भाष्यमप्यतिरोहितार्थम् ॥ अनुग्रहस्तु धर्मान्तरं कृपादयाद्यपरपर्यायम् । न तु फलदित्सा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति

फलतोऽप्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवत्स्वनुग्रहो मुक्तिपर्यन्त एव । भक्तिमार्गे तु, अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजेत्यादिवाक्यैर्विशेषरूपो मुक्तादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः । तथाचेतरस्या मुक्तेरपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्चेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव, न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोऽपि तत्तथेत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते, न यत्र माया किमुताऽपरे

वाक्यात् । अयमेव च पुष्टिशब्देनोच्यते । पोषणं तदनुग्रह इति वाक्यात् । एतत् सर्वं मत्पितृचरणविरचिते पुष्टिप्रवाहमर्यादाख्यग्रन्थविवरणे प्रपञ्चितमिति नात्रोच्यते ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ मुक्तेरिति पञ्चमी । * अत्रेति * । भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तितोऽपि ज्यायस्त्वे । * स्वरूपमेवेति * तिष्ठतीति शेषः । * अतोऽपीति * भगवदुपयोगिलिङ्गस्थूलशरीरद्वयात्मिकाया भजनानन्दानुभावकसामग्र्या आधिक्यादिति । एतेन "सर्वेन्द्रियैस्तथाचान्तःकरणैरात्मनाऽपि हि । ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यत इति निबन्धोक्तं स्मारितम् । ननु भगवदुपयोगित्वस्य कथं मुक्त्यपेक्षया भक्ताधिक्यलिङ्गत्वमित्यपेक्षायां तत्र प्रमाणमाहुः । * तदुक्तमित्यादि * । एतद्वाक्ये मायासंसर्गरहिते स्थाने भगवदनुव्रतानां कथनाद्भगवतो मुक्तसेव्यत्वस्य पूर्वं

हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि, मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तम् । पुरवासित्वे देहादेरावश्यकत्वान्निषेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरज्ज्याय इति पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन उक्तयोरेव वा । एतेन, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तफलवत्त्वं तस्य सूच्यते ॥ ३८ ॥

भगवता सूत्रकारेण मुक्तोपसृप्यसूत्रे उक्तत्वाच्च तदेव प्रमाणमित्यर्थः । एतदुपोद्बलनाय निषेधमुखेनालौकिकदेहबोधकं वाक्यान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । एवमेकपाठं व्याख्याय पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति । * इतरदित्यादि * । उक्तयोरिति * । श्रुतिस्मृत्योः । अस्मिन् पक्षे इतरदिति पदेन भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वं बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * तस्येति * । तादृशभगवदीयत्वस्य । एवं ज्ञानिधर्माणां शमादीनामाश्रमधर्माणां च विहितत्वेन तौल्यादवश्यकर्त्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यनभिभवादिपञ्चसूत्र्या भगवद्धर्माणामुत्कर्षप्रदर्शनेन अन्येषामेतेषां च युगपदुपास्थतौ भक्तिमार्गीयेण पूर्वमेत एव कर्त्तव्या, गौणकाले त्वन्य इति निर्णीतम् ॥ यद्यप्यतीतपादे,आदरादलोप इत्यधिकरणे राजसभक्तानां कर्मासक्तिनिवृत्तयेऽयमर्थ उक्तस्तथाप्यत्र कर्मोपसंहारप्रकारदार्ढ्यार्थं पुनर्विशेषतो युक्तिपूर्वकं बोधित इति न पुनरुक्तिदोष इति ज्ञेयम् ।

सर्वथाऽपीति सूत्रद्वयमाश्रमकर्माधिकरणशेषत्वेनाङ्गीकृत्य त एवेत्यवधारणेनाश्रमधर्मातिरिक्तधर्मान्तरानिवृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । यथा हि, मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति कर्मान्तरमुपादिश्यते तथा नात्र । किन्तु तान्येव वेदानुवचनादेरनूद्य पृथक्संयोगो विधीयते तस्मादिति । तत्रैवं व्याख्याने सर्वथेति पदानर्थक्यम् । आश्रमधर्मपक्षे भेदशङ्काया एवानुदयादिति । अनभिभवसूत्रवैयर्थ्यं च ॥

तथा, अन्तरा चापीति सूत्रचतुष्टयात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य तत्र विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां च विद्यायामधिकारोऽस्ति, न वेति संशये, रथिक-

तद्भूतस्य तु नाऽतद्भावो जैमिनिरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

अथेदं विचार्यते। तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति। तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात्तदीयत्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी। तथाच फलतो न कश्चिद् विशेष इति प्राप्ते, उच्यते। तद्भूतस्येत्यादि। तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः। अत्र विश्वासदार्ढ्यायाह। अन्यस्य का वार्त्ता, कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद्भगवत्कृपयाऽयं भावो भवेत् तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावातिरोधानं न कदाचिदपीत्यर्थः। अत्र हेतूनाह नियमादीन्। तैत्तिरीयके, ते ते धामान्युष्मसीति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पदमित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि, विष्णोः कर्माणि

वाचक्नवीप्रभृतीनामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः। संवर्त्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणात्। विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहस्मरणाच्च। तेषामप्यस्त्यधिकार इति निर्णयमाहुः। अन्तरालवर्त्तित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्यायो विद्यासाधनमिति चाहुः॥
तत्रोदासीना वयम्॥ ३८॥ ३॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः। अधिकरणमवतारयन्ति। * अथेत्यादि *। * कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति साधनभक्तिपरिपाकदशायामक्षरसायुज्यमस्ति न वेत्यर्थः। * तस्य चेति *। साधनस्य। सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * तुशब्देनेत्यादि *। तेन नैकात्मतां मे स्पृहयन्तीत्यादीनां भक्तमुक्तिबोधकानां वाक्यानां न विरोध इति बोधितम्। मर्यादासहितपुष्टौ पुरुषोत्तमसायुज्य एव पर्यवसानादिति। * यदि कदाचि-

पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानं, तद्विष्णोः परमं पदमिति पदेनानूद्य तस्य नित्यत्वनिरूपणायोच्यते, सदा पश्यन्ति सूरय इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं नियम्यते, सदेति पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्नियमो भज्येतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तत्राहाऽतद्रूपेति । उक्तभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्ताऽऽत्मा" इति वाक्यात् । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इति श्रुत्या अमृतस्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च, यमेवैष वृणुत इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोऽतद्रूपत्वम् । किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य, तयैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति ॥ ३९ ॥

दिति * । अनेकजन्मसुविहितकर्मकरणेन भगवत्तोषे जाते । * तन्नियम इति * सार्वदिकदर्शननियमः । पुष्टिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तिफलरूपत्वे श्रुतिं दर्शयन्ति * यदा सर्वे इत्यादि * । इयं शारीरब्राह्मणस्था । तत्र अकामयमानं कर्त्तारमुपक्रम्य तादृशस्य प्राणानुत्क्रमणं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति ब्रह्मणि लयं चोक्त्वा लयस्वरूपं विवेक्तुं तदेष श्लोको भवतीति प्रतिज्ञाय, यदा सर्वे इति पठ्यते । तत्र सर्वकामप्रमोके अस्याऽमृतत्वभवनमुक्त्वा, अत्र एतल्लोक एव, ब्रह्म

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥४०॥

अथेदं विचार्यते। ध्रुवायेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्वा तत्सम्बन्धिफलं ददाति, न वेति । तत्र नेत्याह । नचेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति । आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुने-

---

समश्नुते इत्यनेन सोऽश्नुते इत्यत्रैवाश भोजने इति धातोरेव विकरणपदव्यत्ययाभ्यां प्रयोगात्तस्यैवार्थो गृह्यत इति मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग एवात्रोच्यते । स च, यमेवेति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया तथाऽवधार्यते इति मुक्तिफलरूपत्वान्न तस्य मुक्तिसाधनरूपत्वमित्यर्थः । तेन, अतद्रूप इति भावप्रधानो निर्देश इति बोधितम् । न च सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्रेयं वाजसनेयिश्रुतिरकामयमानस्येत्यारभ्य ब्रह्म समश्नुत इत्यन्तं सुषुप्तिपरत्वेन भाष्य एव व्याख्यातेति कथमत्रैवमुच्यत इति शङ्क्यम् । याज्ञवल्केन शिष्टतया तत्र सुषुप्तिमोक्षावस्थे बोधिते इति बोधनार्थं तत्र तथा व्याख्यानं, न तु सिद्धान्तबोधनायेति तत्रैव मया व्युत्पादितत्वादिति । शेषं स्फुटम् । यद्यप्यतीतपादे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणस्थेऽनुबन्धादिसूत्रेऽयमर्थो निर्णीतस्तथापि सर्वात्मभाववत एव निर्णीतो, न तु पुष्टिमर्यादामार्गीयभगवद्भक्तस्यापीति न पुनरुक्तिरिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु अत्र ऊर्ध्वरेतआश्रमात् कथमपि पुनराश्रमान्तरं भवति न वेति संशयेऽनेन सूत्रेण तदभावः साध्यत इत्याहुः । तदस्माकमपि संमतम् । यत्तु जैमिनिपदमैकमत्यबोधनायेत्याहुः । तत् तद्दर्शने तद्विचारादर्शनाच्छिष्यत्वेन तत्सम्मतिप्रदर्शनप्रयोजनाभावाच्चेति न रोचिष्णु ॥ ३९ ॥

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * अथेदं विचार्यत इति * । पुष्टिमर्यादामार्गीयफलविचारोत्तरं मर्यादापुष्टस्य फलं विचार्यत इत्यर्थः । * तत्सम्बन्धीति * अधिकारसम्बन्धि । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र नेत्यादि * ईदृशे सन्देहे ध्रुवायेव ददातीति पूर्वपक्षे नेत्याहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * आब्रह्मेत्यादि * । सूत्रयोजना तु, आधिकारिकं

ति स्मृतेरित्यर्थः । फलस्य सावधिकत्वादिति भावः । किञ्च ता-
दृशे भगवदीये यजनाऽयोगादपि न तथा । अथवा । तादृशस्य
सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां स-
म्बन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजक-
मिति वदन्त्यऽपि तूपपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति । भक्तिभावा-
च्च्युतेः। अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाशाऽपि कदाचित् सम्भव-
तीत्युपपतनं तत्।मुक्तौ त्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाशाऽपि नेति महा-
पतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्मफलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति।
अत एव श्रीभागवते "नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन" इति गीयते । भक्तिमार्गे तु
साक्षात्तदङ्गाभावेऽपि तदीयभावमात्रमप्यशनवत् साक्षाद्भगवतस्त्व-

---

फलं चकारादाधिकारमपि न, पुष्टिमार्गीयेभ्यो न ददात्येव । कुतः ।
पतनानुमात् । अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः पतनबोधकम-
नुमानं पतनानुमानं तस्मात् । शेषा तु स्फुटा । तर्हि, ध्रुवाय कथं
दत्तवानिति तु न शङ्क्यम् ।

द्वितीयस्कन्धे, ते वै विदन्त्यतितरन्ति च योगमायामिति
भगवद्योगमायाज्ञानरूपसाधनान्तरस्य ध्रुवे उक्तत्वेन, नैष्कर्म्यमुक्ति-
पतेर्मुक्तिं पश्चात्तापमुपेयिवानिति वाक्येन च तस्य मुमुक्षुतया मर्या-
दामार्गीयत्वावगमात् । ये पुनः पुष्ट्यावङ्गीकृतास्तेषां तु मुक्त्वाप्या-
काङ्क्षाराहित्यात्तामेव न ददातीति दूरापेतमाधिकारिकमित्यर्थः ।
किञ्च तस्यापि तत्र मुक्तिरेव मायातरणरूपा फलत्वेनोच्यते, न तु
भक्तिफलमतो न दोषः । भक्तस्वरूपविचारणार्थान्तरं तदयोगपद-
स्याद्धु । * अथवेत्यादि ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ उक्तेऽर्थे हेत्वन्तर-
माहुत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एके इत्यादि * ।

रूपभोगवदेव मन्यते। तदुक्तं श्रीभागवते, अथ ह वा व तवेत्यादि-
ना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति शङ्कानिरासायाा-
ह । तदुक्तमिति। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति, अत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपरसाशन-
मुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात् स्वरूप-
भोगवतो वा गृहत्यागः कर्त्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वान्नेति प-
क्षव्यवच्छेदाय, मद्वार्त्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता इति वा-

---

अथ ह वा वेति॥ इदं गद्यं षष्ठस्कन्धे नवमाध्याये अथ ह वाव तव
महिमाऽमृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्दमा-
नानवरतसुखेन विस्मृतदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता
एकान्तिनो भगवति सर्वभूतसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरनिर्वृतम-
नसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः
साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति, न यत्र पुनरयं संसार-
पर्यावर्त्त इति । तथाच पूर्णानुग्रहभाजनानामेव भगवत्परायणत्वा-
त् तेषामाधिकारिकं फलमधिकारं च तुच्छत्वान्न ददाति, किन्तु भ-
गवल्लोकेषु नित्यमक्षरात्मकं सेवानुरूपं देहमन्तर्भजनानन्दानुभवं च
ददातीत्येतादृशं मर्यादापुष्टानां फलमिति सिद्धम् । एतेन भक्तिमार्गे
मध्यमजघन्याधिकारिणोरपि ज्ञानफलतः फलोत्कर्षाद्भक्तिमार्ग उत्कृ-
ष्ट इत्यपि सिद्धम् ॥ ४१ ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः ।
* अथेदमित्यादि * । अथ भक्तिमार्गीयमध्यमजघन्ययोः फलवि-
चारोत्तरं मध्यमस्य त्यागरूपं साधनं चिन्त्यत इत्यर्थः । मध्यमत्वं
विशदयन्तः संशयादिकमाहुः । * प्रचुरेत्यादि * । अत्राधिकारिद्व-
यस्योक्तत्वाद् द्विविधपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थस्तु शब्द इत्याशयेनाहुः ।
* फलस्येत्यादि * । मद्वार्त्तेत्यादि च * ।

क्याद् बन्धकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुशब्दः। भावमात्रे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वोभयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरित्यादि । त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गामित्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववतस्तत्सङ्गविशिष्टस्यापि बहिर्गमनमाह। तदाचारोऽपि तथैव श्रूयतेऽतस्तथा। अत्रायमाशयः । आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेवेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽयमिति ज्ञायते। तथाचोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि व्यासङ्गस्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरसास्वादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्त्यागस्य विप्रयोगरसानुभावकत्वेन च स कर्त्तव्यः । यद्यपि स्वेष्टान्तरायत्वेन स्वत एव तत्त्यागो भावी तथाप्याश्रमादाश्रमं गच्छेदिति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याऽविहितत्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ४२ ॥

---

* अतस्तथेति * उक्तप्रमाणप्राप्तत्वात्त्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः। उद्धवस्य मध्यमाधिकारित्वं तु, उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति नामावल्ल्यां स्फुटम्। पुनरुक्तिपरिहाराय तदाशयमाहुः * अत्रेत्यादि * *पूर्वमिति*। ऊर्ध्वरेतःसूत्रे। * उक्तवाक्यादिति * । मद्धार्त्तायातयानामिति वाक्यात् । * तस्येति * । गृहस्य । * इयमुक्तिरिति * । अनेन सूत्रेणानुज्ञा । तथाचाश्रमान्तररूपत्वाभावेन स्मृत्यन्तरोक्तत्वाभावेऽपि । एकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये "यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु । विरागो जायते सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्तत" इत्यादिषोडशभिः श्लोकैस्त्रिदण्डं सन्न्यासमुक्त्वा, ततो, "ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर" इत्यादिभिरेकादशभिर्ज्ञाननिष्ठस्य भक्तस्य च तदतिरिक्तः

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः—तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो वहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र, यमेवैष वृणुत इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदमेव पठ्यते । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति । अत्र भगवद्वरणानन्तरमपि जीवबलं कतमद्, यदपेक्षो भगवल्लाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णीयते । तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वाद्भगवद्वशीकारहेतुत्वाच्च । व्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्बलेनैव यत इत्यात्रेय आचार्यो मनुते । इदमत्राभिप्रेतम् । सर्वात्मभावस्य यद् बलं, तत्तदात्मकस्य प्रभोरेव तस्य चायं स्वभावो यदन्यन्न रोचते। अत एव व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रो-

---

संन्यास उक्तः। तद्बोधनायेदं कथनमित्यर्थः।एतस्य प्रपञ्चः संन्यासनिर्णयग्रन्थादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ननु भक्तिमार्गीयत्यागो मध्यमस्य कर्त्तव्यत्वेनोक्त इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रववृत इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * पुष्टीत्यादि * । * विहितत्वादिति * । विहितत्वेन ज्ञानम् । तथात्वेन फलसाधकत्वज्ञानं च । * साधनत्वेनेति * फलप्राप्तिसाधनत्वेन । * अत्रेति * । स्वामिन एव फलमित्यस्मिन्नर्थे नायमात्मा बलहीनेनेति वाक्यार्थस्य गुणोपसंहारपाद एव विचारितत्वात्तद्विचारोऽत्र न क्रियते। * तस्यैव मर्यादेत्यादि * "धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हीति । न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिते"त्येकादशस्कन्धीयवाक्याभ्यां तथात्वादित्यर्थः । * तदात्मकस्येति * । सर्वात्मभावात्मकस्य । * अन्यदिति * । भगवदतिरिक्तम् । सिद्धमाहुः । * अत

च्छत्र्केवलभावाऽम्भोधिवचनवीचयो गीयन्ते—यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलमस्पाक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयाम इत्यादयः। अतस्त्यागस्तु पृष्ठलग्न इवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति विष्णव-वतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञोऽयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४४॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् बहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्वि-ज्यमृत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः । यजमानो हि स्वेष्टसिद्ध्यर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च, य-मेवैष वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेश्च स्वक्री-डार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपाञ्जीवान् वृणुते । यूनः स्थविरान् वेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववत्त्वेनैकरूपाणामेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वी-यस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्त्तनपूर्वकं तेद्भाग्य-समर्पकत्वमत्र। तदुक्तं भगवता, यदा पुमाँस्त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदि-

---

इत्यादि * । तथाचोत्तमस्य स्वत एव गृहत्यागः सम्भवतीत्यतो नोक्त इत्यर्थः । नन्वात्रेयस्य कथमेवं भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानं येन गृहत्यागयत्नं निषेधतीत्यत आहुः । * विष्णवतारेत्यादि * । "अत्रे-रपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्त" इति द्वितीयस्कन्धवाक्याद्वतारत्वेन तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ औडुलोम्या-शयमाहुः । * तस्यायमित्यादि * । यूनः स्थविरान् वेति * । सर्वान् यूनः सर्वान् स्थविरान् वा । * तत्रेति * । सोमादियागे । * अत्रे-ति * । भक्तिमार्गीयलीलायाम् । तत्र सम्मतिमाहुः । * तदुक्तमि-त्यादि * । यदा पुमानिति वाक्यम् । एकादशस्कन्धे ऊनत्रिंशाध्या-

तात्मा विचिकीर्षितो म इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः सम्भवति । अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां विशेषः । तस्मात् सुष्ठूक्तमार्त्विज्यमिति । एतेन, न ददाति न पचतीत्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकम्, एतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति। प्रकृते भक्तानामृत्विक्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिक्रीयते । वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते तथा प्रकृतेऽपि ।

येऽस्ति । तद् व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * पूर्वपदेनेति * । त्यक्तसमस्तकर्मेति पदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनोक्त्या भक्तिमार्गीयो विगाढभावैकदेशः सर्वात्मभाव उक्तो भवति । नचायं ज्ञानमार्गीय इति वक्तुं शक्यः । अग्रे निवेदितात्मपदात् । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति । विचिकीर्षितो निवेदितात्मजीवविषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स निवेदितात्मा जीवो भवति विचिकीर्षितपदे व्युपसर्गेण अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनरूपो विशेष इच्छायां बोध्यते । एतदुत्तरार्द्धं तु तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै इत्यस्ति । तदर्थस्तु यदैवं भवति तदा अमृतत्वं ब्रह्मभावं वह्न्ययोगोलकन्यायेन प्रतिपद्यमानः सन् मया सह कल्पते कामाशनसमर्थो भवति । च पुनः आत्मभूयाय स्वरूपेणावतारेणेति न्यायेन मदात्मत्वाय कल्पत इति । क्वचित्तु, यदा पुमानित्यत्र मर्त्यो यदेति मूले पाठस्तदाऽप्यर्थे न कोऽपि विशेषः ।

तदेतत्सूत्रार्थत्वेन निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * आर्त्विज्यपदमेवं व्याख्याय तत्सूचितमर्थमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतदेव च महत्त्वमिति * । रमणे सार्वदिकत्वमेव च भक्तिमार्गे उत्कर्षः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति । * प्रकृत इत्यादि * । * तथा प्रकृत इति * चिकीर्षि-

नच, कच्चित् कल्याण्यो दक्षिणा इति प्रश्नवचनात्तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्था प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यम् । नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्नस्यावश्यकत्वात्तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेवताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यमिति ॥

तल्लीलासाङ्गत्वाय तत्तद्भक्तवरणमित्यर्थः । स्मृतिषु याजनस्य वृत्तिमध्ये गणनादार्त्विज्ये स्वार्थमेव प्रवृत्तेर्भजनस्य च भगवदर्थत्वेन तदभावात् तद्वैषम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नचेत्यादि * । * नीरागस्येति * याजनेन वृत्तिमनिच्छतः । * आवश्यकत्वादिति * वैधत्वेनावश्यकत्वात् । * तथैवेति * वैधत्वेन । * अनुभावयतीति * लीला अनुभावयति । तथाच यथा तत्र वैधत्वमेव तादृशप्रश्नादिप्रवृत्तिप्रयोजकमेवमत्र निरुपधिस्नेहो यथा तत्र तद्दानेन कर्मसाङ्गता तथात्र स्वलीलानुभावनमतो न वैषम्यमित्यर्थः । तथाच भगवदिच्छायां सत्यामुत्तमस्य गृहत्यागः कर्त्तव्योऽन्यथा तु न कर्त्तव्यो यजमानाधीनर्त्विग्वत्तादृशस्य केवलं प्रभ्वधीनत्वादिच्छा चानियताऽतो नोक्त इत्यौडुलोमेराशय इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * अथर्वणेत्यादि * तथाचात्र विहिताया भक्तेः सन्न्यासरूपताया उक्तत्वाद् बुद्धिपूर्वकं तत्करणमावश्यकं, न तु त्यागस्यापि, श्रुतौ तावन्मात्रस्यैव कथनादिति व्याससमतमित्यर्थः । तेनात्र भक्तिमार्गे साधनपरिपाकदशायां द्विविधः सन्न्यासः । अत्यन्तासिद्धानां विगाढभावस्वाभाव्यादेव प्राप्तो यथा व्रजभक्तानामतः सोऽवैधः । तत ईषन्न्यूनां तु विरहानुभवार्थं कर्त्तव्यो यथा श्रीमदुद्धवानाम् । स वैधः । त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, मद्भक्तोवाऽनपेक्षकः, सलिङ्गानाश्रमाँस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर इत्यादि-

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः ।
मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥ ॥ ४९ ॥

वाक्यतः प्राप्तत्वात् । द्वावप्येतौ नाश्रमरूपाविति तूपपादितो न कोऽपि सन्देहः ॥ नन्वत्रान्यैः परामर्शादिसूत्रेष्वाश्रमरूपं संन्यासं विचार्य, अन्तरा चाऽपीति सूत्रे विधुरादीनामपि तस्य कर्त्तव्यता विचारिता, महायोगिनां नग्नचर्यादिकं च । तद्भूताधिकरणे च ऊर्ध्वरेतोभ्य आश्रमेभ्यः प्रच्युतभावश्च विचारितः । तन्मते चाश्रमात्मक एव संन्यासो विविदिषाविद्वद्दशाभेदेनेति तदेवात्र कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तीत्यादि * । "अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम्" इति श्रीभागवतवाक्याद्भागवतं पुराणमेव सर्वं तत्र व्यासस्य तादृशत्वे मानं प्रमितिजनकम् । तेन हेतुना उत्तमैर्भक्तावधिकारिभिरेवं ज्ञेयम् । यद्यपि प्रकारान्तरेण व्याख्यातृभिरुक्तैः सूत्रवर्णकैर्ज्ञानमार्गीयो द्विविधोऽपि संन्यासो व्याख्यातस्तथापि विविदिषार्थां कालदोषेणापचारदोषस्य तैरेव दर्शितत्वात् । आन्तरवैराग्याभावे बहिर्लिङ्गमात्रस्थापने च, "गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि । तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता । आश्रमाऽपसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः । देवमायाविमूढाँस्तानुपेक्षेतानुकम्पये"ति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये "मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् । यस्यैते न भवन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिरि"त्येकादशीयभगवद्वाक्ये च तादृशस्य निन्दितत्वात् । विद्वद्दशायां चेदानीं दुर्घटत्वात् तदनादृत्य भक्तिमार्गीय एव साधनपरिपाकदशायां कर्त्तव्यो, न त्वन्यथापीत्यर्थः ॥

अन्ये तु, आत्रेयादिसूत्रत्रये अङ्गोपासनानां यजमानकर्मत्वं वार्त्विक्कर्मत्वं वेति संशये, आत्रेयमते यजमानकर्मत्वमौडुलोमिमते ऋत्विक्कर्मत्वं तदेव च युक्तमिति व्यवस्थापयन्ति ।

तत्रोदासीना वयम् ।

अप्रासङ्गिकत्वेनारुच्यत्वादिति ॥ ४९ ॥ ६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं विरोधे श्रुतित्वाविशेषात् किमादरणीयं, किं नेति संशये साधनान्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते, उच्यते । सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोऽपि । अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं मानसिकं च विधीयते । तत्र मनसैवाप्तव्यमिति श्रुतेस्तृतीयं मुख्यम् । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्त्तव्यम् । यावत्स्नेहो न भवति । यतस्तद्वतः स्नेहवतस्तूक्तं तृतीयं साधनमपि विध्यादिवत् । यथा तद्वतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजक-

---

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ एवं भक्तिमार्गीयस्य गृहत्यागावश्यकत्वे साधिते तद्वत्साधनान्तरं शमादिरूपमप्यायातीति तद्व्यवस्थां बोधयितुमिदमधिकरणमित्याशयेन तदवतारयन्ति —

* ननु यमेवेत्यादि * । * व्याकुर्वन्ति * । * मर्यादेत्यादि * * नान्यापेक्षेति * । नाऽयमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रुत्युक्तादन्यस्याऽनपेक्षा । नन्वेतानि शमादीन्यन्तरङ्गाणि मानसानि साधनानि किमिति पाक्षिकाणि क्रियन्त इत्यत आहुः * अपरं चेत्यादि * । विधीयन्त इति । तमेतं वेदानुवचनेन, शान्तो दान्त इत्यादिवाक्यैर्विधीयन्ते । * तृतीयमिति * । शान्तादिवाक्योक्तम् * । * विध्यादिवदिति * । विधिश्च तदादिश्च विध्यादी तद्वत् । प्रथमार्थे वतिः । तथाच पित्रादौ सहजस्नेहवतो यथा तत्सेवाविधिस्तत्फलबोधका-

स्तस्य स्वत एव सम्भवात्तथा भगवत्प्राप्ताविदमित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेपत्वादेवायास्यतीति तृतीयमेवोक्तम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु बहिस्तूभयथेत्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक इति निरूपितम् । छान्दोग्ये त्वाचार्यकुलादित्युपक्रम्य छान्दोग्योपनिपदन्ते आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । नच पुनरावर्त्तते नच पुनरावर्त्तते ।
इदं विषयवाक्यम् । ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति गृहिणोपसंहारः कृतः वाजसनेयिशाखायां च तद्धस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्युपक्रम्याथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पठ्यते । एवं सति विकल्पे सम्भवत्युपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद् गृहिण एव यथोक्तकर्त्तुर्ब्रह्मसम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यम् । त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहिणो-

---

ऽर्थवादो वा न तत्प्रवृत्तिप्रयोजकस्तस्य तत्र स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वभावादेव सम्भवतीति न तदर्थं वाक्यापेक्षा । अतो भक्तिदार्ढ्येच्छुं प्रत्येवेदं विधेयं, न तु दृढभक्तिमन्तं प्रतीति तथेत्यर्थः । तेन पुष्टिमार्गे वरणमात्रमेव साधनम् । मर्यादामार्ग एव त्वन्याकाङ्क्षेति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ पूर्वाधिकरणोक्तं दृढीकर्त्तुं किञ्चिदाक्षिप्य समाधत्ते इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * ननु

पसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह । कृत्स्नेति । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगो न सर्वेन्द्रियाणाम् । गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं भवतीति । परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने कृत्स्नता भव-

---

बहिरित्यादि * । * तात्पर्यमाहेति * । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाहेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु–आचार्यकुलाद् गुरुगृहाद्, गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्गोत्रे वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदम् । वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेण गुरोः सेवारूपं यत्कर्म तत् कृत्वा ततोऽतिशेषोऽवशेषो यः कालस्तेन कालेन वेदाध्ययनं साङ्गं सरहस्यार्थज्ञानपुरःसरं कृत्वा अभिसमावृत्य जिज्ञासाद्वयसमापनोत्तरमाचार्यकुलान्निवृत्य दारानाहृत्य कुटम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्यविहिते कर्माणि तिष्ठन्, शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो विविक्ते स्वाध्यायब्राह्मणोदितप्रकारे पवित्रे देशे यथावदासीन आवृत्तिमधीतस्य कुर्वन्, धार्मिकान् विदधत् पुत्रान् शिष्यांश्च शिक्षणेन धर्मशीलान् कुर्वन्, आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य हार्देऽन्तर्यामिणि परे ब्रह्मणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणि सम्यक् स्थापयित्वा, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति न्यायेन तमेव शरणत्वेन ज्ञात्वा कर्माणि तत्र सन्न्यस्यति यावत् । अहिंसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तीर्थानि शास्त्रादिष्टा भिक्षाद्युपायास्तेषु परपीडापि सम्भवति । यथा याज्ञवल्क्यस्य कुरुपाञ्चालस्थब्राह्मणैः सह चर्चायां, तदादिभ्यो भिक्षाटनाद्युपायेभ्योऽतिरिक्तस्थले हिंसां परपीडामकुर्वन्, स खल्वेवं वर्त्तयन् सोऽधिकारी उक्तेन प्रकारेण वर्त्तमानः पुत्रादिपरिजनमप्येवं वर्त्तयन् यावदायुषं यावज्जीवं, ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते भगवल्लोकं प्राप्नोति । नच पुनरावर्त्तते । प्राप्तेर्जन्यत्वेन पुनरावृत्तिः शङ्क्येत । जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन लोके व्याप्तेः । तदभावायात्रावृत्तिर्निषिध्यते । तेन लोकवैलक्षण्यं बोधितम् । पुनः कथनं समाप्तिद्योतनायेति बोध्यः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः श्रुतितात्पर्यमाहुः । * त्याग इत्यादि * । * कृत्स्नतेति * । सर्वेषामान्तराणां बाह्यानां च सार्थक्यम् ।

तीति तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः । अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्ममार्गीयगृहिव्यवच्छेदाय तुशब्दः । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तयैव निर्वृत्त्या मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं,—मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरिति । तेन भगवद्भजन एव तत्रापि पुष्टिमार्ग एव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते । पूर्वमुत्कटभगवद्भाववतां तदर्थं त्यागं निरूप्य गृहिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवाँस्तेन तादृग्भाववतैव त्यागः कार्यः । तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यम् । तेनैव तल्लाभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते। उक्तभावाभावे त्याग-

---

* तेनेति * । गृहिणा । एवं तात्पर्ये गमकमाहुः * अत एवेत्यादि * । * कर्ममार्गीयेति * । जैमिनीयतन्त्रविचारितेत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे त्यागं निरूप्य यदत्र गार्हस्थ्यं प्रशंसति तत्किमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत्रेदमित्यादि * ।

* भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यादिति * । "भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत"इति कपिलदेववाक्याद् भक्तिमार्गो बहुविध इत्यन्वयः । * तदुक्तमिति * । "यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् । नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरि"ति पञ्चमस्कन्धे भवाटवीसमाप्तौ शुकेनोक्तम् । तथाच भरतस्य राजदशायां तथाभावस्योक्तत्वादन्यस्यापि गृहिणस्तथाविधत्वे तथात्वमित्यर्थः । * तेनेति * गृहिणोपसंहारे आत्मनि सर्वेन्द्रियसम्प्रतिष्ठापनादिकथनेन । श्रुतितात्पर्यं निरूप्य व्यासतात्पर्यं निरूपयन्ति । * पूर्वमित्यादि * । * तल्लाभ इति * भगवत्प्राप्तिः । * उक्तभावाभावे त्यागधर्मानिर्वाहादिति * विगाढभावाभावे स एवाधस्तादित्यादिनोक्तस्य सर्वत्र तद्भान-

धर्मानिर्वाहादिति। केचन भक्ता भापणादिलीलादर्शनं विना स्था-तुमशक्ताः प्रचुरभावविवशाशया गृहंसक्त्वा वनं गच्छन्ति। आ-त्रेयौडुलोमिभ्यां तु भगवद्वनारम्भामार्यिकभक्तदशोक्ता । एते सर्वे फलमार्गीयाः। वाजसनेय्युक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च संन्यासिन आवश्यका ये धर्मास्तेनोऽधिकास्ते गृहिणः

रूपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छेदेन सर्वदा स्थैर्याभावात् । ननु यद्येवं दौर्लभ्यं तदा तत्कथनमशक्योपदेशरूपत्वादप्रयोजनकमतो न वक्त-व्यमेवेति किमित्युक्तमत आहुः * केचनेत्यादि * तथाच दौर्लभ्ये-ऽपि तत्सत्तास्तीत्यतस्तदनूदितम् । अतस्तादृशाधिकारे भगवत्कृपया सम्पन्ने तत्कर्त्तव्यताबोधनार्थं तत्कथनमित्यर्थः । नन्वात्रेयौडुलोमि-भ्यामेतादृशदशासम्पत्तौ गृहत्याग उच्यते। वाजसनेयके तु किं प्रजया करिष्यामो येषां नो एवायमात्मा नायं लोक इति श्रावणादात्मलोकका-मनामात्रे बोध्यत इति ताभ्यामुक्तं श्रुतिविरुद्धम् । किञ्च । ये लीला-दर्शनार्थं वनं गच्छन्ति ते भगवदागमने पुनरायान्ति, न तु वन एव स्थित्वा संन्यासिधर्मानातिष्ठन्तीत्यतोऽपि तच्छ्रुतिविरुद्धमतः कथं श्रौते विचार एवं तन्मतोपन्यास इत्यत आहुः । * आत्रेयेत्यादि * एते सर्वे यदीया दशा ताभ्यामुक्ता ते सर्वे भक्ताः फलमार्गीयाः, मार्ग उपायः फलमेव मार्गो यत्रासौ मार्गः फलमार्गस्तत्सम्बन्धिनः । यथा गोपालतापनीयोक्ता गान्धर्वीप्रभृतयः । तथाच फलरूपो भगवानेव स्वरूपंताननुभावयतीति भगवत्कृपाविशिष्टैवेच्छया तेषां सर्वेन्द्रि-यव्यापाराः । वाजसनेयिनां कहोडब्राह्मण उक्तास्तु साधनमार्गीयाः। साधनं शमादिविशिष्टं ज्ञानमार्ग उपायः फलप्राप्तौ यत्रासौ साधन-मार्गस्तत्सम्बन्धिन इति तत्तदधिकारिभेदेन तथा तथा कथनान्न पू-र्वोक्ता श्रुतिविरोधरूपा काऽप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चे-

सिद्ध्यन्तीत्यतोऽपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशयेनाह । मौनव-दित्यादि । मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डधर्मोपलक्षकम् । यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता न्यासिनस्तथेतरेषामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम्, अत्र तु भगवति विनियोगाद् आधिक्यमिति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप्रयोजकत्वात्तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगाद् गृहिणोपसंहार इति न युज्यते । शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इत्यादिकर्ममार्गीयसाधनश्रुतेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह । अनाविष्कुर्वन्निति । भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिवृद्धिस्वभावकत्वादाश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजेतेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः । गोपने मुख्यं हेतुमाहाऽन्वयादिति । यतो भगवता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वर्त्ततेऽतो हेतोस्तथा । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतेन यावद् अन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिराविष्करणं भवति । प्राकट्ये तु न तथा सम्भवतीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

त्यादि * व्याकुर्वन्ति । * मौनपदमित्यादि * यद्यपि मुनेर्भावो मौनमिति योगेन विचारात्मकं ज्ञानमप्यादातुं शक्यते तथापि भगवता, मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसामिति वाक्ये त्रयाणां समभिव्याहृतत्वाद्वाग्दण्डरूपं मौनं रूढं गृहीतं ज्ञेयम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । भाष्यमत्राऽतिरोहितार्थम् ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि तत्समयमाह । प्रस्तुतं प्रभुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं कर्म कार्यम् । नन्वैहिकं कर्माऽस्तु मा वा, अतस्तत्समयोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याऽऽह प्रस्तुतं प्रभुभजनं, तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपक्रम्याऽग्रे पठ्यते, धार्मिकान् विदधादिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यतेऽतस्तत्समयोक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुतावुक्तमस्तीति प्रस्तुतबाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादितिभावः ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥

अत्रापि भाष्यं प्रकटार्थम् । एवञ्च यस्य मर्यादायां वरणं वर्त्तते तेन साधनापरिपाकदशायामाचार्यकुलादिति श्रुत्युक्तरीत्या गृह एव स्थित्वा भगवद्भजनं कर्त्तव्यं स्वधर्मरहस्यं च गोपनीयमिति सिद्धम् ॥

शङ्कराचार्यास्तु, सहकार्यन्तराधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य, तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति बृहदारण्यकीयकहोडब्राह्मणे किं मौनं विधीयत उत नेति संशये । मौनं विधीयते । यद्यप्यत्र न विधिस्तथाप्यपूर्वत्वाद्विधिराश्रयणीयः । मौनं च पाण्डित्यातिरिक्तं ज्ञानातिशयरूपम् । मुनीनामप्यहं व्यास इति प्रयोगदर्शनात् । अतो मननान्मुनिस्तद्भावो मौनम् । अतोऽथ मुनिरित्यत्र मुनिः स्यादित्येवं विधिराश्रयणीयः । यद्यपि गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमित्यत्र मुनिशब्दस्तत्तदाश्रमेऽपि श्रुतस्तथापि, वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवमित्यत्र व्यभिचारदर्शनान्न नियमतोऽन्यत्र तदर्थको ग्रहीतुमुचितः । उक्तश्रुतौ त्वाश्रमान्तरसन्निधानाद्युक्तं तद्ग्रहणम् । ज्ञानप्रधानत्वादुक्तमाश्रमस्य तस्माद् बाल्यपाण्डित्याऽपेक्षया तृतीयं मौनमत्र विधीयते । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 128.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYÂ,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XIV.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

बाल्यपाण्डित्यवद् विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वत इति विद्यावतः संन्यासिनो ग्रहणम् । कहोडब्राह्मणे तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।

ननु विद्यावत्त्वे तत एवातिशयप्राप्तेः किं मौनविधिनेत्यत आह । पक्षेणेति । यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन् पक्षे विधिरिति विध्यादिवदिति । यथा दर्शपूर्णमासादौ सहकारित्वेनाग्न्याधानाद्यङ्गजातविधिरेवमविधिप्रधानेऽस्मिन् विद्यावाक्येऽपि मौनविधिरित्याहुः । तेन तन्मते तद्वतः पक्षेण सहकार्यन्तरविधिरिति प्रतिज्ञा, तृतीयं विध्यादिवदिति हेतुवाक्यमिति सिद्ध्यति ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्ववदेवाङ्गीकृत्य सूत्रमेवं योजयन्ति । विधीयत इति विधिः । तद्वतो विद्यावतस्तृतीयं मौनं ज्ञानप्रकर्षपक्षेण सहकार्यान्तरविधिः । तथाच ज्ञानातिशयमापादयेज्ज्ञानपरिपाकाय योगाभ्यासं कुर्यादित्यर्थः । विध्यादिवत् । यथा अग्निहोत्रादिकम् अविदुषः फलातिशयार्थिनो विधीयते तथा विदुषो व्युत्थायिनो ज्ञानप्रकर्षरूपं मौनं कर्त्तव्यत्वेन विधीयत इति वदन्ति ।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रयोजनां भास्कराचार्यवदेवाङ्गीकृत्य तदर्थमेवमाहुः। विधिशब्देन यज्ञादिः, सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते । आदिपदेन श्रवणमनने गृह्येते । सहकार्यान्तरं विधीयत इति सहकार्यन्तरविधिः । तथाच यथा, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना, शान्तो दान्त इत्यादिना च यज्ञादिः शमादिश्च सहकारित्वेन विद्यावतो विधीयते । यथा च, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते तथा । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यमित्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत इत्युक्तं भवति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह । पक्षेणेति । इदं च मननं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरम् । उपासनालम्बनस्य पुनः संशीलनं तद्भावनारूपम् । अतोऽपूर्वत्वादत्र विध्यश्रवणेऽपि तदाश्रयणम् । मुनिः स्यादिति । तस्मादेवं वाक्यार्थः । ब्राह्मणो विद्यावान् पाण्डित्यं निर्विद्य उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनेन प्रतिलभ्येति यावत् । तच्च भगवद्भक्तिभूतं सत्त्ववृद्धिकृतम् । नाहं वेदैरित्यारभ्य, भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातुमिति गीतायामुक्तत्वाद्, यस्य देवे परा भक्तिरिति, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति श्रुतावप्युक्तत्वाच्च ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-
स्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

बाल्येन तिष्ठासेदिति । बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म तेन स्थातुमिच्छेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्याद् बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि निदिध्यासनरूपप्राप्तये मननशीलो भवेत् । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवेदित्याह।अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति ।अमौनं मौनेतरसहकारिकलापस्तच्च मौनं च यथावदुपाददानस्तदेकानिष्ठायां विद्याकाष्ठां लभत इत्येवं विषयवाक्यं व्याख्यातवन्तः । बृहदारण्यकमिताक्षरायां तु, पण्डा वेदाध्ययनजन्या बुद्धिस्तद्वान् पण्डितस्तस्य कर्म वेदान्तविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् । श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यं तेन बाल्येन विषयाऽनाकृष्टस्तिष्ठासेन्मननं कुर्यादिति यावत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निःशेषं कृत्वा अथ मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्ज्यते। निदिध्यासनं कुर्यादिति यावत्।एवममौनशब्दवाच्यं श्रवणमननाख्यं मौनशब्दवाच्यं निदिध्यासनं निर्विद्य अथ ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान् ब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेदित्येवं व्याख्यातम्। तत्र मतभेदेन वाक्यव्याख्यानस्य भिन्नार्थत्वेऽपि मौनस्य प्रकृष्टज्ञानरूपस्यैवाङ्गीकारादर्थस्तुल्यप्रायः । सूत्रव्याख्याने तु शाङ्करे भास्करे च मते व्युत्थायिनं प्रति तद्विधिः । रामानुजे तु अपरिपक्वं प्रत्यावश्यकतया विद्यापरिपाकार्थं तद्विधिरिति फलति । सिद्धान्ते तु यावन्त्येतानि तानि सर्वाणि मर्यादापक्षान्तानि चरन्तीत्यत एतद्विहाय स एवाहृत इति बोध्यम् । अग्रे तु न तथा विरुद्धम् । गृहिणोपसंहारे तु बहुकर्मोपदेशं बीजमाहुः । बहुकर्मोपदेशो तु न किञ्चिदपीति तत्साकाङ्क्षत्वादरुच्यम् । मौनवत्सूत्रे तु विद्यायाः सर्वाश्रमसाधारण्यं व्याकुर्वन्ति । अनाविष्कुर्वन्नित्यत्र च बाल्यरूपं निश्चिन्वन्ति । तदविरुद्धमित्युपरम्यते ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ सूत्र-

ननु तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन" इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति, न वेति संशये निर्णयमाह । एवं भूतस्योक्तरूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् । अत एव मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति शुकवाक्यम् । अत्रौत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्त्तत इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्द्धारः क्रियते । यद्यप्येवं मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न तु तदनियमस्तथापि

मवतारयन्ति । * ननु तस्येत्यादि * सेति * ब्रह्मसम्पत्तिः । तस्या उक्तरूपत्वे मानम् * मुक्तेत्यादि * । * एवं सतीति * । लीलारसानुभवस्य मुक्तिफलत्वे सति । एवं संशये व्युत्पादिते पूर्वपक्षः स्वत एव भास्यत इत्याशयेन निर्णयमेव सूत्रे आहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * एवमित्यादि * । * उक्तरूपस्य मुक्तस्येति * । गृहिणो मुक्तस्य । * अत एवेति * । साधनाप्राप्यत्वादेव । * औत्सर्गिकमिति * । अधिकारसामान्यात् प्राप्तम् । नन्वनया श्रुत्या पुनरावृत्तिकथनेन मुक्तावस्थाया एव नित्यत्वनिर्द्धारे लीलारसानुभावकब्रह्मसपत्तिरूपस्य मुक्तिफलस्य भेदसाध्यत्वात्तदभावेन मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न त्वनियम इत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति । * यद्यपीत्यादि * । सत्यं यद्यपि, न स पुनरावर्त्तत इति तदवस्थावधारणश्रुत्या उक्तानियमो नायाति तथापि तस्य तावदेव चिरमिति श्वेतकेतूपाख्यानश्रुतावाचार्यतः पुरुषस्य ब्रह्मज्ञानोत्तरं मोक्षानाप्तिपर्यन्तमेव ब्रह्मसंपत्तिविलम्बो, न तु तदुत्तरमिति श्राव्यते । ब्रह्मसम्प-

तस्य तावदेव चिरमित्यादिप्रमाणैर्न स पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या समं विरोधाभावायौत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु कस्यचिदनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता बादरायणेन अनियम इत्युक्तम् । एवं सति, न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति, न तु तदतीतेऽपीति ज्ञेयम् । समाप्तिज्ञापनार्थावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधृतेर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधृतिर्यतोऽतः फलाऽनियमनिश्चयोऽपीत्यर्थः । एवं सति मुक्ति-

---

त्तिश्च सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुष इत्यादौ सम्परिष्वङ्गरूपैव सिद्धेत्येकीभावदशा विरुद्धा । अतस्तदविरोधार्थमेतयोः श्रुत्योर्विशेषौत्सर्गिकभाव आदर्त्तव्यः । वरणेन पुष्टौ प्रवेशने मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं तदभावे तु मुक्त्यवस्थैवेति । तथाच वरणस्य भगवदिच्छामात्राधीनत्वात् तस्याश्च पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वाद्भगवता सूत्रकृता एवम्भूतस्वाभिप्रायस्य बोधनार्थमनियम इत्युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति वृतस्य भेद आयाति स च तस्यावृत्तिमापादयन्नुक्तां श्रुतिं विरुणद्धीति शङ्कायामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । श्रुतिद्वयस्याऽविरोधे कर्त्तव्ये सत्यनावृत्तिश्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति । उपकोसलब्राह्मणे एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति विशेषनिर्देशात् । न तु तदतीतेऽपि । एतेनैवावृत्तिनिषेधस्य सामान्यत्वनिवारणादिति ज्ञेयमित्यर्थः । सूत्रस्थपदावृत्तेः समाप्तिमात्रबोधकत्वेऽर्थवत्ता न स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुः । *अथवेत्यादि* । * अत इति * । श्रुत्यन्तराविरोधात् । सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि * । भगवद्भाव इति सप्तमी । तथाच परप्राप्तौ भगवद्भाव एव परमा साधनकाष्ठेत्यत्र सिद्धमित्यर्थः ॥

अन्ये तु ऐहिकसूत्रे साधकस्यैतज्जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत जन्मान्तरे इति सन्देहे, मम जन्मान्तरे विद्या भवत्वित्यभिसन्ध्यभावादिभिरस्मिन्नेव जन्मनीति प्राप्ते, प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाः सर्वत्र सिद्धत्वादत्र वा परत्र वा यदैव प्रतिबन्धककर्मादिनिवृत्तिस्तदैव तत्र विद्योत्पत्तिरिति

पर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः सम्पन्नः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिद्धान्तयन्ति॥एवं मुक्तिफलानियम इति सूत्रे तु यथा साधनवीर्यविशेषाद्विद्याया ऐहिकामुष्मिकत्वकृतो विशेषस्तथा विद्याफलभूताया मुक्तेरप्युत्कर्षापकर्षरूपो विशेषो भवेदित्येवं प्राप्ते। उच्यते। एवं मुक्तिरूपे विशेषनियमो नास्ति। कुतः। तदवस्थावधृतेः सर्वेषु ब्रह्मरूपत्वावधारणात्। अस्थूलमनणु, स एष नेति नेत्यात्मा, यत्र नान्यत् पश्यति इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मण एकलिङ्गत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याहुः। तदस्मन्मते पूर्वकक्षारूपमिति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे निर्णीतम्। तदवगमिका विद्या च तत्रैव विश्रान्तेति निर्णीतमक्षरधियामित्यधिकरणे।
अतो नास्माभिस्तत्राधिकं किञ्चिद्विचार्यत इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ॥
तस्याग्रिमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ १ ॥
जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव, न चान्यथा ॥ २॥

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवो यथा पूर्वाध्यायारम्भे कारिकाभिरध्यायार्थः पादार्थश्च संगृहीतस्तथात्राध्यायार्थं पादार्थांश्च संगृह्णानाः पूर्वाध्यायसङ्गतिं निरूपणप्रकारं च बोधयितुं पूर्वाध्यायार्थान् स्मारयन्तः प्रस्तुताध्यायार्थं सार्द्धेनाहुः । * समन्वयेनेत्यादि * श्रुतीनां परस्पराविरोधाद् यो ब्रह्मणि सम्यग् अबाधितोऽन्वयः सम्यग्बोधनरूपस्तेनानुष्ठितैः साधनैर्यदि ब्रह्मविद् विरुद्धसर्वधर्माधारभूतब्रह्मविषयकनिर्विचिकित्सशाब्दज्ञानवान् भवति, तस्य जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च या अग्रिमव्यवस्था ज्ञानानुकूलप्रकारेण फलपर्यन्ता स्थितिः सा चतुर्थे फलाध्याये विविच्यते फलस्वरूपप्रकारबलानां निष्कर्षेण असङ्कीर्णतया प्रकाश्यते । तथाच यथा समन्वयाविरोधाभ्याम् उपनिषद्वाक्यानामाभासत्वनिराकरणेन तेषां ब्रह्मण्येव प्रमाणत्वं तेषु च ब्रह्मण एव प्रमेयत्वं व्यक्तीकृतम्, यथा च श्रुतीनां बोधकताप्रकारनिरूपणेनोपासनात्मकसाधनप्रकारनिर्णयाद् ब्रह्मवित्त्वं व्यक्तीकृतं, तथात्रोपासनादिसाधनवतो ब्रह्मविदोऽवस्थानिरूपणात् क्रमेण साक्षाच्च प्राप्यस्य ब्रह्मणः फलत्वमुपपत्तिपूर्वकं निरूप्यत इत्ययं निरूपणप्रकारः, कार्यकारणभावोऽवसरश्च सङ्गतिरित्यर्थः । पूर्वाध्याये यावज्जीवं ज्ञानानुकूलसाधनानुष्ठानरूपं जीवतो ब्रह्मविदः कार्यं निरूपितमिति पुनरत्र तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत इत्यादि * यतोऽयं सिद्धसाधनो, न तु प्राप्तफलोऽत ईदृशेन प्रथमपादोक्तरीत्यैव कार्यं, न तु ष्णार्तृं

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्लवम् ॥
वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येऽनु तान् ॥ ३ ॥
ब्रह्मविद्गमनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ॥
शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वसूत्रविनाशतः ॥ ४ ॥

स्येयम् । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति प्रतिबन्धबोधकश्रुतेः । अतः सिद्धज्ञानस्याप्येतत्कर्त्तव्यताबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वत्रान्ये, किं प्रजया करिष्याम इति श्रुत्या "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत" इति गीतास्मृत्या च ब्रह्मविदः कार्यमात्रनिषेधमङ्गीकुर्वन्ति, तत्कथमत्र ब्रह्मविदः कार्यकरणशिक्षेत्याशङ्कायां तन्मतं दूषयितुमाहुः । * तामसीमित्यादि * "अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी" इति गीतोक्तलक्षणका सर्वार्थवैपरीत्यबोधिका भ्रान्ता बुद्धिस्तामसी । तामाश्रित्य ये मूढाः वैयासशास्त्रनाशाय सर्वविप्लवं सगुणब्रह्मविद्याविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वेदोक्तसाधनगुरूपदेशप्रभृतीनां मायिकत्वादिरूपं वदन्ति, ये चताननु तदनुसारिणस्ते सद्भिः शोच्याः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्युक्तस्य कार्यकरणनिषेधस्य बहिरङ्गसाधनविषयतयाऽन्तरङ्गतद्विषयत्वाभावादबोधग्रस्ता इत्यतः शोकविषयीकार्या एव, न तूपादेयवाक्याः। गीतायां यस्त्वात्मरतिरित्यादिवाक्यानन्तरं, "तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष" इति तथा कर्मकरणावश्यकत्वकथनात् । अतः शिक्षाकथनमेवात्र युक्तं, न तु साधननिरूपणस्य प्रासङ्गिकत्वकथनम् । साधनसिद्ध्यनन्तरमपि कर्त्तव्यतया फलविषयकपरोक्षानुभवरूपतया चावान्तरफलरूपत्वादित्यर्थः । नन्विदमप्रयोजकं, तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानोत्तरं सद्योमुक्तेरेव श्रावणात् अतो ब्रह्मविदो न किञ्चित् कार्यम् । यत्पुनरत्रोक्तं तत्तु जघन्याऽधिकारिणां सगुणविद्यावतां फलसिद्ध्यर्थम् । अत एवाग्रे द्वितीयतृतीययोरुत्क्रान्तिगमनादिविचारोऽपि युज्यते । तस्मान्नोक्तं साधीय इत्यत आहुः । * ब्रह्मविदित्यादि * ।

स्वाप्ययस्य च सम्पत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥
अन्यथा न, श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्यासो वदेन्न किम् ॥ ५ ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥
सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ६ ॥

परब्रह्मविदो गमनाभावोऽर्चिरादिना क्रममुक्तिमार्गेण गमनस्य राहित्यं चेत्, शतांशेनापि प्रकारेण भवेत्, तदा एतत् तृतीयपादरूपं शास्त्रं, सर्वेषाम्, अर्चिरादिसूत्रमारभ्य, विशेषं च दर्शयतीत्यन्तानां सूत्राणां विनाशतः-अब्रह्मप्राप्तिपरतया वैयर्थ्याद् वृथा जातम् । कार्यात्ययं परप्राप्तः साधनं विनापि सम्भवादिति । नन्वत्र का उपपत्तिर्यया एतेषां सूत्रार्थानां परब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यत आहुः । * स्वाप्ययस्येत्यादि * । अत्र दहरविद्यारूपे ब्रह्मविद्गतिप्रकरणे स्वाप्ययस्य सुषुप्तेः सम्पत्तेर्ब्रह्मप्राप्तेश्च सम्बन्धिन्यौ ब्रह्मगतिश्रुती, अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यारभ्य, तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवतीत्यन्ता, अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामतीत्यारभ्य शतं चैका च पुरुषस्य नाड्य इति श्लोकान्ता च ब्रह्मणि गमनबोधिके श्रुती पूर्वं वर्तेते । अतो भगवदुपन्यस्ते प्रजापतिवाक्येऽपि ते आदर्तव्ये । ज्ञेयस्यात्मन उभयत्राप्यैक्यात् । यतः प्रजापतिवाक्यरूपश्रुतेरर्थ,ः अन्यथा न, पूर्ववाक्यविरुद्धो न । यदि स्यात्तदा व्यासः सर्वस्य ब्राह्मपदार्थस्य निर्णयार्थं प्रवृत्तः फलविवेचनावसरे तमर्थं किं न वदेदपि तु वदेदेव । तथाचानयोपपत्त्या तेषां ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यर्थः । ननु, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदित्यादिना मुक्तौ भेददर्शनाभावश्रावणात्तत्र कथं ब्रह्मविदो गत्युपपत्तिरित्यत आहुः । * तामसीमित्यादि * । पूर्वोक्तां बुद्धिमाश्रित्य श्रुतौ या निःसम्बोधा मुक्तिः सांख्यमतवदिष्यते सा निःसम्बोधा मुक्तिः सुषुप्तिश्रुतेरर्थः शारीरब्राह्मणे तत्सजातीयवाक्यैस्तथा सिद्धत्वात् । अतः प्रजापतिवाक्यसिद्धायां मुक्तौ या तथा मतिः सा मोहादेव । तस्मात् प्रथमे पादे यदुक्तं तद् ब्रह्मविदः शिक्षार्थमेव, न तु साधनशेषतयेत्येव

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥
आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्वोपदेशतः ॥ ७ ॥
दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि व्रीह्यवघातवत् ॥
आवृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ८ ॥
आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ॥
प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ९ ॥
आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ॥
आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ १० ॥
मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेऽधुना ॥

मन्तव्यम्। तत्त्वेव भयमिति श्रुतेर्ज्ञानोत्तरमपि मननस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। एवं पादप्रयोजनं निश्चित्य तदर्थमाहुः। *अत इत्यादि*। यस्माद् ब्रह्मविदोऽपि जीवद्दशायां फलानुकूलं कार्यमावश्यकम्। अतः पूर्वं प्रथमपादे तदुच्यते। किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः। *आवृत्तिः श्रवणादीनामिति*। तत्र गमकं हेतुत्रयम्। नवकृत्वोपदेशतः नवसंख्यां कृत्वा य उपदेशः, नवकृत्व उपदेश इति यावत्। तस्माल्लिङ्गात् स्मृतिरूपाद् व्रीह्यवघातवच्छ्रवणादीनां दर्शनार्थत्वतोऽपीति। सा आवृत्तिः प्रथमेऽधिकरणे उच्यते। तत्फलं द्वितीयमाहुः। * आवृत्तावित्यादि *। * आत्मेति *। भगवानात्मा। तथाचेदं तस्यावान्तरफलमित्यर्थः। आवान्तरत्वं साधयन्ति * आपातत इत्यादि *। भगवतः सर्वात्मकत्वात् सर्वरूपत्वादात्मात्मत्वाच्च तस्य यत् आत्मसूत्रप्रथमवर्णकोक्तरीत्या आत्माभेदेन दर्शनं तद् आपाततो दर्शनमिति बोध्यते। अपिशब्दाद्यथाधिकारमात्मोपदेशरूपं द्वितीयं ब्रह्मविदः कार्यं च। प्रतीकमुपासनं येषां ते प्रतीकोपासनाः। आदिपदात् कर्ममार्गीयाश्च। तेषां हि यतो हेतोर्भावो ज्ञानित्वं भक्तिर्वा नैव जायते। अत आलम्बनार्थं ध्यानविषयतया ग्रहणार्थं, तत्रापि अन्यैः प्रतीकत्वेनोच्यमाने विषयेऽपि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते विशेषबोधिका भवति। साऽपि तदीयं कार्यम्। तृतीयाधिकरणस्यार्थमाहुः। * आदित्येत्यादि *। स्पष्टम्। * मनने चेत्यादि *।

आसनादिषडङ्गैस्तु चित्तं श्रौतार्थ एव हि ॥ ११ ॥
धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ १२ ॥
अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ॥
षोढा चेव पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥ १३ ॥
एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृत्कृतः ॥
द्वितीये म्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ १४ ॥
लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाड्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ॥
दिनाऽयनकृतो नास्य विशेषोऽस्तीति चोच्यते ॥ १५ ॥

अधुना आदित्यमत्या आदित्याद्युपासनेनाऽऽदित्यादिभिः फलदानद्वारा माहात्म्यप्रतिपादनेन भक्तिद्वारा मनने, निदिध्यासे, भावे घञ्, निदिध्यासने च विशेषतो भगवतो बहिरन्तःप्राकट्यरूपश्चोच्यते। तेन फलस्यापाततोऽनुभवप्रकारो मनननिदिध्यासनरूपं तृतीयं कार्यम् । तेन फलमाहुः ।* आसनादीति * । आसनं भगवतो बहिः प्रकटस्य उपवेशनम् । आदिपदेनाऽन्तरुपवेशनं लीलाप्राकट्यं च, तेषां यानि षडङ्गानि श्रवणाद्यावृत्तिः, आत्माभेददृष्टिः, तथा ग्रहणम्, अप्रतीकोपासनं, सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिः, आदित्यादिष्वङ्गबुद्धिश्च तैश्चित्तं श्रौतार्थे भगवति धारयेत्। तदपि, आमतेः, मननमारभ्य, एवम् उक्तप्रकारेण, ततः-तदुत्तरं, सिद्धिं भगवदासनादिसम्पादकोत्कटस्नेहसम्भवरूपामवाप्स्यति । एवम् आप्रायणसूत्रान्तस्यार्थ उक्तः। तदधिगमादिसूत्रार्थमाहुः । * धर्मेत्यादि * ।
अग्निहोत्रादिसूत्रार्थमाहुः * अग्निहोत्रेत्यादि* । फल इति * फलनान्तरीयकदशायाम् । तदावश्यकत्वाय फलप्राप्तिप्रकारमाहुः । * षोढेत्यादि * । प्रथमपादार्थमुक्तोपसंहरन्ति । * एतावानित्यादि * । द्वितीयस्याहुः । * द्वितीय इत्यादि * । * सर्वेन्द्रियलय इति * । पुष्टिमार्गीयस्य भगवति, मर्यादामार्गीयस्य भूतेषु । * इहेति * ।

तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ॥
तन्निर्द्धारोऽन्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ १६ ॥
गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ॥
तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥ १७ ॥
प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ॥
लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥ १८ ॥

अस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं ज्ञापयितुं तन्निर्द्धारमप्याह ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिवाक्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्त्तव्यमुतासकृदिति भवति संशयः। किं तावत् प्राप्तं, सकृदेवेति। तावतैव शास्त्रार्थस्य

जघन्याधिकारिणि उत्क्रान्तिरित्यर्थः। * तृतीय इत्यादि *। * यस्येति *। अधिकारिणः। * अन्यमार्गाणामिति *। अन्ये मार्गा उपाया येषां ते तथा, तेषाम्। तुरीयार्थमाहुः। * तुरीय इत्यादि *। सामान्यत उक्त्वा तत्र विशेषमाहुः। * प्रभोरित्यादि *। अत्र प्रभोः फलत्वम्, आत्मा प्रकरणादित्यादिसूत्रद्वये, तन्निर्दोषत्वं च, तत्त्वभावे संध्यवदित्यादिसूत्रद्वये। शेषं, जगद्व्यापारवर्जादिसूत्रेषु। * ततोऽखिलमिति *। ततः—तादृशनिरूपणाद्धेतोः। अखिलं लीलाविशिष्टं स्वरूपफलमित्यर्थः। एवं पादार्थनिरूपणमुखेनाध्यायार्थं निरूप्य सूत्राणि व्याचिकीर्षन्तोऽत्र फलप्रकरणे साधननिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति। * अस्येत्यादि *। अन्तरङ्गमिति *। फलपूर्वकक्षारूपतया फलमध्यपातित्वेन तदुपकारत्वम् ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ अस्याधिकरणत्वाय विषयादिकमाहुः। * आत्मेत्यादि *।

सम्पत्तेः । नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातस्यैव दर्शनफलकानां श्रवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्तमावृत्तिर्न्यायप्राप्तेति वाच्यम् । अवघातस्य वितुषीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम, प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्कृतेनैवादृष्टद्वारा फलसम्पादनसम्भवादावृत्तिरप्रयोजिकेति प्राप्ते, उच्यते। आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुत्यभिमता । कुतः ? । असकृदुपदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने, ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं नवकृत्व उपदिष्टवान् । तथाच सकृदुपदेशेनैव चेदर्थसिद्धिः स्यात्तदैकमेवार्थमेकस्मा एकदैवासकृन्नोपदिशेत् । प्रयोजनाभावात् । एतेनावघातवदन्तःकरणदोषनिवर्त्तनं दृष्टद्वारमन्येषामुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

---

* इति प्राप्त इति * । द्वाराविचारेणावृत्त्यानर्थक्ये प्राप्ते । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * छान्दोग्ये इत्यादि * ।

* अर्थसिद्धिः स्यादिति * । अदृष्टद्वारा स्यात् । * अवघातवदिति * । सप्तम्यर्थे वतिः । तेन तत्र यथा वैतुष्यमेवमत्रान्तःकरणदोषनिवर्त्तनमतो नादृष्टमत्र द्वारं, किन्तु दृष्टमेवात आवृत्तिरावश्यकी । तत्र यथान्येषामवघातानां वैतुष्यजनकत्वं, चरमावघातस्य तण्डुलनिष्पादकत्वमेवमत्रान्येषामुपदेशानामन्तःकरणदोषनिवर्त्तनं चरमस्योपदेशस्य तु मनसा साक्षात्कारे जनयितव्ये तत्सहकारितया ज्ञानसाधकत्वम् । शब्दादपरोक्षमितिवादस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । नच चरमोपदेशस्य करणत्वमेवास्त्विति शङ्क्यम् । तथा सति प्रत्यक्षसामग्रीनैर्बल्येऽपि तत् स्यात् । तथा सत्यसकृदुपदेशो मननादिविधयश्च मुधैव स्युः । सामग्रीप्राबल्यार्थमेव तदुपयोगात् । प्रबलायां च तस्यां शब्दस्य सहकारित्वमेव, लोके तथा दर्शनादिति । तस्माद् आवृत्तिरावश्यक्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्गमित्युच्यते । सा च, "यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम्" इत्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह ॥ अत्र दृष्टान्तेनापि दृष्टद्वारकत्वं श्रवणादीनां सूच्यते । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इति पदेन श्रवणादीनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना तत्साधनानि पश्चाद्यदाह तेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति । भक्तिमार्गे परमफलरूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपातित्वेति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञायते । तेन सूत्रकृदपि फलप्रकरणेऽपि साधन-

---

लिङ्गाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अत्रैवेत्यादि * । * अत्रैवेति * । आवृत्तावेव । किं लिङ्गमित्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति । * श्रुतीत्यादि * । स्मृतावात्मपदमन्तःकरणपरम् । * दृष्टान्तेनेति * । चक्षुर्दृष्टान्तेन । एवञ्च पूर्वाध्याये कर्मोपसंहारे, सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गादित्यनेन श्रवणादीनां भगवद्धर्माणां यदवश्यकर्त्तव्यत्वमुक्तं तस्याऽवान्तरफलत्वाय तत्प्रकारोऽत्र फलाध्याये प्रथमत एव सूत्रद्वयेन दर्शितः । तेषां कथमवान्तरफलत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रवणादीनामवान्तरफलत्वे बीजमाहुः । * आत्मा वाऽर इत्यादि * । * तत्सजातीयत्वेनेति * । एकविषयतया साक्षात्कारसजातीयत्वेन । तथाच भक्तिमार्गेऽपि "सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि । प्रतिक्षणं न व्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधुवार्त्ता" इति न्यायेनाऽभीष्टरूपत्वादवान्तरफलत्वं बोध्यम् । "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पत्वि"ति वैष्णवे प्रह्लादवाक्यादपि तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः । * तेनेत्यादि * । एवमेकेन प्रकारेण सूत्रं व्याख्याय तत्र

विचारं चकारेति निगूढाशयः । तथापि शाब्दक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति न्यायाद् द्रष्टव्य इति पदस्य पश्चात्सम्बन्धे तूक्तरीतिर्नावसरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वमापततीति प्रकारान्तरेण सूत्रार्थ उच्यते । आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तीः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाधनत्वेन हीनमध्यमोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रतिपादयति । तत्र तेषां स्वरूपं तृतीयेऽध्याये बादरायणेन प्रतिपादितम् । अथ तुरीयेऽध्याये तेषां फलं चिन्त्यते । तत्रादौ कर्ममार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभक्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तमफलकत्वमतस्तत्साधनत्वेनैव तत् कर्त्तव्यं,

---

दोषाभावेऽपि श्रुतौ कर्मज्ञानभक्तीनां मार्गाणामुक्तत्वेऽपि ज्ञानभक्त्योरेव फलत उत्कृष्टत्वं, न तु कर्ममार्गस्यापीति श्रुत्याशयं स्फुटीकर्त्तुमत्र कर्ममार्गस्य फलजाघन्यमपि बोधयतीति हृदि कृत्वा प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं तद्बीजमाहुः । *तथापीत्यादि* । अस्मिन् दर्शने शब्दस्यैव प्राधान्याद् यद्यपि शाब्द एव क्रमो मुख्यस्तथापि तन्त्रद्वयस्यैकशास्त्र्यात् पूर्वतन्त्रस्याप्याद्रणीयत्वम् । तत्र च क्रमलक्षणे, क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्चेत्यत्र, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ शाब्दक्रमादरे यवाग्वाः पाकस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वादरे च गौरवात्तमनादृत्य यवाग्वा होमसम्भवेन पूर्वोक्तदोषासम्भवादर्थक्रम एव युक्त इति निर्णीतम् । तन्न्यायाद् द्रष्टव्यादिवाक्येऽपि दर्शनानन्तरं श्रवणादीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गः फलसिद्ध्या मोक्षस्यैव सम्भवेनादृष्टस्यापि कल्पनायोग इति शाब्दं तमनादृत्य तेषां साधनतया पूर्वमेव सबन्धो युक्त इति कश्चिदुद्भावयेत् तदोक्तरीतिरनवसरपराहता स्यादतस्तथोच्यत इत्यर्थः । एवं प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तस्मिन् पूर्वाध्यायसङ्गतिं वदन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः । *श्रुतिर्हीत्यादि* । *तत्र तेषां स्वरूपमिति* । तत्र साधनविचारे तेषां कर्मज्ञानभक्तिरूपाणां पुरुषार्थसाधनानां स्वरूपं स्वं प्रति नियतं फलोपयोगि रूपम् । अध्यायार्थमुक्त्वा सूत्रमवतारयन्ति । *तत्रादावित्यादि* । *तत्कर्त्तव्यमिति* । कर्म कर्त्तव्यम् । तथाच

न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञापयितुम् । आवृत्तिरिति । कर्ममार्गस्यावृत्तिः पुनर्ज्जन्मफलं तदप्यसकृत् । इदं पदमावृत्त्योभयत्रापि सम्बद्ध्यते । तथाचात्र प्रमाणापेक्षायां तदाह हेतुत्वेनासकृदुपदेशादिति । श्रुतौ कर्ममार्गे पुनर्ज्जन्मासकृदुपदिश्यते यतः । अन्यथा सकृदुपदेशेनैव तदवगमेऽप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादतस्तथेत्यर्थः । वाजसनेयिशाखायां पठ्यते, एवमेवायꣳ शारीरं आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैवेति तत्रैव पुनस्तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामतीत्युपक्रम्य पठ्यते, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा चेति । तत्रैवैतदनुपदमेव तद्यथा तृणजलायुकेत्युपक्रम्य पठ्यते एवमेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्व्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । तत्रैवाग्रे पठ्यते, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति ।

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥ लिङ्गाच्च ॥ वेदानुमापकत्वेन स्मृति-

मार्गाऽन्तरप्रवेशे एव कर्मण उत्तमफलत्वं, स्वतो मार्गत्वे तु जघन्यफलत्वमिति ज्ञापनाय कर्ममार्गफलमुच्यते इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । कर्ममार्गस्येत्यादि * । * फलमिति * । साध्यान्तरसाधनव्यापारोपरमजनकं कार्यम् । * उभयत्रेति * । साध्ये हेतौ च । उभयत्र सम्बन्धस्य प्रयोजनमुच्यते । * तथाचेत्यादिना * तथेत्यर्थ इति * । पुनर्जन्मैव फलमित्यर्थः । तेन कर्मवाक्येषु यत् स्वर्गादिरूपं फलमुच्यते तत् प्रतिपत्तिरूपमेवेति श्रुतितात्पर्यं बोधितम् । वाजसनेयिशाखायामिति * । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे । तथाचास्यां श्रुतावावृत्तावुपसंहारेणावृत्तावेव पूर्वकर्मव्यापारोपरमश्रावणात् कर्ममार्गस्य तदेव फलमित्यर्थः ॥

लिङ्गाच्च ॥ लिङ्गपदस्य स्मृतौ प्रयोगप्राचुर्याभावान्नेदं युक्त-

लिङ्गमित्युच्यते। सा च भगवद्गीतासु, त्रैविद्या मामित्युपक्रम्य पठ्यते, एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति। आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुनेति च।

अथवा यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिर्वर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मानुमापकत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्ज्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते। एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादिरर्थः सम्पद्यते। निवृत्तिमार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं, न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं मानाभावात् ॥ २ ॥

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तुशब्दः। ज्ञानिनो हि भगवन्तम्

मित्यतः पक्षान्तरेण व्याकुर्वन्ति। * अथवेत्यादि *। यथाकारीत्यारभ्य पापो भवतीत्यन्तेन पूर्वकृतकर्मणः फलमुक्त्वा पुण्यः पुण्येनेत्यादि यद् वदति तदेतज्जन्मीनकर्मणः पूर्वकर्मानुमापकत्वायैव वदति। अन्यथा पुनरुक्तं स्यादतस्तथेत्यर्थः। सूत्रार्थमाहुः। * एवं सतीत्यादि *। ननु तर्हि निवृत्तस्य कर्मणोऽपि तथात्वापातो, निवृत्तं कर्म सेवेतेत्याद्यनुज्ञावैयर्थ्यं च स्यादित्यत आहुः। * निवृत्तीत्यादि *। तथाचाङ्गत्वदशायां तस्य प्रधानोपकारातिरिक्तफलाभावात् प्रधानेन ज्ञानेनैव जन्मनिवृत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः। अस्मिन् पक्ष इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणरूपमिति बोध्यम् ॥

अन्ये त्वत्र पूर्ववर्णकोक्तरीत्या जघन्याधिकारिणः श्रवणादिप्रत्ययावृत्तिमात्रं साधयन्ति। अस्य साधनाश्रयविचारस्यात्र प्रवर्त्तने बीजं तु न किञ्चिदपि वदन्तीति तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ सूत्रमवतार्य व्याकुर्वे- * पूर्वेत्यादि *। नन्वात्मशब्दः सन्मात्रादिप्रत्यग्रसान्तद्वादशलक्षण-

आत्मत्वेनैवोपासते । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तथैव तेषां हृदि भगवान् स्फुरति । तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्मभूतः सन्नात्मत्वेनैव ब्रह्म स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति । एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति । एतादृशः सर्वोपकारीति परार्थमपि तस्मै भगवता ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युपस्थिते तथैवोपदिशति

विशिष्टवस्तुबोधकः । इतिशब्दः प्रकारवाची । तस्य च विस्मृतकण्ठमणिज्ञानवज्ज्ञानं मोक्षसाधनमित्येवार्थोऽत्राङ्गीकार्यः । यत उपगच्छतीत्यस्य ज्ञानार्थतैव प्रसिद्धेति साधनाश्रय एवात्र विचारः प्रतीयते इति कथमस्य फलाश्रयत्वमित्यतस्तदुपपादयन्ति * ज्ञानिनो हीत्यादि * । ज्ञानिनो ज्ञानमार्गीयास्ते हि, आत्मेत्येवोपासीत स म आत्मेति विद्यादित्यादिवाक्येभ्य आत्मत्वेनैव भगवन्तमुपासते । तस्या उपासनाया नैरन्तर्ये, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इति स्मृतेरनेकजन्मभिरात्मत्वेनैव भगवान् हृदि स्फुरतीति त्वं वै अहं भगवो देवते अहं वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहाराद्वसीयते। तदा बह्वभ्यासे जीवानन्दस्याप्याविर्भावात् सच्चिदानन्दानां त्रयाणां प्राकट्ये, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति श्रुतेर्ब्रह्मभूतः सन्, आत्मत्वेनैवेत्याद्युक्तरीत्या ब्रह्मानन्दात्मकः सन्नात्मानं साक्षात्करोति । ततः प्रारब्धसमाप्तौ ब्रह्मण्येव प्रविष्टो भवतीति मुख्यं ज्ञानिनः फलमुपगच्छन्तीत्यनेनोक्तम् । ग्राहयन्तीत्यनेनाऽवान्तरं तदुच्यत इत्याशयेन तदुपपादयन्ति। * एतादृश इत्यादि * । * फलान्तःपातीति * भगवत्कृपाकार्यत्वात् फलान्तःपाति। तथाचाऽयं सूत्रार्थः। इतिशब्दः प्रकारे पूर्वसूत्रद्वये श्रवणाद्यावृत्तेरुक्तत्वाच्छ्रवणादौ च ब्रह्मण एव विषयत्वात्प्रकृतं ब्रह्म आत्मा स्वात्मा इति एवंप्रकारेण उपगच्छन्त्यनुभवन्ति। तत्क्रतुन्यायेन तत् प्राप्नुवन्ति, अन्यानप्यधिकारिणो ग्राहयन्ति, उपदिशन्ति चेति बोध्यः। ननु भवत्विदमेवं, तथापि आत्मत्वेन ग्राहणस्य तादृशग्रहणाऽनन्तरभावित्वाद् उपगच्छन्तीत्यस्य ज्ञानमेवार्थत्वेन

च । एतदेवाह । आत्मेत्यादिना । उप समीपे गमनं प्रवेश इति यावत् ॥

अथवा । ननु ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिः फलमत उत्तमे ते, न तु कर्मेत्याशयेन कर्मणः फलमावृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते। न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः सर्वथाऽनावृत्तिमाहो । सावधिकीं तामऽमरशब्देन तन्निवृत्तिमिव । किमत्र युक्तम् । सावधिकीमेवेति। तथाहि पूर्वकर्मनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहैकस्व-

---

प्रतीयते, न तु प्रवेश इत्यत आहुः * उपेत्यादि * । तथाचोपगच्छ-तीत्यत्र कर्मापेक्षायां साधकमात्रस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाज्ज्ञानिन एव कर्तृत्वेन वाच्याः । तथा सति कर्तृविशेषणत्वेनैव तत्प्राप्त्याऽस्यार्थ-द्वयसंग्राहकत्वाद्योगान्तरेण तस्य फलबोधकत्वं नायुक्तम् । अत्र फलस्यैव प्रकरणादिति । तथाच्चात्मनि प्राप्ते पुनरावृत्त्यभावाज्ज्ञानस्य अनावृत्तिरेव फलमित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष एतस्यापि सूत्रस्य नाधि-करणत्वम् । पूर्वशेषत्वात् । एवमत्र ज्ञानफलस्य कथनात् कैमुतिकेन भक्तिफलस्य सूचितत्वेऽप्यविवक्षितत्वात् तद्विवेचनाय पूर्वसू-त्रयोर्द्वितीयवर्णके यदुक्तं तदुपपत्तये चेदमपि अधिकरणान्तर-मेवेत्याशयेनाहुः * अथवेत्यादि * । * तत्रेति * अनावृत्तौ । विषय-मुक्त्वा संशयमाहुः । * न स इत्यादि * । उक्तवाक्येन गृहिणो-पसंहारस्थले कर्मकरणमुक्तम् । सन्न्यासिनो ज्ञाने स्वरूपोपकाराय कर्मकरणं सर्वापेक्षास्तत्रापि स्थापितम् । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वं च संयमनाधिकरणे पूर्वसूत्रयोर्द्वितीयवर्णके च व्यवस्थापितम् । एवञ्च ज्ञानवता कर्मकरणेऽपुनरावृत्तिश्रुत्या ऽऽवृत्तिश्रुत्योर्विरोध आ-पतीति तत्सन्देहबीजं बोध्यम् । पूर्वपक्षमुपपादयन्ति । * तथाही-त्यादि * अनावृत्तिश्रुतेः पूर्वं यावदायुषमेवं वर्त्तयन्निति श्रवणादना-वृत्तेः पूर्वं जीवद्दशायां कर्मनैयत्यस्य त्वया सिद्धान्तिनाप्यङ्गीकार्यत्वा-त् कर्मणां च प्ररोहैकस्वभावत्वात् स्वभावस्य च दुरतिक्रमत्वाज्ज-न्मान्तरे पूर्वकर्मफलानुभवस्यावश्यकत्वादनावृत्तिश्रुतिः पूर्वानुरोधेन सावधिकीमेव तां वदतीत्यर्थः । एवमावृत्तौ साधकमुक्ताऽनावृ-

भावत्वात्तस्य दुरतिक्रमत्वात्तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात्। अपिच, य एनं विदुरिति श्रुतेः सति ज्ञाने हि सा। यतो वाचः, अग्राह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासम्भवात्। इत एव भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या। ज्ञानाविषये स्नेहासम्भवात्। किञ्च सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभ्यो, यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः, न यं विदन्ति तत्त्वेनेत्यादिस्मृतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवस्यातिहीनस्य तत्प्राप्तौ। अत एवोपदेशाऽसम्भवोऽपीति प्राप्ते प्रत्याह। आत्मेतीत्यादिना। तुशब्दः पूर्वपक्षानिरासकः। अत्रायमाशयः। सत्यमुक्तं भवता। तत्रोच्यते। यथाऽगृह्यत्वातिमहत्त्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वात्मत्वमपि। य

———

त्तौ बाधकमाह। * अपिचेत्यादि *। * सेति *। अनावृत्तिः। तथाच ज्ञानाभावे तत्कार्यभूता अनावृत्तिरपि न वक्तुं शक्या। नच भक्त्या सेत्यत आह * इत इत्यादि *। तथाच भक्तेर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहरूपत्वात् स्नेहस्य च ज्ञानोत्तरमेव सम्भवेन तदविषये स्नेहस्याशक्यवचनत्वेन भक्तेरप्यसम्भवादित्यर्थः। एवं प्रमाणबलेन साधनदौर्घट्यरूपं बाधकमुक्त्वा फलविचारेणापि तदाह। * किञ्चेत्यादि *। अत्र श्रुत्या प्राप्तिदौर्घट्यं, स्मृत्या च तत्साधनभूतज्ञानदौर्घट्यमुक्तम्। नच केवलकरणबलेन ज्ञानासम्भवेऽपि शब्दसहकृतेन ज्ञानसम्भव इत्याशङ्क्य निराचष्टे * अत एवेत्यादि *। शब्दो हि श्रुतः सह करोति। श्रवणं चोपदेशादुपदेशश्च ज्ञानादतो गुरोरेव, ज्ञानदौर्घट्यादुपदेशस्याप्यसम्भव इत्यर्थः। तथाच सर्वथाऽनावृत्तौ साधकत्याभावाद् बाधकानां च बहूनां सत्त्वादनावृत्तिः सावधिक्येवाङ्गीकार्येति कर्मज्ञानभक्तीनां फलतो न कश्चिद्विशेषः। वस्तुतस्तु तयोः सम्भव एव दुर्घट इति कर्मफलमेव फलं, नान्यदिति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः। सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्तः पूर्वं ज्ञानदौर्घट्यमप्राप्यत्वं च परिहरन्ति। * तुशब्द इत्यादि * प्रापयतीत्यन्तम् *। * सत्यमुक्तमिति *। यतो वाच इत्यादिना, किञ्चेत्या-

आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिष्वात्मत्वेनैवोक्तेः । सर्वधर्माश्रयत्वेऽपि यदा यं धर्मं पुरस्कृत्य लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा सम्पद्यते । हितकारित्वस्वभावत्वात् तस्य। एवं सति यस्मिन् पुरुषे यदाऽऽत्मत्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधायाऽऽत्मानं प्रापयति । ननूक्तं दुरतिक्रमः कर्मस्वभाव इति । नैष दोषः । न ह्यन्नरसपाकाय जग्धमौषधमपि गौरवाय भवति, तेन न तन्निवृत्तिर्वा । व्यापादनैकस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपटुतरनिगमसङ्गमो नापगमयति वा। तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं शक्यम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि

दिना च यदुक्तं तत्सत्यमुक्तम् । * आत्मत्वेनेति * । शरीरभूतस्याऽऽत्मनो नियामकत्वेन । * तस्येति * आत्मनः । तथाच कर्मस्वभाववदात्मस्वभावस्यापि तथात्वात् स्वयमेव भगवान् स्वलीलानुसारेण ज्ञानप्रणाड्या भक्तिप्रणाड्या वा यथाधिकारं स्वात्मानं प्रापयतीति, न ज्ञानभक्त्यात्मप्राप्तीनां दौर्घट्यमित्यर्थः। अत्र शङ्कते । * नन्वित्यादि * तथाचात्मकर्मणोरुभयोरपि स्वभावस्य तथात्वादनावृत्तिमावधिकत्वाऽनवधिकत्वयोः संशय एव पर्यवस्यतीत्यर्थः । एतत् समाधातुं कर्मस्वभावातिक्रमप्रकारं व्युत्पादयन्ति । * न हीत्यादि * । तथाच यथाऽन्नौषधयोर्द्रव्यत्वेन भक्ष्यत्वेन च तौल्येऽपि तयोर्नैकस्वभावत्वमपि तु स्वभावभेदो, यथा च निगमस्य विषादिस्वभावनाशकत्वेऽपि तत्कार्यप्रतिबन्धकत्वं तथात्र आत्मनि सर्वेन्द्रियाणीत्यादिबोधितस्य भगवदर्पितस्य तदर्थं कृतस्य च कर्मणः कर्मत्वे तुल्येऽपि स्वभावभेदो वा, भगवदर्पणादेस्तत्स्वभावनिवर्त्तकत्वं वेत्यदोषः । उक्तं च मार्कण्डेये रौच्यमन्वन्तरे "अविद्याऽप्युपकाराय विषवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिताऽभ्युपायेन बन्धायाऽन्यायातो हि सा" इति । अविद्येति विद्याभिन्नं कर्म, भावरूपमज्ञानं चेत्युभयमपि सगृह्यते । एतदेव श्रुतितात्पर्यमित्यत्र गमकमाहुः । * कर्मनाशायेत्यादि * । एतदेकादशस्कन्धे योगेश्वरवाक्ये, "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशा-

विधत्ते ह्यगदं यथेति वाक्यात् । अग्राह्यत्वग्राह्यत्वविरोधापहारस्तु जीवसामर्थ्येश्वरेच्छाभ्यां पुरैव कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यम् । इतिशब्दो हेत्वर्थे । तथाच भगवानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुक्तरीत्या तदनुग्रहेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गेऽङ्गीकृतास्त्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुप समीप एव गच्छन्त्युक्तरीत्याऽक्षरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुप समीपं गच्छन्तीत्यर्थः ।

सनम् । कर्मनाशाय कर्मणि विधत्ते ह्यगदं यथे"ति । क्वचित्तु कर्ममोक्षायेतिपाठस्तदाऽप्यर्थतौल्यम् । आत्मस्वभावस्य तु न नाशादिशङ्का । अनुच्छित्तिधर्मेति श्रुतेः, सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतेश्च ततोऽधिकबलस्यान्यस्याभावात् । ननु विरुद्धधर्माधारत्वाद्धर्मा एव स्वभावबाधका भवन्त्वित्याशङ्क्य तेषामप्यबाधकत्वमाहुः * अग्राह्येत्यादि * । एतेन ज्ञानादिदौर्घट्यमपि परिहृतम् । एवं बाधकं परिहृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इति शब्द इत्यादि * । आत्मशब्दार्थस्तु सर्वान्तर्यामित्वादिरूपः पूर्वोक्त एव । एतावान् परं विशेषो यज्ज्ञानिनां प्रत्यग्रसत्वप्राधान्येन तत्स्फूर्त्तिर्भक्तानां तु सर्वात्मत्वपरमप्रियत्वानन्दप्राधान्येनेति । अत उक्तरीत्या यस्य मार्गस्य या रीतिः क्रमाक्रमादिना व्युत्पादिता तया रीत्या तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उपगमनं विभजन्ते । * ज्ञानमार्ग इत्यादि * । * भजनार्थमुपसमीपे गच्छन्तीति * मुक्तोपसृप्यत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाद्, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तायाः परप्राप्तेः, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र ब्रह्मसाहित्येन श्रावणाद्भूमविद्यायामात्ममिथुनत्वस्य श्रावणाच्च तथेत्यर्थः । अत्रेदं सम्पद्यते । भक्ता हि, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेन अमृतत्वमेतीति श्वेताश्वतरश्रुत्या, आत्मेत्येवोपासीतेत्युक्तावत्र, आत्मानं प्रियमुपासीत ईश्वरो हि तथा स्यात्. आत्मानं लोकमुपासीत इत्येकस्मिन् प्रकरणे त्रिधोपासनश्रावणाज्ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते, एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुख-

एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । सम्प्रदायानुवृत्तिरपि भगवद्भिरेतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्तं मार्गमन्यानपि ग्राहयन्त्वित्युद्देशस्तत्रोभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथाऽऽत्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैवं करणासम्भवेन मोक्षमार्गाप्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात् सर्वथानावृत्तिरेव श्रुत्यभिमतेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मिति गीतास्मृतेश्च स्वात्मतया स्वात्मात्मतया च प्रियतया देहमारभ्य यावन्तो भजनीयाः प्रियास्तदात्मत्वेन चोपासते इति तत्क्रतुन्यायात् पृथगेव समीपे तिष्ठन्ति। ज्ञानमार्गीयास्तु त्वं वै अहं भगवो देवते अहं वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहारेण स्वात्मतयैवोपासत इति तत्क्रतुन्यायात्तत्रैव प्रविशन्ति । अतो ज्ञानिभक्तयोरुभयोरप्यात्मत्वेनोपासनस्य तुल्यत्वेऽपि उपासनाप्रकारभेदादेवं फलभेद इति । उभयसङ्ग्रहस्य सूत्राभिप्रेतत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * एवमिति * । एतादृशशब्दप्रयोगेण । अन्यथा चेदभिप्रेयाद्, गृह्णन्तीत्येवं ब्रूयादतस्तथेत्यर्थः । एवं मार्गद्वयस्य मुख्यं फलं निरूपितम् । अवान्तरफलं वक्तुं शेषं व्याकुर्वन्ति । * सम्प्रदायेत्यादि * । इति शब्दो हेतौ व्याख्यातस्तत्रात्मत्वस्य प्राप्तौ हेतुत्वं युक्तं, तस्या भगवत्सम्बन्धित्वात् । ग्राहणं तु ज्ञानिधर्मस्तत्रात्मत्वस्य कथं हेतुत्वमित्याशङ्कायां तत्रापि तस्य हेतुत्वं व्युत्पादयितुं मार्गद्वयग्राहणेऽपि तस्य हेतुत्वं व्यक्तीकुर्वन्ति । * उभयत्रेत्यादि * उभयत्रेति * । मार्गद्वयोपदेशे । सिद्धमाहुः—

* तस्मादित्यादि * । यस्माद्भगवतः सर्ववशित्वं सर्वेशानत्वं चेति न तत्स्वभावस्य पर्यावृत्तिः किन्तु कर्मण एव स्वभावपर्यावृत्तिरतस्तथेति तात्पर्यभ्रमेण क्रियमाणकर्ममार्ग एवावृत्तिः फलं, न तु तात्पर्यज्ञानपूर्वकं भक्तिमार्गीयत्वेन ज्ञानमार्गीयत्वेन वा क्रियमाणे निवृत्तिरूपे कर्मणीत्यनावृत्तिफलकत्वाज्ज्ञानभक्ती उत्तमे इत्यर्थः ॥३॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते। तथाच तादृशेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः। श्रुतिसिद्धत्वान्नास्ति मोक्ष इति न

अयमर्थः। आत्मत्वेन ज्ञानस्याभेदे तादात्म्ये वा पर्यवसन्नत्वात्तत्तन्मार्गरीत्या आत्मत्वेन ज्ञानात्तत्तन्मार्गीयो मोक्षोऽनावृत्तिरूपः फलमित्युक्तम्।

तदयुक्तम्। पादोऽस्य विश्वाभूतानि, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिष्वात्मा ब्रह्मांशत्वेन सिद्धः। अहमात्मा गुडाकेशेत्यत्र विभूतिरूपत्वेन च। एवं सति यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वादिर्ब्रह्मत्वेनोपासनार्थं स्तूयते, तथा आत्मेत्येवोपासीतेत्यादौ स्वात्मा परमात्मत्वेनोपासनार्थं स्तूयते। एवं सति तत्र यथा ब्रह्मत्वेनोक्तिरुपासनार्था, तथा स्वात्मन्यपि परमात्मोक्तिरिति न पूर्वोक्तं साधीय इत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति। * अतद्रूप इत्यादि *। सत्यमात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्था, परन्तु तया श्रुत्या आत्मत्वमवगत्योपासितव्यमिति बोध्यते, न त्वात्मत्वज्ञानस्य फलं निषिध्यते। तस्या अकृत्स्नत्ववारणार्थत्वात्। पूर्वं प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्याद्युक्त्वा तान्येतान्यस्य कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाऽकृत्स्नो ह्येषोऽन्त एकैकेन भवतीत्युक्त्वा अकृत्स्नत्ववारणार्थम्, आत्मेत्येवोपासीतेति वदन्नग्रे, अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्तीत्याह। तेनात्मत्वात् सर्वरूपस्य प्राणादिना एकदेशरूपेण यदुपासनं तत्प्रतीकरूपं तादृशेन तेन मोक्षो न भवतीति सिद्ध्यति, न त्वात्मत्वेन ज्ञानान्मोक्षो न भवतीति। अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्तीत्यनेन कृत्स्नत्वरूपस्य फलस्यात्मोपासने बोधितत्वात्। कृत्स्नत्वं सर्वभावपूर्वकक्षा, सर्वभावश्च मोक्षपूर्वकक्षेति तत्रैव पुरुषविधब्राह्मणे तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपदे इत्यत्र सिद्धम्। अतो मोक्षपूर्वकक्षाया अत्र बोधनादात्मनः परमात्मत्वेनोपासनायां मोक्ष एव फलमिति सिद्ध्यति। तथाच फलस्यापि वाक्यतात्पर्यनिर्णायकत्वान्मोक्षरूपेण फलेनात्मोपासनबोधकश्रुतितात्पर्यं निर्णीयते। अतः श्रुतिसिद्धत्वान्न मोक्ष इति न वक्तुं शक्यमिति भावोऽनेन सूत्रेण बोध्यते। अत आत्मनः परमात्मत्वेनोपासनं प्रतीकोपासनमिति तवाभिमतमसङ्गतमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे आत्मत्वेनोपासन-

वक्तुं शक्यमिति भावः । अथत्राऽऽत्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति वदन् वादी वक्तव्यः । फलार्थमेव तत् । फलं च श्रुत्युक्तस्तत्प्रवेश एवेति त्वयापि वाच्यम् । एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिमाह । न प्रतीकेऽनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः पूर्वोक्तः प्रवेशः सम्भवतीति शेषः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह । न हि स इति । न हि प्रतीकोपासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽस्त्युपास्यत्वेन, येन तत्साकल्यं स्यात्, तदुपगमनं चेत्यर्थः। एवं ज्ञानभक्त्योः फलसत्ता साधिता ॥ ४ ॥

स्याऽप्रतीकोपासनत्वाज्ज्ञानभक्त्योः फलवत्ता यद्यप्यायाति तथापि, न हीति पदद्वयं सूत्रे व्यर्थं स्यादित्यतः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्तोऽवतारयन्ति । * अथवेत्यादि * । तदिति * । उपासनम् । उपासनस्य फलं च ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तस्तस्मिन् ब्रह्मण्युपासकस्य जीवस्य प्रवेश इति त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा उपासनविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवमात्मोपासनस्य फलवत्त्वे सति आदौ पूर्वं ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिम्, एकदेशोपासनेन फलाभावबोधिकां युक्तिमाहेत्यर्थः । उपगच्छतीति पूर्वसूत्रादनुवृत्य, न प्रतीक इति सूत्रभागस्यार्थमाहुः । * न प्रतीक इत्यादि * । * प्रतीक इति * । अनात्मभूते मनआदौ ब्रह्मत्वेनोपासिते प्रतीकत्वात्र ब्रह्मणि प्रवेशः फलं, किन्तु मनआद्युपासनासूक्तमेव । अत्र तु ब्रह्मणि प्रवेशस्योपपादितत्वान्न प्रतीकत्वमित्यर्थः । शेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * भक्तीत्यादि * । तथाच यदीदं प्रतीकोपासनं न स्याद् अत्रोपास्यः पुरुषोत्तमो न स्यात् । यतोऽत्र पुरुषोत्तम एवात्मत्वेनोपास्यो, न त्वात्मा पुरुषोत्तमत्वेन । उपक्रमे सृष्टिकर्तृत्वरूपब्रह्मलिङ्गेन, अग्रे च आत्मानं प्रियमुपासीतेति विशेषकथनेन, ईश्वरत्वकथनादिना च तथा निश्चयात् । अतो नेदं प्रतीकोपासनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि । तथाच मोक्षफलकं ज्ञानिनामात्मत्वेनोपासनं न प्रतीकम् । अकृत्स्नत्ववारणार्थत्वात् । भक्तानां चात्मत्वेनोपासनं पुरुषोत्तमपर्यवसायीत्यतोऽपि न प्रतीकम् ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म, आत्मैवेदꣳ सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मक-

---

अतः पूर्वोक्तं तवाभिमतमसङ्गतमित्यर्थः । एवमप्रतीकोपासनेन ज्ञानभक्त्योः फलवत्त्वे सिद्धे तयोरनावृत्तिफलकत्वेन तदङ्गभूतकर्मणोऽप्यनावृत्तावेव पर्यवसानमित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । मुक्तिसाधत्वेनेति * । परम्परया साक्षाच्च तत्साधनत्वेन । सा च प्रतीकात्मिकैवेति । ब्रह्मकार्ये ब्रह्मांशे च ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात्तथा । तथाच इदं वाक्यद्वयं छान्दोग्यस्थम् । तत्र प्रथमं शाण्डिल्यविद्यास्थम् । तेन शुद्धान्तःकरणस्याऽद्धे यस्य स्यादद्धेत्यनेन भगवत्प्राप्तिरूपं फलमुक्तम् । द्वितीयं सनत्कुमारनारदसंवादस्थम् । तत्रापि, न पश्यो मृत्युं पश्यतीत्यादिना तमसस्पारं दर्शयतीत्यन्तेन मुक्तिरूपमेव फलमुक्तम्। तच्चोपासनद्वयमपि प्रतीकरूपम् । सर्वरूप आत्मनि प्राणाद्यैकदेशदृष्टिवद् ब्रह्मकार्यरूपे जगति ब्रह्मांश आत्मनि च ब्रह्मदृष्टिरूपतया अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनरूपत्वात् । तस्माच्च मुक्तिरुक्तेति प्रतीकेनापि मुक्तिसिद्धौ फलेन विषयेण च निर्णयाभावादात्मत्वेनोक्तेर्मोक्षफलकत्वोक्तेश्च तादृशप्रतीकनिवारकत्वकथनं न साधीय इत्याशङ्कायामुत्तरमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * । सर्वस्मिन् प्रपञ्चे या ब्रह्मदृष्टिः सा न प्रतीकात्मिका । कार्यस्य कारणात्मकत्वेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतया वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वात्।अन्यथा सर्वं खल्विति वाक्ये तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेन न वदेत् । खल्वित्यव्ययं च न वदेत् । तद्भिन्नापि प्रतीको-

त्वात् । सा च नोपदेशसाध्याऽतो नोपदिश्यते, किन्त्वनूद्यते । सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तम् । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ॥ ९ ॥

पासनाया वाचो धेनुत्वोपासनवत्सुखेन सिद्धेः । अत इयं मननात्मिका । अत एवाग्रिमवाक्ये, स क्रतुं कुर्वीतेति शब्दान्तरेण मननमुपदिश्यते, भेददृष्टिजनितभयाभावार्थम् । अन्यथा तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति श्रुत्यन्तराद्भयापत्तेः । श्वेतकेतुविद्यायामप्यावृत्त्या मननमेव बोध्यते । मैत्रेयीब्राह्मणसनत्कुमारविद्यादिषु त्वनूद्यते यतः साऽधिकारोत्कर्षादेव संत्स्यतीत्यभिप्रायेण । एवं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादावपि मनो ब्रह्म इति हेतोस्तत्रोक्तफलार्थमुपासीतेत्येवमुपासनाहेतुत्वेनानूद्यते, न तु विषयत्वेनोपदिश्यते । सा त्वेवं ज्ञात्वोपासने क्रियमाणेऽधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवति । अतस्तत्र मुक्तिफलकथनेन त्वदुक्तेषु प्रतीकेषूपासनेषु न मुक्तिफलकत्वसिद्धिरतः पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । तथाचोपासनावाक्यगतस्यात्मशब्दस्य प्रतीकोपासननिवृत्त्यर्थत्वात्. सर्वत्रात्मदृष्टेरप्रतीकत्वादात्मशब्दब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्यात् सर्वत्र ब्रह्मदृष्टौ साक्षात्परम्परया च मोक्ष एव फलमिति ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिफलकत्वमप्रत्यूहमिति सिद्धम् । नच यदि ब्रह्मदृष्टिर्न कुत्रापि प्रतीकात्मिका, तर्ह्यात्मनोऽप्यन्यतुल्यत्वात् पूर्वसूत्रे आत्मत्वेन ग्राहणमेव कुत उक्तं, विशेषाभावादिति वाच्यम् । सर्वत्र जडे सदंशमात्रस्य प्राकट्येन जीवात्मनि चिदंशस्यापि प्राकट्येन, द्वा सुपर्णा, ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिभ्यां सखित्वैककार्यकारित्वयोः श्रावणेन, सरूपा इति साजात्यश्रावणेन, त्वं वै अहं भगवो देवते अहं वै त्वमिति व्यतिहारश्रावणेन च, “अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः । न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपी”ति छिद्राभावस्मरणेन च विशेषबाहुल्यात् । एतन्निगमयन्ति । * एतदेवेत्यादि * । तथाच ब्रह्मदृष्ट्युपदेशबोधनार्थं नेदं सूत्रं, किन्तु ब्रह्मत्वस्य फलदाने हेतुत्वेन बोधनार्थमित्यर्थः ॥

अन्ये तु, आत्मेतीत्यादिसूत्रत्रयं प्रत्येकमधिकरणत्वेनोपग-

च्छन्त आद्येऽधिकरणे शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्माऽहमस्मीति ग्रहीतव्यः? किं वा मदन्य? इति संशये मदन्य इति प्राप्तम्। परमात्मनोऽपहतपाप्मादिगुणकस्य तद्विपरीततया ग्रहणस्यायुक्तत्वात्। तथा ग्रहणे चेश्वराभावप्रसङ्गात्। स्वस्येश्वरतया ग्रहणेन साधकाभावशास्त्रानर्थक्यप्रत्यक्षविरोधानां प्रसङ्गाच्चेति। अतः शास्त्रात्प्रतिमासु विष्णुदृष्टिवत्स्वात्मनस्तत्तादात्म्यदृष्टिः कर्त्तव्या, न तु संसारिणो मुख्य आत्मा परमेश्वर एवेति प्रापयितव्यम्। एवं प्राप्ते, उच्यते।

आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः। यतः परमेश्वरं प्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते इति। तथा अन्येऽपि, अहं ब्रह्मास्मीत्येवमादाय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदवाक्यानि। एष त आत्मा सर्वान्तरः, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि। यदुक्तं प्रतिमान्यायेन प्रतीकं भविष्यतीति। तदयुक्तम्। गौणत्वप्रसङ्गात्। मनो ब्रह्मेत्यादित्यो ब्रह्मेत्यादौ सकृदेव तद्वचनेन, इह चाहं त्वं त्वमहमित्यसकृद्वचनेन प्रतीकश्रुतिवैरूप्याच्च। अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति, सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिषु भेददर्शनापवादाच्च। नच विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वाऽसम्भवः शङ्क्यः। विरुद्धगुणत्वस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः। नापीश्वराभावः शङ्क्यः। शास्त्रप्रामाण्येनास्माभिरीश्वरस्य संसारित्वाप्रतिपादनेन संसार्यात्मनः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वप्रतिपादनस्य क्रियमाणत्वेन तदभावात्। नाप्यधिकार्यभावः, प्रत्यक्षविरोधो वा। प्राक्प्रबोधाद् व्यवहारे संसारित्वस्य तद्विषयकप्रत्यक्षस्य चाङ्गीकारेण विरोधाभावात्। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदित्यादिना प्रबोधदशायामेव श्रुत्या प्रत्यक्षाद्यभावबोधनात्तदानीं च श्रुत्यभावस्यापि, अत्र पिता अपिता भवतीत्युपक्रम्याऽग्रे, वेदा अवेदा इति वचनेन वेदाभावस्यापीष्टत्वात्। यदपि केश्चिदविद्याया ब्रह्मणः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति शङ्क्यते, तदप्येतेनैव प्रत्युक्तम्। तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति शाङ्करा आहुः। तन्न रुचिरम्। परमात्मन्यहंब्रह्मोपासने साध्ये प्रमाणत्वेनात्मत्वोपगमस्य वक्तुमयुक्तत्वात्। परमात्मनि मुख्यवृत्तस्य

आत्मपदस्य, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मै-
वेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्मत्वे बोधिते सर्वसंग्राहक-
तया स्वप्रत्यग्वित्तिवेद्यवाचकाहम्पदतो भिन्नार्थत्वेऽहम्पदार्थमात्र-
त्वप्रमित्यजनकत्वात् । अथात्मैवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य सोऽहम-
स्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामा अभवदिति श्रुतेः पर्यायत्वान्न दोष
इत्युच्यताम् । तथा सति तेन तदहंवित्तिवेद्यत्वगुणकोपासनं सेत्स्य-
ति, न तु तस्य स्वाभेदपर्यवसायित्वाहंवित्तिवेद्यत्वगुणकम् । ततश्च
किमहमिति ग्रहीतव्यः, किं वा मदन्य इति संशयाकारासङ्गतिः ।
तत्रास्मत्पदाभ्यां प्रतिशरीरं भिन्नस्य स्वाहंवित्तिवेद्यस्यैव बोध्यमान-
त्वात् । नचोपाधेर्मिथ्यात्वात् तदनादरेण घटाकाशमहाकाशन्याया-
त्तयोरभेदस्यैव सिद्धेर्न दोष इति वाच्यम् । मिथ्यात्वेऽपि यावद्व्य-
वहारं तत्सत्तायां भेदाभावस्योपगन्तुमशक्यत्वात् । नच जाबालवा-
क्याद्भेदापगमनं शक्यम् । तत्रापि देवते इति द्विवचनेन देवताप-
दस्य सम्बुद्धित्वपक्षेऽपि स्वप्रत्यक्पराग्वित्तिवेद्यत्वाभ्यां च भेदस्यैव
बोधनात् । नच व्यतिहारानुरोधादभेदः शक्यः । तस्य भेदाविरुद्ध-
स्वभावे तादात्म्यरूपे अभेदेऽप्युपपन्नत्वेनाभेदोपासनास्तुत्यर्थतया
भेदाभावरूपतदगमकत्वात् । त्वं तु भागवतेष्वहम्, आयुधानामहं
वज्रमित्यादावहम्पदस्य विभूतावपि प्रयोगेण त्वं वाऽहमस्मीत्यहम्प-
दस्य त्वद्विभूत्यात्मकोऽस्मीत्यर्थस्य, अहं वै त्वमसीत्यत्र विभूत्यात्मना-
ऽभेदस्य वाक्यवचनत्वाच्च । नाप्यहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसीत्यादिविरो-
धः । तत्रापि सुवर्णशकले सुवर्णबुद्धिवद् ब्रह्मांशे ब्रह्मबुद्धेरुपपन्न-
त्वेन तदविरोधात् । मामेव विजानीहीत्यादिवदाविष्टवाक्यादिरूप-
त्वेनाप्युपपत्तेश्च । अत एव, एष त आत्मेत्यादिषु ब्राह्मणवाक्येष्वप्या-
त्मपदमेवोक्तं, न तु, त्वं पदमहम्पदं वेति युज्यते । किञ्च । आत्मनः
स्वप्रत्यग्वित्तिवेद्यस्य च सर्वथा भेदाभावे, अथातोऽहङ्कारादेश इत्य-
नन्तरम्, अथात आत्मादेश इति पुनर्नोपदिश्येत । तस्मात् स्वात्मे-
श्वरयोर्भेदाविरुद्धस्वभावाभेदेनैवोपासना युक्ता, न तु भेदाभावरूपे-
णाभेदेन । एवमेव श्रीभागवतेऽप्युच्यते । आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन
मया मुनिरिति, न तु स्वाभेदेन मामिति । अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानामि-
ति भेदोपासनिन्दाऽपि, न हि निन्दान्यायेन पूर्वोक्ताभेदोपासनास्तु-

त्यर्थत्वादुपपन्ना । एवमन्यान्यपि वाक्यानि बोध्यानि । एवञ्च प्रतिमा-ऽऽदौ विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वं यदुक्तं तदपि तथा । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तत्र विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वाभावात् । अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनस्यैव भवद्भिः प्रतीकत्वोपगमात् । यदपि, वेदानामप्यभावः प्रबोधे इत्युक्तम् । तदपि तथा । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यत्र सर्वस्य नाशाकथनेनाऽऽत्मभावस्य च कथनेन, वेदा अवेदा इत्यत्रापि ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिमात्रबाधेन वस्तुस्वरूपाबाधात् स्वरूपतो वेदाभावस्य वक्तुमशक्यत्वादिति । यदपि, न प्रतीकसूत्रे प्रतीकोपासने आत्मदृष्टिर्न कार्येत्युक्तम् । तत्रापि मनआद्युपासनस्य प्रतीकत्वमेवायुक्तम् । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति सर्वत्राभेददृष्ट्यर्थं भेददृष्टिनिन्दाङ्गीकारेण भवतामपि सिद्धे सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे मनआदीनामपि तथात्वात्पुरुषाङ्गे पुरुषबुद्धिवत् प्रतीकत्वाभावात् । अथ, अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्गोपासनैव प्रतीकोपासनेतीष्यते, तदा तु ओमिति ब्रूमः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तुशब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मत्वेनोपास्यम् । उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीत । कुतः ? एवं ह्युपगच्छन्त्युपासितारः । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति । उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्म उपासितारः कथमित्युपगच्छतीत्यत्राह । ग्राहयन्ति चेति । इति इममर्थमविदूरोपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि तान् प्रत्युपपादयन्ति । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनस्तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदन्त्वात्तन्नियम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्याऽयमात्मा, अतः स त आत्मा । अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानं तथा परमात्मनः प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्प्रत्यगात्मानं प्रत्यप्यहमित्यनुसन्धानं युक्तमित्युपपादनात् । सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छतस्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति व्यतिहारेणोक्तवन्तः । एवं चाथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति, अकृत्स्नो ह्येषः, आत्मेत्येवोपासीत, सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति आत्मत्वाननुसन्धान-

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

छान्दोग्ये, अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचेति। अथ होवाचेन्द्रद्युम्नमित्युपक्रम्य त्वं कमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति। एवमेवाग्रे प्रश्नभेदेन वक्तृभेदेनाकाशाऽऽपप्रभृतय आत्मत्वेन उपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवासौ वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पठ्यते । य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति । अत्रेदं चिन्त्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति?

निषेधः । तेन, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वेति पृथगात्मानुसन्धानं चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धाननिषेधो रक्षितः । स्वशरीरात्स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत् स्वात्मनोऽपि परात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात् पृथक्त्वाऽनुसन्धानविधानं च रक्षितम् । अधिकस्य ब्रह्मणस्तदात्मकत्वात् तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्येऽकृत्स्नो ह्येष इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितमित्याहुः ॥

तदपि शाङ्करादिमतापेक्षया उपपन्नम् ॥ ५ ॥ २ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ एवं प्रधानभूतानां ज्ञानभक्तिसम्बन्धिनीनाम् उपासनानां फलमुक्त्वा, अङ्गोपासनानां तदुक्तप्रतीकत्वं वारयितुमङ्गोपासनानां फलं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणविषयमाहुः । * छान्दोग्ये इत्यादि * । * छान्दोग्ये इति * । तत्र वैश्वानरविद्यायाम् । अत्र प्रश्नप्रत्युत्तरे चक्षुष्ट्वं तदात्मन इत्यादिकथनाद् आदित्यस्याङ्गत्वेऽपीतः पूर्वं प्रश्ने दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिना द्युमतेरुक्तत्वेनादित्यमतेरादित्वाभावात्पूर्वं द्युमतेरुक्तत्वेन तत्त्यागे बीजाभावादत्राङ्गोपासनाफलस्योत्कृष्टत्वाभावाद्भक्तिमार्गीयस्य नेदं युज्यत इत्यरुच्या विषयवाक्यमन्यदाहुः * तत्रैवेति * । छान्दोग्ये मधुविद्यायाम् । संशयमाहुः । * अत्रेत्यादि * । अत्रात्माङ्गेष्वादित्यादिष्वात्मबुद्धित्वबोधनादतद्रूपे तद्बुद्धिरूपतया प्रतीकत्वस्य पुरु-

न वेति ?। अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथा हि। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न क्वचित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितम् । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनोक्त्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेणैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक्पृथगुक्तौ गौरवात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेत् । न । सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथाऽनुभवस्यापि सम्भवात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं, किन्तु यथाऽऽदित्यादीनां तत्तथा तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र । तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति। आदित्यादौ या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात् तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलद-

---

षैकदेशे पुरुषबुद्धिवदत्र ब्रह्माङ्गे ब्रह्मबुद्धेरपि मननसिद्धत्वादप्रतीकत्वस्य सम्भवः सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षं व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * पूर्वं निरूपितमिति * पूर्वाधिकरणीयसूत्रद्वये व्युत्पादितम् * तत्त्वेनेति * ब्रह्मतया । * एकप्रकारकेणेति * सर्वं खल्विदमिति श्रुत्युक्तप्रकारकेण । प्रयोजनविशेषसत्तामाशङ्कन्ते * तादृशेत्यादि * । * तादृशाधिकाराभावादिति * । उत्कृष्टाधिकाराभावात् । तथाच येषां न सर्वत्र ब्रह्मत्वेन स्फूर्त्तिस्तदर्थं पृथगादित्याद्युपासनोक्तिरित्यर्थः । समाधत्ते । * नेत्यादि * । सर्वत्र तद्भावनायां तथा उपनयेनोपनीतभानरूपस्य ब्रह्मानुभवस्यापि सम्भवात् । * एवं सतीति * । अधिकाराभावेऽप्युक्तरीत्या सर्वत्र ब्रह्मदर्शनसम्भवेऽप्येवं पृथगुपासनोपदेशे सति । * वस्तुत इत्याद्युक्तरीत्या तत्तथा उपासनं प्रतीकं, तथा सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमपि प्रतीकम् । तेनैव चित्तशुद्धिद्वारा मुक्तिरूपं फलं सम्भवतीति पूर्वसूत्रद्वयोक्तमयुक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनत्वेन फलवत्त्वं वदन् तासु तदुक्तप्रतीकरूपत्वं परिहरतीत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते । * आदित्येत्यादि * । * एकैकाङ्गविषयिण्य इति * । सूत्रे-

मिसेकैकाऽङ्गविषयिण्यस्ता विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । न हि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्माऽतो, न प्रतीकोपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युक्त्वा तस्य प्रतिदिक्क-रश्मीनां कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य तद् यत् प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन, न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्ये-तदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति।त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-दुद्यन्तीति पठ्यते । तथाच दर्शनमात्रेण अन्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्नेहजविगाढभावेन तत्रैव लयः।

ऽङ्ग इति सप्तम्या वैषयिकाधिकरणबोधनात्तथा । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * उपपन्नमित्यादि * । तथाच, अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्ग-मेव प्रतीकं तदुपासनं चाङ्गोपासनमेव, न तु त्वदुक्तरीतिकप्रतीको-पासनम् । अतस्त्वदुक्तरीतिकात्तस्मान्न फलम् । अस्मदुक्तरीतिका-त्तु तस्मात्फलम्। भगवदङ्गमाहात्म्यप्रतिपादने ज्ञानाङ्गभक्तिद्वारा भ-गवज्ज्ञाने ज्ञानमार्गीयस्योपकरोतीति भावः । अङ्गत्वेन प्रतीकत्वाच्च तावन्मात्रस्यात्मत्वेनोपासनेऽकृत्स्नत्वादन्धत्वदोषकथनमपि युज्यते । न च यद्येवं तदा, अत्यन्नं पश्यति प्रियमित्यादिफलकथनमपि कथमि-ति शङ्क्यम् । भगवदङ्गमप्युपासितं फलायेतिभगवन्माहात्म्यज्ञापनेन तत्र भक्तिसिद्ध्यर्थमिति जानीहि । एतासां भक्तिमार्गोपकारार्थम् । द्वितीयवाक्यस्यार्थं परोक्षवादेनाहुः । * अपरं चेत्यादि * । आदि-त्यो भगवच्चक्षूरूपः । मधुत्वं मधुनाडीत्वम् । प्राच्यो मधुनाड्य इ-त्यादिश्रुतेः । तासां मधुप्रधानत्वान्मधुत्वम् । ऋचां मधुकृत्त्वम्, ऋग्वेदस्य पुष्पत्वं तासामेव ऋचाममृतता ब्रह्मरूपत्वं, ताभिरृग्वे-दतापं, ताभिस्तप्तस्यर्ग्वेदस्य यशआदिरसजननं तत्क्षरणं, तस्य रसस्यादित्यमभितः श्रयणं, तस्यादित्यरोहितरूपत्वमित्येवं प्रतिदि-क्करश्मीनां ये रसास्तेषाममृतत्वं च निरूप्य तदग्रे तद्यत्प्रथमममृत-मित्यादि पठ्यते। अत्र कल्पनोपदेशात्परोक्षवादता । तेन यदत्र सिद्धं तद्विशदयन्ति । * तथाचेत्यादि * अन्यधर्मनिवृत्तिरिति *।

पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति तस्माद्रूपादुदयश्चैतत्सर्वं भगवदङ्गत्वे एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थो ज्ञेयः। न हि प्रतीकत्व इदं सर्वं सम्भवति, भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति भावः। अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति ज्ञापनायैकवचनम्। एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति॥ ६॥

आसीनः सम्भवात्॥ ७॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वाऽधुना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं चाह। सम्भवात्। उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः संस्तदग्र आसीनो भगवान् भवति। एतेन भक्तवश्यतोक्ता॥ ७॥

प्राणधर्मरूपक्षुदादिनिवृत्तिः। * हेत्वभिप्रेतोऽर्थ इति * हेतुबोधके उपपत्तिपदेऽभिप्रायगोचरोऽर्थः। तदुपपादयन्ति। * नहीत्यादि *। ज्ञानमार्ग एवान्धत्वादिदोषो, न भक्तिमार्ग इत्यपि सूचितम्। शेषं स्फुटम्। किञ्चास्मिन् सूत्र आदित्यादिप्रतीनामङ्गविषयकत्वकथनेन पूर्वम्, अन्तस्तद्धर्मादिसूत्रेषूक्तानां हिरण्मयपुरुषाकाशप्राणादीनामप्यङ्गत्वं बोध्यते। तेन तदुपासना अपि तथेत्यपि बोधितमिति ज्ञेयम्॥६॥

आसीनः सम्भवात्॥ सूत्रमवतारयन्ति। * पूर्वसूत्र इत्यादि * पूर्वसूत्रे चक्षुरादिरूपस्यादित्यादेर्धर्मस्य प्राप्यत्वेन फलत्वमुक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे धर्मिणो भगवत एव तदुपासनफलत्वं तत्प्राप्तिसाधनं चाहेत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति। * सम्भवादित्यादि *। भगवदङ्गत्वज्ञानपूर्विकया आदित्याद्युपासनया उत्कटस्नेहसम्भवात् तथा, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः। एतेन ज्ञानमार्गिणामीदृशस्नेहाभावान्नासीनो भवति। किन्तु परोक्षज्ञानविषयो भवतीत्यपि बोधितम्। सिद्धमाहुः। * एतेनेत्यादि *॥ ७॥

एवं बहिः प्राकट्यमुक्त्वाऽऽन्तरं तदाह ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावानौत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्यर्थः । तेन स्थैर्यमुक्तं भवति ॥ ८ ॥

एवम्भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकट्यमित्युक्त्वा लीलानाविष्करणमाविष्करणं चापि तदिच्छयैवेत्याह ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराच्चलत्वमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपानरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विस्मृतापवर्गान्तफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्त्तनादयोऽपि समुच्चीयन्ते । तदुक्तम्—अथ ह वा व तव महिमाऽमृतसमुद्रविप्रु-

---

ध्यानाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * । * तादिनि * । प्राकट्यम् । व्याकुर्वन्ति । * भावेत्यादि * । * स्थैर्यमुक्तं भवतीति * । एतेन ज्ञानमार्ग एताद्दशस्यापि भावस्याभावादस्थैर्यमित्यपि बोधितम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं भक्तेत्यादि * ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ अनेन साधनान्तरमुक्तमित्याहुः ॥

* केचनेत्यादि * । अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । अस्मिन्नपि सूत्रे अपेक्ष्येति कथनाज्ज्ञानमार्गीयस्योपासनामपेक्ष्य वाऽचलत्वादिकं बोध्यम् । एवञ्चात्रादित्यसूत्रोक्ते मनने आसीनसूत्रेण विशेष उक्तः, ध्यानसूत्रोक्तनिदिध्यासने चाचलत्वसूत्रेणेति ज्ञेयम् । अनेनाऽधिकर-

षा सक्तल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरनसुखेन विस्मारित-दृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता इति । अथवा, अहं भक्तपराधीन इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

अथेदं विचार्यते । वहिराविर्भावो येभ्यो, येभ्यश्चाऽन्तस्तेषां तेषां च मिथस्तारतम्यमस्ति, न वेति । तत्र निर्णयमाह । यत्र भक्तेष्वेकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकट एवैकस्मिन् ग्राहकचित्तधारा, न त्वन्तर्वहिर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बाहिः पश्यतश्च भावे भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावान्न तारतम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

णेन आदित्याद्यङ्गविषयिणीनामुपासनानां जघन्याधिकारिषु फलदानद्वारा भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनेन तत्र भक्तिजननद्वारा सर्वात्मभावरूपज्ञानाङ्गत्वमपि प्रतिपादितम् । तेन तासामपि परम्परया तदेव फलमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु—आदित्यादिमतिसूत्रमधिकरणान्तरत्वेनोक्त्वा तत्र य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतेत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु किमादित्यादिषूद्गीथदृष्टिः कार्या ? किं वोद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टिः ? दृष्टेरनियमो वेति संशये, उद्गीथादिष्वङ्गेष्वेवादित्यादिदृष्टयः कार्या इति सिद्धान्तयन्ति । आसीन इत्यादिकं चतुःसूत्रमधिकरणान्तरमुक्त्वा तेष्वेवासननियमोऽस्ति, न वेति संशये आसीन एवोपासीतेति नियमं सिद्धान्तयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ १० ॥ ३ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ एतस्य सूत्रस्य अधिकरणत्वं बोधयन्तोऽवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । अथेति * । पूर्वाधिकरण आदित्यादिरूपाणामङ्गानामुपासनाभिः साधनभूतभक्त्युत्कर्षात् पुरुषोत्तमस्य बहिरन्तः प्राकट्यविचाराऽनन्तरम् । येभ्य इति चतुर्थी तादर्थ्ये । * तत्रेति * । उक्तसंशयोत्तरं प्राकट्यप्रकारभेदाद् भक्तयोस्तारतम्यमिति प्राप्ते । * न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानमिति * ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तेऽर्थ एवायं संशयः । अन्तः प्राकट्यवतो यदा बहिः संवेदने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरमन्वभूवमधुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति, न वेति । तत्र वैलक्षण्याद्भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ॥ आप्रायणादिति ॥ श्रीभागवते, प्रायणं हि सतामहमिति भगवद्वाक्यात् प्रायणशब्देन स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमुच्यते । तथाच फलं तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी, न तु बहिः प्राकट्येऽपि बहिष्ट्वाऽनुसन्धानमित्यर्थः । ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति, न वेति संशये निर्णयमाह । तत्रापि प्रायणेऽपि

———

करणभेदानुसन्धानकृतमन्तर्बहिर्विज्ञानम् । शेषः सिद्धान्तग्रन्थस्तु स्फुटः । तथाचैकाग्र्याभावे भावतारतम्यम् । तेन च तयोस्तारतम्यं, न तु प्राकट्यप्रकारभेदादिति भावः ॥ ११ ॥ ४ ॥

आप्रायणात्तत्राऽपि हि दृष्टम् ॥ एतस्याऽप्यधिकरणान्तरत्वं बोधयन्त आहुः । उक्तेऽर्थ इत्यादि * । तेनानुप्रसङ्गः सङ्गतिरित्यर्थः । सत्यपीत्यपिशब्दोऽनुभवशब्दानन्तरमन्वेति । * तत्रेत्यादि * । वैलक्षण्यादिति * । भूतकालवर्त्तमानकालरूपविशेषणभेदकृतवैलक्षण्यात् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृण्वन्ति । * श्रीभागवत इत्यादि * । तत्रैकादशस्कन्ध एकादशाध्यायोपान्ते ज्ञानमार्गाद् भक्तिमार्गोत्कर्षं वदता भगवतोक्तम् "प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहमि"ति । प्रकृष्टम् । अयनं प्रायणमिति योगात्तादृशं फलमुच्यते । तथाच तादृशं फलं मर्यादीकृत्य तस्य भक्तस्य सैवावस्था एकाग्रतारूपा सार्वदिक्यतस्तथेति नानुव्यवसायवैलक्षण्यमित्यर्थः । तर्हि प्रायणे तु फले वैलक्षण्यं भविष्यतीति शङ्कायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ततस्तस्येत्यादि * । निर्णयमाहेति * । तत्क्रतुन्यायाद्, यं यं वापीति स्मृतेश्च भवतीति प्राप्ते निर्णयमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तत्रापीत्यादि * ।

प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकनश्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं, न त्वदृष्टं सायुज्यमित्यर्थः । यतः शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तभावसम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते । एतच्च तद्भूतस्य तु नातद्भाव इत्यत्र निरूपितम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फलं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकम् । कर्ममर्यादा-

* सूच्यत इति * । हेतुतया सूच्यते । तथाच पूर्वपक्षोक्तन्यायादिर्हि उपासने प्रवर्त्तते । अत्र तु साक्षात्कार इति तस्य भावस्य सार्वादिकत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ॥

अन्ये तु, पूर्वसूत्रे उपासनासु एकाग्रताप्रयोजकं यद्भवति तदेव दिगादिकं नियतं, न तु प्राच्यादिनियम इति सिद्धान्तयन्ति । अस्मिंस्त्वभ्युदयफलासूपासनास्वपि प्रयाणकालपर्यन्तं प्रत्ययावृत्तिं सिद्धान्तयन्ति । प्रायणपदेन च प्रयाणकालं व्याकुर्वन्ति । तदा प्रायणशब्दो यौगिक एव । अयनपदस्य गमनवाचकत्वादिति । तत्राप्युदासीना वयम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पुष्टीत्यादि * । * पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलमिति * । लौकिकदेहे भगवत्साक्षात्कारादिकं फलमासीनः सम्भवादिभिर्निरूप्य प्रायणप्राप्तौ अलौकिकदेहेऽस्य भगवत्संसेवनरूपं फलम् * चिन्त्यत इति * । कथं भवतीति विचार्यते । कुतश्चिन्त्यत इत्याकाङ्क्षायां संशयं तद्बीजं च सूचयन्तः पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र त्वित्यादि * । * ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकमिति * । "तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसहितो

या अपि स्वकृतत्वात्तामनुल्लङ्घ्यैव भगवता फलं दीयते । तच्च, नाऽभुक्तं क्षीयते । तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्सन्तानजननाद् अनिर्मोक्ष एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । तद्वत्तस्य तदुद्देशेनाविहितत्वात् । तथा कथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ताऽशुद्धिहेतुत्वेन तन्नाशे ज्ञानोदयो यतोऽतो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तविषयेति प्राप्त उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराऽघस्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीत्यर्थः ॥ अत्रोत्तर-

---

भज मां भक्तिभावत" इति भगवद्वाक्यात् तथा । * दीयत इति * । मर्यादामार्गे दीयते । * तच्चेति * । कर्म च । प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य पापनाशकत्वाऽङ्गीकारे दूषणान्तरमाह । * तथेत्यादि * । अन्योन्याश्रयं व्युत्पादयति । * दुरितस्येत्यादि । * तथाच ज्ञानोदये दुरितक्षयो, दुरितक्षये च ज्ञानोदय इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । * अनुक्तिविषयेति * । तूष्णीम्भावविषया, अशक्यवचनेति यावत् । तथाच मर्यादामार्गे सर्वमर्यादारक्षणात् कर्ममर्यादाया अपि रक्षणीयतयोक्तप्रकारेण ज्ञानानुदये भक्त्यभावान्मोक्षरूपफलाभावः ? उत, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति ज्ञानिनमुपक्रम्य, एतꣳ ह वाव न तपति किमहꣳ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ज्ञानस्य बलवत्ताश्रावणात्तेन तन्नाशे भक्त्युदयात् फलं भवति ? इति संशये उक्तरीत्या मर्यादारक्षणावश्यकतया तूष्णीम्भाव एव शरणमिति प्राप्ते इत्यर्थः।सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याचक्षते *तदधिगम इत्यादि * अत्राश्लेषपदार्थोऽसम्बन्धपदेन विवृतस्तं निर्णेतुं व्युत्पादयन्ति * अत्रेत्यादि * एतत्सूत्रार्थविचारेऽनुत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थः । श्लिष आलिङ्गन इति धातोः संयोगविशेषार्थकतया गुणरूपस्य पापस्यात्मनि समवेतत्वेन संयोगस्य मूलत एवाभावादनश्यति च पापे समवायाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद् उत्पन्नस्य पापस्या ऽश्लेष इति नाऽर्थः, किन्तु तस्य पापस्यात्मनि लिङ्गविशिष्टे जीव एवोत्पत्तेरुत्पन्न-

स्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं मर्यादामार्गीयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपबलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा सम्पत्तेः । अत एव, तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरग्निदृष्टान्तमाह । स्मृतिरपि "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" इति । सर्वं पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इत्यादिश्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्भोगनियमो वक्तुं शक्यः । एतेनाभुक्तस्याऽक्षयाद्भोगे च कर्मान्तरजननान्मोक्षासम्भव इति निरस्तं वेदितव्यम् । नचान्योन्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनितसंसार-

---

कार्यसमावायातिरिक्तस्य श्लेषस्याभावात् । अत उक्तानुपपत्तिरेवाऽर्थः । यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति श्रुतावपि पापानुत्पत्तिरेवार्थ इत्यर्थः । नच श्रौतदृष्टान्तानुरोधाल्लिङ्गशरीरे उत्पन्नस्य जीवे असम्बन्ध इत्येवार्थो युक्तो न पूर्वोक्त इति शङ्क्यम् । तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेस्तस्य सदैवाऽसङ्गत्वेनैवं विदीतिविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच लिङ्गे उत्पन्नं लिङ्गे एव न श्लिष्यत इत्यपि युक्तम् । दृष्टान्तवैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतः पापस्यासम्बन्धमात्रमेव श्रुतौ विवक्षितं, न तु तस्य पूर्वं सत्ताऽपीति पूर्वोक्तमनवद्यम् । मर्यादाभङ्गमाशङ्क्य समादधते । * नचैवमित्यादि * । * एवमिति * । दुष्कर्मणो दुरदृष्टानुत्पादकत्वे । * तथा सम्पत्तेरिति * । कर्मासम्बन्धसम्पत्तेः । तथाचेयमपि मर्यादैवेति न तद्भङ्ग इत्यर्थः । * अत एवेति * । मर्यादाभङ्गाभावादेव । तद् यथेषीकातूलमिति श्रुतिस्तु छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां द्रष्टव्या । नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति नियमवादे श्रुतिविरोधरूपं दूषणान्तरमाहुः । * सर्वमित्यादि * । * एतेनेति * । अश्वमेधरूपानिर्वेशादभुक्तस्यापि दुष्कर्मणः क्षयश्रावणेन । अन्योन्याश्रयं परिहरन्ति । * नचान्ये-

वासनात्मिका हि सा । सा च गुरूपसत्तिश्रवणमननविध्युपासनादिरूपया ज्ञानसामग्र्यैव, नाश्यते । अविद्या परं ज्ञानेन नाश्यत इति क्व तत्प्रसङ्गः । ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्कर्मणो दुर्बलत्वान्न तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाननाश्यत्वबोधकश्रुतिस्मृतिमता त्वयाऽप्युररीकार्यम् । इममेव हेतुमाहाचार्यस्तद्व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु

त्यादि * । * सेति * चित्ताशुद्धिः * क तत्प्रसङ्ग इति * अन्योन्याधीनोत्पत्तिकत्वे ह्यन्योन्याश्रयः । इह तु श्रवणादिरूपसामग्र्या ज्ञानोदयस्तयैव च चित्ताशुद्धिनाश इति नान्याधीनोत्पत्तिकत्वमतः क्वाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । ननु तथाप्यभुक्तेन कर्मणा ज्ञानसामग्रीबन्धो भवत्विति चेत्तत्राहुः * ज्ञानसामग्र्या इत्यादि * । यदि हि कर्ममात्रमभुक्तं न क्षीयेत तदा प्रायश्चित्तविधिरनर्थकः स्यात् । यदि चाक्षीयमाणं स्वसजातीयसन्तानमुत्पादयेत् तदा ज्ञानसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्त्या ज्ञानसामग्रीविधिरानर्थक्यमापद्यते । अतस्तदभावाय प्रारब्धस्यैवाभुक्तस्याक्षयः क्रियमाणसंचितयोस्तु प्रायश्चित्तादिना क्षय इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । एवं सति प्रारब्धं भुञ्जानस्यापि क्रियमाणसञ्चितयोः क्षये ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्तयैव चित्ताशुद्धिनिवृत्तौ तत्पोषकस्य कर्मणो निरालम्बनतया दुर्बलत्वान्न सामग्रीप्रतिबन्धकत्वमिति त्वयाऽपि श्रौतवादिनाङ्गीकार्यम् । इममेव हेतुं पूर्वपक्षिबोधनाय, तद्व्यपदेशादिति पदेनाह । तस्मान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

अश्लेषश्रुतिस्तु, यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति छान्दोग्ये उपकोसलविद्यास्था बोध्या । साऽत्र न लिखिता । सहकारित्वसूत्रे ज्ञानस्य कर्मस्वभावनाशकताया व्युत्पादिततया तत एव निर्वाहादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * पापस्येत्यादि

नाम । धर्मस्यातथात्वेनाविरोध एवेत्याशङ्कानिरासाय पूर्वन्याया-
तिदेशमाह । इतरस्य पुण्यस्याप्येवं, पूर्वस्य नाश उत्तरस्याश्लेष इ-
त्यर्थः । अतिदेशाद्धेतुरपि स एव ज्ञेयः । तथाहि । उभे उ हैवैष
एते तरति । क्षीयन्तेचास्य कर्माणीति सामान्यवचनाज्ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणीति स्मृतौ सर्वशब्दाच्च तथा । अथेदं शङ्क्यते । मर्यादा-
मार्गीयत्वाज्ज्ञानानन्तरं भरतवत् सङ्गदोषेण भगवद्भावाच्च्युतौ
सङ्गजदोषोत्पत्तिवदग्रे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्ये-
ति ज्ञानस्य न सर्वात्मना कर्मविरोधित्वमिति । तत्र निर्णयमाह ।
पाते । भक्तिमार्गे भगवद्भावाच्च्युतिः पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थे ।
अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुशब्दोक्त्याऽस्मिन्मार्गे पापस्य
व्यवच्छेद एव । न कर्हिचिन्मत्पराइति वाक्यात् । परन्तु मर्यादा-
मार्गीयत्वात् प्रारब्धभोगार्थं प्रभुश्चेत्तथा करोति तद्भावे पूर्णे सति
तद्भोगोऽसम्भावित इति तदैवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।

इत्याशङ्कानिरासायेति ※ । इति हेतोः पूर्वपुण्यस्यानाश उत्तरस्य
च संश्लेषो भवत्विति शङ्कानिरासाय ।
ननु हेतोरकथनात् कथं पुण्यस्य तथात्वं ज्ञेयमित्यत आहुः ※ अति-
देशादित्यादि ※ । उभे ह्येवैष इति श्रुतिस्तु शारीरब्राह्मणस्था । उभे
ह्येवैष एते तरत्यऽमृतः साध्वसाधुनी इत्यादि । द्वितीया तु मुण्ड-
कस्था । सूत्रशेषमवतारयन्ति । ※ अथेदमित्यादि ※ । ※ सङ्गज-
दोषोत्पत्तिवदिति ※ । ज्ञानानन्तरं यथा सङ्गजदोषोत्पत्तिस्तथेत्य-
र्थः । ※ अग्र इति ※ । ज्ञानानन्तरम् । व्याकुर्वन्ति । ※ भक्तीत्या-
दि ※ । वाक्यं तु तृतीयस्कन्धे कापिलेये" न कर्हिचिन्मत्पराः शा-
न्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नोऽनिमिषो लेढि हेतिः । येषामहं प्रिय आत्मा सु-
तश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्"इति । अत्र मत्परा न नङ्क्ष्यतीति
कथनात् पातव्यवच्छेदलाभः । ※ तथा करोतीति ※ । भक्तिभावं
प्रतिबध्नाति । तदर्थं प्रतिबन्धकरणे हेतुः ※ तद्भाव इत्यादि ※ ।
※ तदैवं भवतीति ※ । यदा भक्तिभावप्रतिबन्धस्तदा भरतवदन्या-

तथाच तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोऽसंश्लेष एवेत्यर्थः । पूर्वसूत्र एवमेवाश्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवम्पदेनैव प्राप्तेः सर्वं सूत्रं तत्परत्वेन न व्याख्येयम् । पातशब्दस्य देहपातं तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थ इति चोक्तिर्न साधीयसी । मुक्तिप्रापकपदाभावाद्, भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यत इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाच्च ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिः। एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्यादि-

---

सत्त्यादिर्भवति । * असंश्लेष एवेति * । तदुपाख्याने, स च तदा पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोतीति वाक्येन तादृशकर्मबोधनादग्रे च जीवन्मुक्तत्वबोधनादसंश्लेषः । * एवमेवेति * । अनुत्पत्तिरूपतया ।

ननु सर्वस्य सूत्रस्यातिदेशपरत्वे को दोषो, येन एवं विभज्य व्याख्यायत इत्यत आहुः । * अतिदेशस्येत्यादि * । * तत्परत्वेनेति * अतिदेशपरत्वेन । तथाच शेषवैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः। एवं मर्यादामार्गेऽपि ब्रह्मज्ञानोत्तरं भक्तौ यदा प्रतिबन्धस्तदापि प्रारब्धमात्रस्यैव भोगो, न तु क्रियमाणसञ्चिताभ्यां दुरदृष्टोत्पत्तिरित्यर्थः सिद्धः । अत्रान्येषां व्याख्यानं पातशब्दस्येत्यादिनाऽनूद्य दूषयन्ति । * उक्तिर्न साधीयसीत्यादि * । ननु सूत्रे मुक्तिप्रापकपदाभावेऽपि फलप्रकरणत्वात्तदनुरोधेन तथा कल्पने को दोष इत्यत आहुः । * भोगेनेत्यादि * । तथाच तैः सम्पद्यत इत्यस्य मुच्यत इति व्याख्यानात्तस्या मुक्तेरत्र सिद्धौ तन्मतेऽग्रिमसूत्रान्तरं भोगेन कर्मक्षपणानन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिरूपमुक्तेरेव व्याख्यानात्तद्वैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * तन्नाशे तन्नाशस्येति * कर्मनाशे देहनाशस्य । * एवं सतीति * ब्रह्मविदो देहनाशे सति * ।

साधनाऽसम्भवः । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेस्तदभावेन ज्ञानमार्गोच्छेदेन भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते।पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यां ज्ञाननाश्यत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नाशेषे, किन्त्वनारब्धं भोगायतनलक्षणं कार्यं याभ्यां ते एवेत्यर्थः । नन्वितरानिरपेक्षं हि ज्ञानं स्वशक्त्यैवाग्निरेध इव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं, तथा सत्यशेषमेव तद्दहतीति वक्तुं युक्तं, न तु सशेषम् । शक्तेरविशिष्टत्वात् । नच कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात् कुलालचक्रभ्रमिवत्तद्वासनावशाद्देहादिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वतो बलवत्त्वात् सवासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाशिलानिष्पाते चक्रभ्रमिरनुवर्त्तितुं शक्नोतीत्याशङ्क्यारब्धकार्यादहने हेतुमाह— तदवधेः।तज्ज्ञानेनारब्धकार्याऽदहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेन अखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । यत्र तस्याऽपि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगूढाशयः । अत एवाग्रे तथा

तदभावेनेति * आचार्याऽभावेन । * भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इति * । निरुपधिस्नेहात्मिका हि भक्तिरात्मत्वेन ज्ञाने सति भवति । आत्मत्वेन ज्ञानं च परम्परया आचार्याधीनमतस्तदभावे तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः। मुक्त्युछेदप्रसङ्ग इति वा पाठः ।

व्याकुर्वन्ति । * पूर्वेत्यादि * । * नाशेषे इति । न यावत्तावच्छिन्ने नश्येते इति शेषः । * ते एवेति * । दह्येते इति शेषः । तथाचापरोक्षेणापि ज्ञानेनारब्धकार्यमेव कर्म दह्यत इति शरीरारम्भकस्य कर्मणः सत्त्वेन शरीरस्यापि सत्वाच्च प्रवचनाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । हेतुं व्याख्यातुं सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । न तु सशेषमिति*न तु प्रारब्धकर्मरूपं शेषं स्थापयित्वा । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तदित्यादि * । * तत्र तथैवेति * । तादृशस्थले प्रारब्धकर्मणोऽपि दाह एव । अत्र गमकमाहुः । * अत एवाग्रे तथा वक्ष्यत इति * अतोऽन्यापीति सूत्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । मर्यादामार्गे

वक्ष्यते। अत एव श्रीभागवते मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित इति, उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्निति च भरतं प्रति वचनं गीयते। एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धशक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्धानिरिति सर्वमनवद्यम्। इच्छाप्रतिबद्धतादशायां न प्राचीना दशास्तीति तदव्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः। एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवत्त्वात् कथं तस्य पात इति शङ्का निरस्ता। भगवदिच्छाया मूलकारणत्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात्। तथेच्छा च स्वकृतमर्यादापालनाय पुष्टावङ्गीकृतेन तथेतिं सर्वमनवद्यम्॥ १५॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥ १६॥

ननु प्रारब्धं हि प्राचीनं, तन्नाशाय तद्भोग एव कर्त्तव्यो ब्रह्मविदा, न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि। प्रयोजनाभावात्। दृश्यते च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह। तुशब्दः शङ्काव्युदासकः।

प्रारब्धकर्मसत्तायां मानमाहुः। * अत एवेत्यादि *। * भरतं प्रतीति * प्रतिर्लक्षणे। भरतं लक्षीकृत्य। अदाहकत्वे इति भिन्नं पदम्। तथेच्छेति प्रारब्धस्य भोगेनापनयनेच्छा। * न तथेति *। न तस्य भोगेनापनयेच्छा॥

अन्ये तु—तदवधेरित्यस्य, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति प्रारब्धस्य शरीरपातावधिश्रुतेरित्यर्थमाहुः। तत्रापि प्रवृत्तफलस्य कर्मणोऽनाशे हेतुस्तु मृग्यः। सोऽत्र सिद्धान्ते विवृत इति तन्मतेऽपि नातो विशेष इति बोध्यम्॥ १५॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥ सूत्रमवतार्य विवृण्वन्ति। * तुशब्द इत्यादि *। केचिदित्यादिना परमतमुपाक्षिप्य

अग्निहोत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव भोगकार्याय प्रारब्धनाशायैवेत्यर्थः । येषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तैरेव तन्नाशाय भोगवत्तदपि क्रियते, न त्वतादृशैरत एव न सनकादीनां तथात्वम् । कुत एतत् ? तद्दर्शनात् । यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्रिमकर्महेतुत्वं दर्शयतीति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः । तदधिगम इत्युपक्रमाद् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मकप्रतिबन्धनाशे मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्यादयैव मुक्तिप्रतिबन्धसम्भवस्तयैव तन्नाशश्चेति निरूपितम् । अथ पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते । तत्र

दूषयन्ति । * स नेत्यादि * । *प्रारब्धात्मकप्रतिबन्धनाशे इति * । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेस्तस्य नाशे । * पूर्वविरोधादिति *एतस्माद्वाक्यात्, पूर्वं मनसैवावाप्तव्यं, मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यवधारणश्रावणेन सूत्रकृतापि तदधिगमसूत्रे ज्ञानादेव कर्मनिवृत्तिकथनेन उक्तश्रुतौ च यज्ञादेर्विविदिषाफलकत्वस्य ज्ञानपर्यन्तत्वस्य वा बोधनेन तद्विरोधात् । नच सहकारित्वसूत्रविरोधः । प्रारब्धनाशकत्वेनापि तदुपपत्तेरविरोधात् ॥ १६ ॥ ६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ एतस्याधिकरणस्य न पूर्वशेषत्वमिति बोधनाय पूर्वोक्तमनुवदन्त एतदवतारयन्ति । * तदेवमित्यादि * । * अथेत्यादि च * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * ।

भोगैकनाश्यस्वभावत्वात्तस्य न तं विनाऽस्यापि तन्नश्यतीति प्राप्ते निर्णयमाह । एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत एतत्? तत्राह । अतः । श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाश्यत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविद एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाश्यप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्च । अन्यापि श्रुतिः । पठ्यते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां, द्विषन्तः पापकृत्यामिति । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्याऽस्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो वाच्यः । नच काम्यकर्मविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति सूत्रेणेतरस्याप्येवमितिसूत्रावयवेन चाऽविशेषेणारब्धातिरिक्तकर्म-

---

* तस्येति * । प्रारब्धस्य * । तं विनेति * । भोगं विना । * अस्यापीति * । पुष्टिमार्गीयस्यापि । व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । * तदनाश्येति * । ज्ञानानाश्येत्यर्थः । तस्य पुत्रा इति श्रुतिस्तु शाट्यायनिनामस्ति ॥

ननु सूत्रे, एकेषामिति पदेन पुष्टिमार्गीया एव विवक्ष्यन्त इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामन्यथानुपपत्तिं तथात्वेनोपपादयन्ति * ज्ञानभोगाभ्यामित्यादि * । अर्थस्तु प्रकटः ॥ अन्येतु, अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्मकर्मणोऽन्याऽप्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसन्धाय क्रियते । तस्या एष विनियोग उक्त इति व्याकुर्वन्ति । तथा सत्येवं नित्यकाम्यकर्मभेदेन श्रुत्योर्विषयभेदे सिद्धे विरोधाभावात् सूत्रे चैकेषामिति पदेन शाखिनां परामर्शादुभयोरित्यनेन जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः परामर्षाच्छ्रुतौ सूत्रेचानुपपत्त्यभावात् कथमधिकारिकृतविषयभेदावगमः, कथं च प्रारब्धकर्मणोऽत्र विषयत्वावगम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमाहुः । नचेत्यादि * । तथाचैवं नित्याग्निहोत्रादेरस्या विषये भेदितेऽपि, तदधिगमादिसूत्राद्विषयो न भिद्यत इति, तद्यथेषीकातूलं यथा पुष्करपलाश आपः, उभे ह्येवैष एते इत्येताभ्यो विषयभेदाभावात्तासां विरोधो दुष्परिहरः । नच

णोरखिलयोर्नाशनिरूपणात् । पापकृत्यायां काम्यत्वाऽसम्भवाच्च । तस्मादसनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसहिष्णुर्भगवान् अस्य प्रारब्धमेतत्सम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैकनाश्यमिति स्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति । नच तयोरमूर्त्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यम् । ईश्वरत्वेनाऽन्यथापि करणसम्भवात् । मर्यादाविपरीतस्वरूपत्वात् पुष्टिमार्गस्य न काचनात्राऽनुपपत्तिर्भावनीया । तस्या अत्र भूषणत्वात् । अत एवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

ननु यदेव, विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे

येषामश्लेषो व्याख्यातस्तेषां विद्यमानत्वादयं तेषां विनियोग इति विषयभेदात् सुपरिहर इति वाच्यम् । विद्यमानाश्लेषस्य प्रागेव दूषितत्वात् । ज्ञानोत्तरं स्वर्गादिलौकिककामनोत्पत्त्यसम्भवेन काम्यायाः साधुकृत्याया उत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । श्रुतौ पापकृत्याविनियोगस्याप्युक्तत्वेन तस्यां च फलाभिसन्धानासम्भवेन काम्यत्वासम्भवाच्च विषयश्रुतिविरोधोऽपि दुष्परिहरः । अतस्तदभावायावश्यमधिकारिभेदः प्रारब्धात्मककर्मविनियोगश्चाऽत्राभ्युपेयः । उभयपदे आचार्यद्वयग्रहणमप्यसङ्गतम् । सन्निधौ जैमिनेरश्रुतत्वात् । सामान्यशब्दस्य चोपस्थितार्थकत्वनियमेन बाधकं विना तत्यागायोगात् । अत उक्तरीत्यैव मन्तव्यमित्यर्थः । तदेतच्चतुर्थस्कन्धीये तत्त्वदीपप्रकाशे सम्यग् व्युत्पादितमिति प्रभुचरणैर्नात्रोक्तम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नच तयोरित्यादि * । तथाचेदं तवापि तुल्यमतः परिहारसाम्यान्न पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।

वीर्यातिशयः फलं श्रूयते। अतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्वस्योचितत्वात् तदुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति प्राप्ते, आह। यदेवेति। हि यस्माद्धेतोस्त्वया यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदेति श्रुतिरेव ब्रह्मविदोऽपि कर्मोत्पत्तिप्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता। सा तु न तत्समर्था। तथाहि । ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं मिथुनरूपत्वमनुज्ञाक्षरत्वं त्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वं च निरूप्यैतदग्रे यदेव विद्ययेत्याद्युक्त्वा, इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीत्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषयमेव, यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते। तेनोक्तरसतमत्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तदर्थ इति न ब्रह्मविद्यागन्धोऽपीति न सा शङ्काऽत्र सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा। उक्ताशङ्कानिरासायैवाह । यदेवेति । ब्रह्मविद्भिः प्रारब्धक्षयायैव कर्म कुरुते तत्त्वन्यकृतात् कर्मणः सकाशात् सवासनतन्नाशनाद्

---

* तथात्वस्येति *। कर्मणो वीर्यवत्त्वस्य। तथाच यदि ब्रह्मविद्यावतः कर्मसंसर्गो न स्यात्तदेयं श्रुतिर्विद्यया वीर्यवत्तां कर्मणो न श्रावयेत्। अतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या अश्लेषादिवाक्यानां विद्यास्तावकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति पूर्वोक्तं नोपपद्यत इत्यर्थः। परिहारं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति। * हीत्यादि *। * तेनेति *। वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन। तथाचानुपपत्त्यभावान्नैतेषां स्तावकत्वं शक्यवचनमतः पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे सूत्रयोजना तु, यदेव विद्ययेति वाक्यं हि यतो हेतोः, इति प्रकरणावरुद्धं, तथाच न ब्रह्मविद्यावतः कर्मप्रसञ्जिकामित्यर्थः। श्रद्धोपनिषदोः साधारणत्वात् तत्समभिव्याहृताया विद्याया अपि साधारण्यमेवोचितं, न तु सङ्कोचनमिति कश्चिच्छङ्केत, तदर्थं प्रकारान्तरेणार्थमाहुः। *यद्वा उक्ताशङ्केत्यादि*। * सवासनतन्नाशनादिति * । सवासनप्रारब्धनाशनात् । तथाच सङ्कोचाभावेऽपि पूर्वोक्तार्थसिद्धिरप्रत्यूहेति न तेषां स्तावकत्वमि-

वीर्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपत्तिः काचिदित्यर्थः। यद्वा। ननु पुष्टिमार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्वाऽसम्भावनां कुर्वाणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता। एवं सति यत्र धर्मसम्बन्धिसम्बन्धादन्येभ्योऽतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षाद्धर्मिसम्बन्धेऽतिशयितकार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावना कर्त्तुमुचितेति निगूढाशयः । अत एव हेतुवाची हिशब्दः ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्त्वा तत्प्राप्तिप्रकारमाह । इतरे । अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य, अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनन्तरं भोगेन सम्पद्यते । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुत्युक्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाऽधिकरणे निरूपितः।अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तफलप्राप्त्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ १९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य
प्रथम पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

त्यर्थः । एतेन जन्मादिसूत्रभाष्ये व्युत्पादितं पूर्वोत्तरकाण्डयोः परस्पराङ्गत्वमपि समर्थितं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तमर्थं सगृह्णन्त एतत्सूत्रस्य तात्पर्यान्तरमाहुः । * यद्वा नन्वित्यादि * ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ भाष्यमत्रातिरोहितार्थम् । अत्र क्षपणं च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे व्रजभक्तानां जीवकोशध्वंस-

रूपम् । भोगश्च तदनन्तरदर्शनादिरूपो जीवद्दशायामेव भवतीत्यवान्तरफलपरिसमाप्तिरिति मम प्रतिभाति । अत्यन्तानुग्रहे तु स्थूलस्य लोकवत् क्षपणं, सूक्ष्मस्य, वाङ् मनसीतिवक्ष्यमाणरीत्या ततस्तदव्यवहितमेवालौकिकदेहप्राप्त्या भोगसम्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र मतान्तरीयव्याख्यानस्यादूषणात् तदपि ज्ञानमार्गीयमर्यादाभक्तिमार्गीयपरतया संग्राह्यमिति सूचितं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे क्षपयित्वा अलौकिकं तत्प्राप्य फलेन सम्पद्यत इति निरूपितम् । अथात्रेदं चिन्त्यते । भक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्षपणं नाम किं तत्स्वरूपनाशनमुत मणिस्पर्शादयश्चामीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भगवदनुग्रहादिति । अत्रोत्तर एव पक्षः साधीयानिति भाति । तथाहि । यथा पूर्वं संसारिण एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वावस्थापगमो मुक्त्यवस्था चोच्यते तथात्राऽपि वक्तुमुचितत्वात् । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले तत्प्राणादीनामपि तथैवाहात एवाग्रे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युच्यते ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पदार्थानां तत्सङ्गतेश्च पूर्वं कारिकाभिर्निरूपितत्वादिहाऽधिकरणसङ्गतिं वक्तुम्, अतीतपदान्ते यन्निरूपितं तदनुवदन्ति * पूर्वपाद इत्यादि * । * अलौकिकं तत् प्राप्येति * । अलौकिकं देहं लब्ध्वा । अलौकिकदेहस्वरूपं त्वग्रे वक्तव्यम्, ब्राह्मेण जैमिनिरित्यादिभिः । प्रकृतं वक्तुमाहुः । * अथेत्यादि * । तदनन्तरमवसरसंङ्गत्या एतत्पादारम्भे प्रकृतं वक्तुं तदुपोद्घाततया इदं वक्ष्यमाणं विचार्यत इत्यर्थः । तदाहुः * भक्तेत्यादि * । एवं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * तथात्रापि वक्तुमुचितत्वादिति * । सूक्ष्मलिङ्गशरीरात्मके प्राणे इन्द्रियादिष्वपि द्वितीयस्य चतुर्थपादे तथा प्राण इत्यत्र जीवातिदेशेन जीववन्नित्यत्वाद्यङ्गीकाराल्लौकिकावस्थापगमस्याऽलौकिकावस्थाप्राप्तेश्च वक्तुमुचितत्वात् । * तथैवाहेति * । कारणभूते सति लयमाह । तथाच पुष्टिमार्गे तेषाम-

पुष्टिमार्गीयस्योक्तमुक्त्यभावान्नेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः। ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्नियत्वाच्च दोषाणां वागन्तुकत्वात्तदपगमे तस्य तथात्वमुचितम् । प्राणादयस्तु न तादृशा इति तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यम् । देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति श्रीभागवतवाक्याच्च ।

ऽलौकिकत्वापादनपक्ष एव साधीयानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः*ब्रह्मांशत्वेनेत्यादि * । अयमर्थः । श्रुतौ हि त्रिविधा सृष्टिरभिप्रेतेति ज्ञायते । ब्रह्मवित्प्रपाठके आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपरिचायनार्थं, तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना, स आत्मानꣳ स्वयमकुरुतेति वारत्रयं कथनात् । श्वेतकेतूपाख्याने च कार्यस्य कारणानन्यत्वे, मृत्पिण्डनखनिकृन्तनलोहमण्यात्मकदृष्टान्तत्रयकथनाच्च तासु विधासूच्चनीचभावोऽपि मृदपेक्षया, अयसस्तदपेक्षया लोहस्योत्कृष्टतायाः सर्वजनीनत्वात् । ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि सोऽकामयतेत्यादिना पूर्वमुक्तायाः सृष्टेरसद्वा इदमग्र आसीदित्यनेनासत्त्वकथनपूर्वकं तदात्मानꣳ स्वयमकुरुतेति सृष्टेः सुकृतत्वश्रावणाच्च । तदेतत्सृष्टित्रयं तदुत्कर्षादिकं च पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे आचार्यचरणैरिच्छामात्रेण मनसेत्यत्र सूचितम् । तत्प्रपञ्चश्चास्मत्पितृचरणकृतात्तद्विवरणादवगन्तव्यः । एवं सति यत्र पुष्टिमार्गीया जीवा मार्यादिकसृष्टिपातिनस्तत्र ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यातिरोहितानन्दत्वं तत्र स्वानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वाच्च जीवस्य तथात्वं युक्तम् । प्राणादयस्तु सृष्ट्यन्तरस्थाः असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे असदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति वाजिनां श्रुतौ प्राणा असत्पदेनासाधुतया श्राविता इति पुष्टिसृष्टिस्थत्वाभावान्न तादृशाः । धर्मान्तरैर्जीवतौल्येऽपि स्वरूपतो न जीववन्निर्दुष्टा इति जीवदृष्टान्तेन प्राणादिरूपे सूक्ष्मशरीरे लौकिकत्वापगमेनालौकिकत्वं न वक्तुं शक्यम् । अयं च पक्षो, देहेन्द्रियासुहीनानामिति सप्तमस्कन्धवाक्येनोपष्टभ्यते । अतस्तत्त्यागपक्ष एव साधीयानित्यर्थः ।

नच लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिद्ध्यत इति वाच्यम् । सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । नच तदनुभव एव बाधक इति वाच्यम् । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधकाभावात् । नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चेन्मैवम् । यथा व्यापिवैकुण्ठस्याऽक्षरात्मकत्वेनाऽनागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्गताऽखिलवस्तुरूपत्वेन सामीप्यादिमुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां देहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्राप्तिमात्रेण शुद्धजीवानां सम्पद्यते । तदीयत्वेन तत् फलतीति यावत् । तथा पुरुषोत्तमलालीया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात्तत्राङ्गीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रावाहिकधर्मनिवृत्तौ शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन सम्पद्यत इति नाऽनुपपन्नं किञ्चिदिसवहितोऽवेहि । अयमेवार्थो वाजसनेयिशाखायामथाकामयमान इत्युपक्रम्यात्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती-

---

उक्तवाक्ये एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नच लौकिकेत्यादि * । * अत्रेति * । एतद्वाक्ये । * तदनुभव इति * । देहाद्यनुभवः । * तथात्व इति * । ब्रह्मात्मकत्वे । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * । * मैवमित्याद्यवेहीत्यन्तं च । * अनागन्तुकमेवेति * । यथा लौकिकेषु देहादिषु प्रकृतिर्मूलकारणतयाऽनुसीव्यति, एवं जीवेऽक्षरमन्वेति । यथा प्रदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति, यदक्षरं परमं प्रजा इति च श्रुतेः । तच्च सर्वत्र सर्वात्मकमिति जीवांशिभूतस्य तस्य आकारो जीवरूपेंऽशे नैसर्गिक एवेत्यनागन्तुकम् । * तदीयत्वेन तत्फलतीति * । अग्रे, ब्राह्मेण जैमिनिरित्यत्राङ्गीकरिष्यमाणत्वादावरणभूतलौकिकापगमे भगवद्दत्तस्तदीयत्वेन फलतीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु बादरायणसूत्रोक्तः पुरुषोत्तमात्मकस्तदीयत्वेन सम्पद्यत इति ज्ञेयम् । एतं पक्षं श्रुत्योपष्टम्भन्ति । * अयमेवेत्यादि * । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति ।

सन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपदग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुदिदृक्षार्त्त्यतिशयस्तादृशो येन मरणमेव सम्पद्येत, यदि प्रभुप्राकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात् । अतो भगवत्प्राकट्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन तद्दर्शनेनाऽऽप्तकामो भवति । ततः साक्षादाश्लेषादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात्ते तत्रैव लीना भवन्तीति । बहिःप्रकटस्यैवाऽन्तरपि प्राकट्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते । आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य तामाह—ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यनेन । उक्तरीत्या पुरुषोत्तमात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिसम्पत्त्या ब्रह्मैव सन्न तु ब्रह्मातिरिक्तदेहादिमानपि तादृशः सन् ब्रह्म बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च पुरुषोत्तमस्वरूपं प्राप्तो भवतीत्यर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दांशाविर्भावेन च ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोक्त्या ब्रह्म, तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तासिद्धे सति ब्रह्मैव सन्निति वा न वदेत् । अत एवैतदग्रे श्लोकोक्तिः—अथ मर्त्योऽमृतो

---

* अत्र प्राणेत्यादि * । * ध्वन्यत इति * । तात्पर्यवृत्त्या बोध्यते । तात्पर्यवृत्तिस्तु मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादिता ततो ज्ञेया । * अत्रैव लीना भवन्तीति * । अन्तःप्रकटे पुरुषोत्तम एव लीना भवन्ति । ननु पुरुषोत्तमात्मकलीलोपयोगिदेहप्राप्त्या ब्रह्मभाव एव श्रुत्यभिप्रेत इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । तथाच ब्रह्मैव सन्नित्यस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तिरेव गमिकेत्यर्थः । उक्तोपष्टम्भाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेत्युक्तरीतिको ब्रह्मभावो यदि ब्रह्मैव सन्नित्यत्राऽभिप्रेतः स्यात्तदाऽस्मिन् श्लोके, अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्येतावदेव वदेन्न तु तुरीयं पादम् । अतो यथोक्त एव श्रुत्यर्थ इत्यर्थः । एवमुपोद्घातेन पुष्टिमार्गीयस्य लौकिकदेहक्षपणं नाम प्राणादीनां ब्रह्मणि लय इति सिद्धम् । तदेतत्पूर्वपादान्तसूत्रे एव विचारणीयम् । त-

भवसत्र ब्रह्म समश्नुत इति । मृतिधर्मवच्छरीरं हि मर्त्यं, तद्वत्त्वेन जीवोऽपि तथोच्यते । तथाचायं पूर्वं तादृश एव, अथ पुष्टिलीला-प्रवेशानन्तरममृत उक्तरूपशरीरवान् भवति, ततोऽत्र अस्मिन्नेव शरीरे ब्रह्म सम्यगऽश्नुते। भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीत्य-र्थः। भगवान् बादरायण इमामेव श्रुतिं विषयीकृत्य तत्रोक्तप्राणा-नां लय एकदैवोत क्रमनियमोऽस्तीति संशये निर्णयमाह। वाङ् म-नसीति । तत्र हेतुर्दर्शनादिति । एतदुक्तं भवति । भक्तेः स्नेहा-त्मकत्वात्तस्य प्रभुप्राकट्यफलकत्वात्तदौत्कण्ठ्ये तस्यावश्यकत्वा-दयं मां पश्यत्विति प्रभ्विच्छया तस्मिन् सम्पन्ने चक्षुर्भ्यां मनसा च तद्रूपाऽमृतमनुभवतः स कोऽप्युत्कटो भावः समजनि येन प्रभुणा सह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीच्छा समभूत् । तत्र तेषामसामर्थ्याद् भ-गवदानन्दसम्बन्धिमनःसम्बन्धेन तं प्राप्स्याम इति तत्रैव सङ्गताः तेनानन्देन सम्पन्ना जाताः । अयमेवार्थोऽनेन सूत्रेणाग्रिमेण चात एव सर्वाण्यन्विति सूत्रेण निरूप्यते । दर्शनानन्तरमादौ सह स-म्भाषणेच्छैव जन्यत इति, वाङ्मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्ये स्फुटोक्ते सम्मता चादौ सैवोक्ता । एवं सति वाङ्मनसि सङ्गता

थाप्येतत्सूत्रप्रणयनं प्रति तस्य हेतुत्वं न स्फुटं भवेदिति तत्रानुक्ता अत्र विचारितमिति ज्ञेयम् । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽचार्यः प्रकृतं विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * भगवानित्यादि * । * निर्णयमाहेति * । उक्तश्रुतौ सामान्यतो लयश्रावणाल्लयो युग-पदेव युक्त इति पूर्वपक्षनिरासाय निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्व-न्तः क्रमनियमे दर्शनस्य कथं हेतुत्वमित्यतो व्युत्पादयन्ति । * एत-दित्यादि * । * तदौत्कण्ठ्यइति * । भक्तस्योत्कण्ठायाम् । तदौ-त्कट्य इति पाठे तु स्नेहौत्कट्य इत्यर्थो बोध्यः ।

* तत्रैव सङ्गता इति * । मनसैव सर्वे प्राणाः समागताः ।

सती भगवदानन्देन सम्पद्यत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । दर्शनाभावेऽपि वेण्वादिशब्दादपि तथा सम्पद्यत इति हेत्वन्तरमाह—शब्दाच्चेति ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि, अनु सान्निध्याद् वाचः पश्चान्मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्त इत्यर्थः । केचित्त्वत्र छान्दोग्यस्थं, वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विषयत्वेन उक्त्वा सूत्रे वाक्पदस्य तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति सम्पत्तिं तन्नाशं च । तन्न साधीयः । तथाहि । वाक्पदस्य वृत्तिपरत्वं चेच्छूत्रस्याभिमतं स्यात् सूत्रकारस्तदा तथैव वदेन्न तु तत्स्वरूपमेव वाक्यम् । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तेः । मुख्यार्थत्यागो लक्षणापत्तिश्च ।

शेषं स्फुटम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ एतेन श्रुतौ वाक्पदमिन्द्रियान्तराणामप्युपलक्षकमिति बोधितम् । भाष्यमत्र स्फुटार्थम् ॥

ननु या छान्दोग्यश्रुतिरत्र सम्मतित्वेन दर्शिता सैवात्र सर्वाऽऽहृतत्वाद्विषयवाक्यत्वेनादरणीया, ततश्च कथं भवदुक्तस्यार्थस्याभिसंहितत्वमित्याकाङ्क्षायामन्यमते तेषां बोधयितुं मतान्तरमनुवदन्ति * केचिदित्यादि * ते हि हिरण्यगर्भादिविद्यास्वपरासु च विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्तो यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रमकथनं विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तौ प्रकारसाम्यं च व्यासाभिमतमङ्गीकुर्वन्त उक्तरीत्या वदन्तीत्यर्थः । तन्न तथेति बोधनाय दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * । ननु सत्यमस्तीदं दूषणत्रयं तथाप्यग्रेऽविभागो वचनादित्यनेन तत्त्वप्रलयस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र वृत्तिप्रलय आद्रियत इति व्यासाशयस्य तैर्बोधनाददोष इत्यत आहुः ।

किञ्चैवं मनसीति पदवैयर्थ्यं स्याद्, विषयवाक्योक्तक्रमत्यागानुपपत्तिश्चेति ॥ २ ॥

---

* किञ्चेत्यादि * । यद्यपि तत्सूत्रमन्यार्थं तथापि स्वोक्तसमर्थनाय तथार्थादरेऽपि सम्पत्तिपदस्य वृत्त्युपसंहारार्थकतया वृत्तिनाशनार्थत्वमेवाभिप्रेतं, यथाद्भिरग्नेः । तथा सति निरन्वयो वृत्तिध्वंस इति ध्वंसकसंसर्गमात्रस्यैवापेक्षणेन ध्वंसकस्य तत्राधिकरणताऽनपेक्षणान्मनसीत्यधिकरणबोधकपदवैयर्थ्यम् । नन्वधिकरणत्वेऽनपेक्षितेऽप्यग्नेरप्सु प्रक्षेपे वृत्तिनाशस्य दर्शनान्न मनसीत्यस्य वैयर्थ्यमित्यतो दूषणान्तरमाहुः । * विषयेत्यादि * । स्याद्वैयर्थ्यं यदि विषयवाक्यत्वमस्य स्यात् । तदेव तु न । यत एतस्य विषयवाक्यत्वे सूत्रकृता तेजस्त्यागेन प्राणस्य करणाऽध्यक्षे जीवे लयकथनाद्यः क्रमत्यागस्तदनुपपत्तिश्चेत्यतो व्यासानभिप्रेतत्वावगमादनेकदोषग्रस्तं तथा व्याख्यानम् अयुक्तमित्यर्थः । यत्तु दर्शनादित्यस्य व्याख्यानम्—दृश्यते हि वाग्वृत्तेर्मनोवृत्ताववस्थितायां पूर्वोपसंहार इति । तदपि न युक्तम् । परमनोवृत्तेर्वाग्वृत्तिद्वारैव गोचरतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन वाग्वृत्त्यभावे तदवस्थित्यवगतेरशक्यवचनत्वात् । तथा विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिप्रकारसाम्याङ्गीकारेऽपीन्द्रियवृत्त्युपसंहारो न युक्तः । प्रश्नोपनिषदि, इन्द्रियैर्मनसि 'सम्पद्यमानैरित्यत्रापि लक्षणापत्त्या सम्पत्तिपदस्य नाशार्थाङ्गीकारे च बृहदारण्यकीयशारीरकब्राह्मस्थायाम्, एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिरूपायां च श्रुतौ लक्षणापत्त्या श्रुतिपीडाया दुर्वारत्वापत्तेः । अत एतेषु सूत्रेषूत्क्रमिष्यद्व्यवस्थामात्रकथनमयुक्तम् । किन्तु मुख्यतया सद्योमुच्यमानव्यवस्थायामिन्द्रियलयक्रमः प्रासङ्गिकस्तूत्क्रामिष्यद्वृत्तान्तः । ओकोऽग्रज्वलनसूत्रादिभिस्तस्यापि वक्ष्यमाणत्वादिति ।

यदपि भामतीनिबन्धे, वाचस्तूपसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवयुक्तिविरोधात् । आगमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाहेत्युक्तम् । तदपि व्याख्येयग्रन्थपूजामात्रम् । आगमस्य सर्वत्र दृष्टानुसारित्वादर्शनेन युक्तेः शिथिलत्वादि-

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवैशिष्ट्यवन्मनः प्राणे सम्पद्यते, न तु केवलम् । तत्र हेतुः । उत्तरादिति । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयत इत्युक्त्वा तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह—प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति । तस्माद्धेतोस्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् । ततस्तथेत्यर्थः । आदिपदाद् भगवद्वशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभ्वानिङ्गितार्थत्यागस्तदनुरूपं भजनं च । अभ्युपगमे सिद्धे स्नेहादयोऽवश्यं भवन्त्येवेत्याशयेन, तदादित्वमुक्तम् । नोद्देशः कृतः । मर्यादामार्गे-

---

ति । तस्मादेतस्य विषयवाक्यत्वमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तमेव विषयवाक्यं, तथैवार्थश्चाभिप्रेत इति ध्येयम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ अत्र भाष्यमुत्तानार्थम् । श्रुतिस्तु छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्था ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥

अत्रापि भाष्यमुत्तानार्थम् ॥ अत्रेदमर्थात् सम्पद्यते । अत्यनुग्रहभाजनस्य पुष्टिमार्गीयस्योक्तप्रकारेण वागादिप्राणान्तानां लये तदानीमेव पुरुषोत्तमात्मकदेहप्राप्त्या लीलात्मकभोगसम्पत्तिः । ततो न्यूनस्य तस्य तु पुरुषोत्तमे लयस्ततः सम्पद्याविर्भावाधिकरणोक्तरीत्या भगवता तस्य स्वरूपाविष्कासने पुरुषोत्तमात्मकदेहसम्पत्त्या लीलानुभव इति बोध्यम् ॥

ऽङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटस्नेहासम्भवेन प्रभुणाकट्यासम्भवात् स्वप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्धजीवस्य भगवदऽनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः सम्पद्यत इति बह्वेव तारतम्यमिति निगूढाशयेनेदमुक्तम् । अभ्युपगमादयस्तु मुण्डकोपनिषत्सु पठ्यन्ते । नायमात्मेत्युपक्रम्य यमेवैषवृणु ते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽथ लिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति ॥ ४ ॥

उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयन्ति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मार्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय ? उतान्यथेति संशये निर्णयमाह । तेषां ते भूतेषु लीयन्ते, न तूक्तरीत्या भगवति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृ-

---

अन्ये तु-अध्यक्षपदे करणाध्यक्षं जीवम्, उपगमादिपदे च ज्योतिर्ब्राह्मणे एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्तीत्यनेनोक्तमुपगमनं, शारीरब्राह्मणे तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्युक्तमनुगमनं, स विज्ञानो भवतीत्यनेनोक्तमवस्थानं च व्याकुर्वन्ति । तदा छान्दोग्यस्य कस्याप्यर्थस्यानङ्गीकारात् कथं तस्य विषयवाक्यत्वमित्यपि ध्येयम् ॥ ४ ॥ १ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति ।* नन्वित्यादि * ॥ * इति संशये निर्णयमाहेति * । एवं संशये भगवन्मार्गत्वस्याविशिष्टत्वेनात्रापि पूर्ववदेव वागादिलय इति पूर्वपक्षावतारान्निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति* तेषामित्यादि * । हेतुबोधिकां श्रुतिमुदाहरन्ति । * यत्रास्येत्यादि * । एतेन सूत्रस्थं भूतेष्विति पदं देवताया

तस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत इति श्रुतेः ।

नचाविद्वद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यम् । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति पूर्ववाक्यात् । न ह्यविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतेः । ननु यत्रास्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य रेतश्च निधीयत इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यम् । यत एतदग्रे, क्वाऽयं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याज्ञवल्क्यार्त्तभागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते । तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत् प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । एतेन कर्माश्रयस्तिष्ठतीति निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुत्क्रमणोक्त्या सम्पातलयोक्त्या च विद्वद्विषयत्वमत्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्वयं सम्भवति । अग्रिमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः

अप्युपलक्षकमिति बोधितम् । श्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्त्तभागब्राह्मणेऽस्ति । इयं श्रुतिरन्यैरविद्वद्विषयत्वेन व्याख्यातेति तन्निषेधन्ति । * नचेत्यादि * । तथाचेतः पूर्वस्मिन् ग्रन्थे प्राणानुत्क्रमणरूपस्य मुक्तिलिङ्गश्रावणान्नाविद्वद्विषयत्वं तस्या वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवमस्याः श्रुतेरविद्वद्विषयतायां बाधके दर्शिते पुनरविद्वद्विषयतां साधयितुं पूर्वोत्तरश्रुत्योर्विरोधेन सन्देहमुत्थापयन् विद्वद्विषयतां प्रतिक्षिपति । * नन्वित्यादि * । * एतेनेति * । विचारितनिर्द्धारकवाक्येन । * एवं सतीति * । उक्तप्रकारके विरुद्धवाक्यद्वये एकस्मिन् प्रकरणे श्रूयमाणे सति । * विरुद्धमिति * । अवसीयत इति शेषः ।

पूर्वोत्तरविरोधाद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीय-विद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति । अत एव प्रश्ने, क्व तदा पुरुषो भवतीत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादा-मार्गीयतत्प्रापकम् अयमिति पदम् । तस्यैवोपक्रान्तत्वात् । तथा तद-ग्रिमविचारितोऽर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुद्ध्यस्व । ननूक्तं बाध-कमितिचेत् । हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय । मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यात्तथैव तन्निर्माणात् । तत्र ह्येवं कृत एवं फलं दास्ये, न त्वऽकृतेऽपीति भगवदिच्छा, अतः कर्म प्रधानम् । एवं स-त्यार्त्तभागस्याऽयमाशयः—वागादिरेतोऽन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाशाच्छुद्धं जीवं विध्यविषयं कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयति, न वेति संशयेन तदाऽपि किं मर्यादामार्ग एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीति प्रश्नः । तदाऽस्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव

एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य समादधते । * प्रतिवदाम इत्यादि * । * त-स्यैवोपक्रान्तत्वादिति * । प्राणानुत्क्रमलिङ्गेन विषय एवोपक्रान्त-त्वात् । * तदग्रिमविचारितार्थ इति * । उपक्रमानुरोधिप्रश्नोत्तर-रूपत्वात् तौ ह यदूचतुरित्यादिना विचारितोऽर्थः । अग्रिमविचारि-तार्थे पुनः शङ्कते—
नन्वित्यादि * । * उक्तं बाधकमिति * । कर्माश्रयेणावस्थानरूपं वि-द्वत्ताबाधकम् । तथाच विद्वद्विषयत्वे बाधकस्य विद्यमानत्वाद-विद्वद्विषयैवेयं श्रुतिरित्यर्थः । अत्र समादधानाः पूर्वपक्षिणो भ्रान्त-त्वं बोधयितुमुपालभन्ते । * हन्तेत्यादि * । श्रुतिशिरःसमाकलित-मिति * । वेदान्ततात्पर्यबोधितम् । * एवं सतीत्यादि * । * उक्तरी-त्या मर्यादामार्गे कर्मप्राधान्ये सति आर्त्तभागस्य वक्ष्यमाण आशयः । वक्ष्यमाणरीतिकसंशयेन तदा, क्व शुद्धत्वदशायाम्, विधिनियतो जीवः, क्व वैषयिकाधिकरणे सप्तमी । कस्मिन् मार्गे, किं मर्यादामार्ग एव तिष्ठत्युत पुष्टौ प्रविष्टो भवतीति प्रश्ने इत्यर्थः । एवं प्रश्नस्य वि-द्वद्विषयत्वं प्रतिपाद्योत्तरस्य प्रतिपादयन्ति । * तदेत्यादि * ।

यदवधारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यव-सितमर्थमुक्तवती, तौ हेत्यादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरम् । तथाच मर्यादामार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्पद्यते, मुक्त एव भवतीति यावत् । अत एव तत्प्रशंसापि । यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोऽपि तद्दाने तदपेक्षते । अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तम्—पुण्यो वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयो, भक्तो ज्ञानी च भवतः । उक्तनिर्णयस्तु ज्ञानमार्गीयविषय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि प्रवेशयतीत्याशङ्क्य तन्निर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छारीतिमविदुषः पुंसः प्रति अस्यार्थस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति योजना । * अत्रेत्यादि * । श्रुतिवाक्ये कर्मपदं मत्वर्थलक्षणया तन्मार्गपरम् । ननु मर्यादामार्गस्य विद्वदविद्वत्साधारणत्वादत्र विद्वदव्यवस्थैवोच्यत इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । *अत एवेत्यादि* । तथाच निवृत्तिमार्गीयकर्मणोऽपि तत्र विद्यमानत्वात्तदादाय तत्प्रशंसात्र मुख्यं विद्वद्विषयत्वगमकमित्यर्थः । प्रशंसायां बीजमाहुः । * यत इत्यादि * । * तद्दाने तदपेक्षत इति * । मुक्तिदाने ज्ञानसमुचितं कर्मापेक्षते । ननु यद्यस्य विद्वद्विषयत्वं स्यात्तदाऽत्र, पुण्यो वा पुण्येनेत्यादि न वदेदित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । * अत्र हेतुत्वेनेति * । फलदाने हेतुत्वेन । तथाच, एष उ वेति श्रुतेः फलदाने कर्मकारणमेव हेतुर्मर्यादामार्गे इति बोधनाय, पुण्यो वेत्यादिना तत्स्वरूपमुक्तम् । तावता न अविद्वद्विषयकत्वं वक्तुं शक्यमिति विद्वद्व्यवस्थैवात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि*। *भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयतीति * तृतीयस्कन्धे, जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानामित्यादिना शेषपूजायामुत्कृष्टबोधने, "मय्य-

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न, किन्तूभयो-रपि । तत्र हेतुः—दर्शयत इति। यतो याज्ञवल्क्यार्त्तभागौ ज्ञानि-भक्तसाधारण्येन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या, तौ हेत्यादि-ना । अन्यथा अप्राकृताङ्गीकृतिरन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हिश-ब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधपरिहाराऽन्यथाऽनुपप-त्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । केचित्तूपसंहृतेषु वागादिषु शरीरान्तर-प्रेप्सासामयिको जीवः, क्वाऽयं तदा पुरुष इति प्रश्नविषय इति वदन्ति । तन्न साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनू-

———

र्पितात्मनः पुंसो मयि सन्न्यस्तकर्मणः । न पश्यापि परं भूतमकर्त्तुः स-मदर्शनादि"ति कपिलदेववाक्ये मर्यादाभक्ते उत्कर्षविश्रान्तेः कथ-नेन तादृशं पुष्टौ प्रवेशयतीत्येवं सम्भावयितुं शक्यत्वात्तं प्रवेशय-ति । व्याकुर्वन्ति । * एकस्मिन्नित्यादि * ।* ज्ञानिभक्तसाधारण्येने-ऽति * । विशेषानिर्देशात् । अयं पुरुष इति सामान्यनिर्देशात् क-र्मोक्तिकर्मप्रशंसाभ्यां मर्यादामार्गस्यैव विषयीकरणाच्च । तथाच यद्यवान्तरो ज्ञानभक्तिकृतो विशेषो विवक्षितः स्यात्तदा समान्येन न वदेताम् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु पुष्टिमर्यादाभक्तयोर्भक्तिमत्त्वे तु-ल्येऽपि कुतोऽयं विशेषो यन्मर्यादामार्गीयवागादीनां भूतेष्वेव लयो न भगवतीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । यदि तद्वागादिलयो भगवत्यङ्गीक्रियते, तदा अप्राकृतानां सर्वभा-वप्रपत्त्या प्रकृतिसम्बन्धरहितानां या अङ्गीकृतिः स्वीयत्वेन वरणं, सा अन्यथा भवेद् इतरतुल्यतां प्राप्नुवती वरणश्रुत्युक्तमसाधारण्यं विरुन्ध्यादित्यर्थोपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते । तथाच ताभ्यां ज्ञानिभ-क्तसाधारण्येन यन्निरूपितं तत्रेदं बीजमित्यर्थः । नन्वस्याः श्रुतेरेवं तात्पर्यकल्पने किं बीजमत आहुः । * पूर्वोक्तेत्यादि * । पूर्वोत्तर-श्रुतिस्तु, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिरूपा बोध्या । तथाचैतद् बीजमित्यर्थः । एतदेव दृढीकर्त्तुं, दूषणाय मतान्तरमुपक्षिपन्ति । * केचिदित्यादि * । दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * । अत्रायमर्थः । अ-

त्रैव समवनीयन्त इति वाक्येन प्राणानुत्क्रमणमुभयत्रोक्तम् । तत्र शारीरब्राह्मणे, अथाकामयमान इति निष्कामं पुरुषमुपक्रम्योक्तम् । अन्ते च, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति तस्य ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता । आर्त्तभागब्राह्मणे तु, यत्राऽयं पुरुषो म्रियत इति सामान्यतो म्रियमाणमुपक्रम्योक्तम् । अन्ते च, स उत्श्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इत्येतावदुक्तम् । तत्र सामान्यस्य विशेषेण निर्णय इति ब्रह्मात्ययवाक्यस्यात्र निर्णायकत्वादस्य मुक्तिलिङ्गत्वमेवोचितम् । तथाऽप्याध्मातो मृतः शेत इत्यनेनोक्तावस्था ब्रह्मविच्छरीरस्यानुचिता । लौकिकस्य पुण्यकृतोऽपि प्रायस्तादृशावस्थाया अदर्शनात् । अतः पुनः प्रश्नः—यत्रास्य पुरुषस्येत्यारभ्य, क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्यन्तः । अमुच्यमानस्य हि प्राणोत्क्रमस्तमुत्क्रामन्तमित्यादिश्रुत्योक्तः । अयं शरीरदुरवस्थावानुक्तस्तस्य चेदग्निं वागप्येतीत्युक्तप्रकारेणेन्द्रियाणामनुत्क्रान्तानां तत्तद्योग्येषु भूतेषु इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायां च लयस्तदा तस्य साधनाभावान्न मुक्तिर्वक्तुं शक्या । इन्द्रियाणां लये मनसोऽपि चन्द्रे लयात् । तदेव स तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्येति श्रावितस्य जीवगमनस्यापि वक्तुमशक्यतया शरीरान्तरप्राप्त्यावश्यकत्वे वागादिलयवैयर्थ्यापत्त्या, देहस्य मृतत्वात्तत्र स्थितेर्वक्तुमशक्यतया तस्य जीवस्य कुत्र स्थितिरिति तत्राशयो भाति । एतदुत्तरे तु, कर्माश्रयस्तिष्ठतीति । यथा बाणो वा पाषाणशकलो वा चेतनेन क्षिप्त आकाशे गच्छति, तस्य गमनक्रियैवाश्रयो, न त्वन्यस्तथा जीवोऽपि, एष उ इति श्रुत्युक्तकर्माश्रयस्तिष्ठतीति सिध्यति । तत्र जीवस्य स्वतः क्रियाराहित्याल्लिङ्गस्य च लीनत्वान्न्यायादिमतवददृष्टस्यात्मधर्मतया अत्रानङ्गीकाराज्जीवाधिष्ठानभूतं कर्म किमीयमिति शङ्का नापैति । तेन शरीरान्तरप्रेप्सासामयिको जीवः, क्वायं तदेति प्रश्नविषय इत्यसङ्गतम् । लीनकरणग्रामस्य प्रेप्साया व्यापारस्य च वक्तुमशक्यत्वात् । प्रेप्साङ्गीकारे च तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या लिङ्गसाहित्यस्यावश्यकत्वाद्वागादिलयोऽप्यसम्भवदुक्तिकः । अत्रैवेति मुक्तिलिङ्गश्रुतिविरोधाच्च । अतो देहान्तरप्रेप्सावतः प्रश्नविषयताया वक्तुमशक्यत्वाद् अस्मदुक्त एव मार्गः, सदसत्कर्मप्रधानो मर्यादामार्ग एव कर्मपद आदर्त्तव्यः । अन्यथा केवलकर्मणः संसारजनकत्वात् प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः । मार्गादरे तु तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति-

त्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवोत्क्रमणं वदतीति वागादिलयस्य तत्रासम्भवान्नोक्तस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । पूर्ववाक्येऽत्रैव समवलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्त्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतः, अमृतत्वमेव तत्फलमिति । तच्च देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षा कर्माश्रयत्वं च न स्यात्, किन्त्वपरविद्यावान् । तस्यास्तु ब्रह्मलोकावधि फलमिति कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥ ६ ॥

कर्मात्मकत्वान्निवृत्तं कर्माऽऽदाय प्रशंसोपपत्तेः । दुष्टं कर्माऽऽदाय शरीराध्यानाद्युपपत्तेश्च । एतद् बोधनायैव, पुण्यो वा पुण्येनेति मार्गस्वरूपमुक्तम् । एवं सतीदमत्र सिध्यति । यः सद्यो मुच्यते तस्य प्राणानामत्रैव समवनयनम् । यश्चान्धन्तमो विशति तस्यापि प्राणानामत्रैव समवनयनम् । शरीरदुरवस्थालिङ्गात् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । ये पुनः क्रममुक्तिगामिनस्तत्प्राणानां सहोत्क्रमः । अणुः पन्था विततः पुराण इत्यादिश्रुतेः । यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यमित्यादिस्मृतेश्च । ऊर्ध्वगामिनां च तथा । तदेव तत्सह कर्मणैतीत्यादिश्रुतेः, मनः कर्ममयं नृणामित्यादिस्मृतेश्च । सुबोधिन्यां तु धृतराष्ट्रं प्रत्यक्रूरवाक्ये, अकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा राय इत्युक्त्वा उपसंहारे, मृतोऽन्धं विशते तम इति कथनादन्धन्तम एव प्रकृतमिति श्रौतं मुक्तिलिङ्गं न विचारितम् । इह तु मुक्तेरेव फलत्वेन प्रकृतत्वात् तमोलिङ्गं न विचारितम् । अतोऽन्धतमसोऽप्यासुरमुक्तित्वान्न भाष्यसुबोधिन्योर्विरोध इति ज्ञेयम् । उभयथापि शरीरान्तरप्रेप्साया अलाभान्मतान्तरदूषणं तूभयथापि निष्प्रत्यूहमिति च । एवं परोक्तं प्रश्नाशयं दूषयित्वा तदुक्तं सिद्धान्ताशयं दूषयन्ति । * एतेनेत्यादि *।* एतेनेति *। जीवस्यात्र देहान्तरप्रेप्सासामयिकत्वासङ्गतिव्युत्पादनेन ।* इत्यपि निरस्तमिति * इति एवमर्थकं यद्, भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यत्र, भूतेष्वतः श्रुतेरिति पाठमङ्गीकृत्य स प्राणोऽध्यक्षस्तेजः

समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेत्वपेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।

अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह । सृतिः संसृतिः। जीवानां स्वस्मात् पृथक्कृतानाम् अविद्यया अहन्ताममतास्पदीकरणम् । तदुपक्रम आरम्भस्तं मर्यादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्त-

---

सह चरितेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते । कुतः? । अतः श्रुतेः प्राणस्तेजसीत्यतः श्रुतेरिति व्याख्यानं, नैकस्मिन्निति सूत्रे च शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां नैकस्मिन्नेव तेजसि जीवोऽवतिष्ठते । कार्यस्य शरीरस्य पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इति श्रुतिरण्व्यो मात्रा ऽविनाशिन्य इत्यादिस्मृतिश्चैतमर्थं दर्शयत इति व्याख्यानमुक्तं तदपि निरस्तम् । तद्रीत्योत्क्रमाङ्गीकारे पूर्वेन्द्रियलयप्राणानुत्क्रमणवैयर्थ्यप्रसङ्गेन आर्त्तभागब्राह्मणेऽनुक्तायाः शरीरान्तरप्रेप्सायाः नूतनेन्द्रियापेक्षायाश्च कल्पनापत्त्या लक्षणाप्रसङ्गेन श्रुतिसूत्रव्याकुलीभावापत्त्या च निरस्तमित्यर्थः ॥

अत्रावसरगर्भः प्रसङ्गोऽधिकरणसङ्गतिः ॥ ६ ॥ २ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ एवमधिकरणद्वयेन पुष्टिमर्यादास्थयोः क्रमेण वागादिलयं व्युत्पाद्य पुष्टिमर्यादास्थयोः कुत एवं विशेष इत्याकाङ्क्षायां मार्गस्वरूपविशेषादेव विशेष इति वक्तुम्, इत आरभ्य नवभिः सूत्रैरुपोद्घातेन तद्दार्ढ्यार्थं तास्ता आशङ्का निवारयन्तीत्याशयेन काञ्चिदाशङ्कामनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति । * मर्यादेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * साधनेत्यादि * । अविद्यया अहन्ताममतास्पदीकरणमिति * विद्ययाऽविद्ययेति श्लोकोक्तया स्वीयया मूलशक्त्या अहंममेत्यसद्ग्राहात्मकजीवाविद्याश्रयत्वसम्पादनम् । * मुक्तिपर्यन्तमिति * । इदमुत्तरावधिकथनमा-

रूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः। एवमेवानुपोष्य, व्रतमकृत्वा अमृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः। अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम् ॥ ७ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते। सोऽध्यक्ष इति सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्तसङ्घातस्य भगवत्येव लय इत्युक्तम्। अग्रिमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्तसङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नाऽनन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये सति, आहर सौम्य हस्तमित्यादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकटयन्तौ कर्म यन्निरूपितवन्तौ तत्कुत इत्याशङ्क्य तयोराशयं निगूढं प्रकटयति।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

र्थिकं ज्ञेयम्। संसारस्य तदधीनत्वादिति। * मध्ये नान्यथा भवतीति *। एष उ वेति श्रुत्युक्ताया इच्छाया इव मुमोचयिषाया अप्यऽप्रतिहतविषयत्वस्य न्याय्यत्वात् तथा। * पुष्टिमार्गे समानमिति *। ते नाधीतश्रुतिगणा इत्यादिभगवद्वाक्यात् तथा। सूत्रे तु प्रथमश्चकारोऽवधारणे, द्वितीयश्चोऽप्यर्थे बोध्यः॥ भूतेष्वित्यतीताधिकरणे मार्यादिकव्यवस्थाया उक्तत्वादव्यवधानेनात्र मर्यादास्मृतेर्मर्यादोल्लेखः। व्यवहितत्वेन पश्चात् पुष्टेरित्यपि ज्ञेयम्। तादृशतादृशेच्छायां लीलाया लोकतुल्यत्वस्यैव हेतुत्वादिति ॥ ७॥

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * एवं प्रासङ्गिकमित्यादि *। यथा एकनगरप्रापकयोर्मार्गयोस्तत्प्रापकत्वे च समानेऽपि कस्यचित्केवलपान्थप्रापकत्वं, कस्यचित् सपरिकररपान्थप्रापकत्वमिति तन्मार्गस्वरूपकृत एव भेदस्तथा मर्यादापुष्ट्योरपीत्येतत्प्रासङ्गिकं तत्तन्मार्गस्वरूपबोधनायोक्त्वा प्रकृतम् आर्त्तभागब्राह्मणस्थं प्रमेयं परामृश्यते = विचार्यत इत्यर्थः। ननु तत्र किमवशिष्टं येन पुनर्विचार्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः। * सोऽध्यक्ष इत्यादि *। * अग्रिमेणेति *। भूतेषु तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण।

तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयाया अप्रीतेर्मुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियते अतस्तदभिसन्धाय तया रीत्या निरूपणम् । अत एव श्रीभागवते श्रीशिववचनं गीयते—"नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" इति । श्रीभगवद्गीतास्वपि—देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति वाक्येन । मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ८ ॥

ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयतत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापततीति तद्बोधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

फक्किकायोजना तु—एवं लयमुक्त्वा प्रश्नानन्तरमित्याद्युक्तरीत्यां निरूपणं कुत इत्याशङ्क्य तथा प्रगटयतीति बोध्या। तथाच यदि न तत्तन्मार्गीयमुक्तौ तारतम्यं तदा वागादिलयस्य भिन्नप्रकारकत्वविचारः काकदन्तविचारतुल्यः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तयोरेकान्तगमनाद्याशयं वक्तीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तदेत्यादि * । * तथा रीत्या निरूपणमिति * । पुष्टिमार्गीयमुक्त्यपेक्षया मर्यादामार्गीयमुक्तेः साधनसाध्याया न्यूनत्वबोधनाय मुक्तिहेतुत्वेन प्रशंसनीयस्यापि मार्गरूपस्य कर्मण एकान्ते गत्वा जीवाश्रयत्वेन निरूपणम् । तथाच तस्य सद्योमुक्तिप्रकारत्वदृढीकरणार्थं पुष्टिमार्गीयापेक्षया न्यूनत्वज्ञापनार्थं च पुनर्विचार इत्यर्थः । इदं चोपबृंहणाभावे मनसि न विशतीत्यतस्तदाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाचात्र मुक्तेरितरसाधारण्यकथनात्तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * तद्बोधकप्रमाणानामिति * । भजनानन्दोत्कर्षप्र-

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशे तत्तत्त्वमनुभवविषयो भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोऽतिशयिताऽनुग्रहेतराऽसाध्यत्वादत उक्तेतराऽज्ञेयमेव तद्भवति । तेषां तु मुक्तिरेव फलम् । तस्या एवेष्टत्वाद् रागिणां स्वर्गादिवत् । इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रतारकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिति । नन्वेवं विधार्थाऽस्तित्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रमाणत इत्यादि । प्रमाणं श्रुतिः । सा तु, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति । एतꣳ ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ।

अत्र पूर्वार्द्धेन दुर्ज्ञेयत्वम्, उत्तरार्द्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा मनसोऽप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिग्राहकमानसिद्धं तदित्यर्थः । चकारात्तादृशानामनुभवः

माणानाम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पुष्टीत्यादि * । ननु पुष्टितत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वे श्रुतेः प्रतारकत्वं कथं निवर्त्ततामित्यतस्तदाशयमाहुः *अत्रायमित्यादि * । * तत्त्वमिति * । पुष्टिमार्गीयतत्त्वम् । * उक्तेतराऽज्ञेयमिति * । अतिशयितानुग्रहभाजनातिरिक्ताऽज्ञेयम् * तेषामिति * । अतिशयितानुग्रहभाजनातिरिक्तानां भक्तानां शुष्कज्ञानिनां च । * इच्छेति * । स्वर्गादिविषयिणी मोक्षविषयिणी च । * इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति * । इति हेतोः, यथा स्वर्गादिकामिनः प्रति निवृत्तिमार्गतत्त्वं दुर्ज्ञेयमधिकारराहित्यादेवं मोक्षकामिनः प्रति पुष्टिमार्गतत्त्वमपीति तत्तच्छ्रुतीनां तं तं प्रति फलबोधकत्वान्न प्रतारकत्वमतो हेतोर्य उत्कृष्टाधिकारिणस्तान् प्रति भजनानन्दोत्कर्षबोधकतया न स्तुतिमात्रत्वमतः पूर्वोक्तं सूपपन्नमित्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * । * एवं विधार्थास्तित्व इति* ।

परिगृह्यते ॥ ९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं क्वचिच्छ्रूयेत, न चैवम्, अतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्युत्सूत्रमाशङ्क्य तत्र हेतुमाह ॥

नोपमर्द्देनाऽतः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं स्याद् यतस्तेषां विरहदशा प्रियसङ्गमदशा चेति दशाद्वयमेव भवति नान्या । पूर्वस्यास्तस्यास्त्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुपमर्द्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । सङ्गमे तु, अतः पुरः प्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत एव हेतोरुपदेशोऽन्यस्मै न भवतीत्यर्थः । न हि भगवदग्रे स सम्भवतीति भावः ॥ १० ॥

ननु रसो वै सः रसꣳ ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्युपक्रम्यैष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापोऽशक्यवचनः । आनन्दतिरोधान एव तत्सम्भवात् । तद्धेतोरसम्भवात्, सम्भवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राप्ते, उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

अतादृशसर्वदुर्ज्ञेयार्थसद्भावे । शेषं स्फुटम् ॥ ९ ॥

नोपमर्द्देनाऽतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * तर्हीत्यादि * । * तत्रेति * । तादृशमार्गोऽनुपदेशो । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उपदेशनमित्यादि * । अर्थस्तु स्फुटः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ उपमर्द्दे प्रत्यवस्थानं वारयितुमग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * ननु रस इत्यादि * । * तद्धेतोरित्यादि * । तद्धेतोरानन्दतिरोधायकहेतोरविद्याकामकर्मरूपस्य उत्कटभक्तिभावे सत्यसम्भवाद् उत्कटभक्तिदशायामप्यविद्यादिसम्भवे तु तत्प्राप्तिर्भगवत्प्राप्तिरेव न स्यात् । सा च तेषामस्ति । अत उपमर्द्दासम्भवा-

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत एव धर्म ऊष्मा विरह-ताप इत्यर्थः। विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं भवति । भगवद्विरहस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि स्थायिभावात्मकरसरूप-भगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिजस्तापस्तदनन्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति, न त्वतथाभूतस्येत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निश्चीयते। तस्य वस्तुन एव तथात्वात् स तापोऽपि रसात्मक एव ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादितिचेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखमित्यादिश्रुत्या दुःखप्रतिषेधस्तादृशे भक्ते क्रियत इति तस्य दुखित्वं न वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति । नेति । कुतः। शारीरात् । शरीर-सम्बन्धिनो हेतोर्यद् दुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रुतौ प्रति-

---

दनुपदेशोऽसङ्गत इति प्राप्ते । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आनन्देत्यादि *। तथाचाऽन्तःप्राप्तिबाह्याप्राप्तिभ्यामानन्दानुभवविरहतापाविति द्वयमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादितिचेन्न शारीरात् ॥ अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्दुरूहत्वात् पूर्वपक्षे, उपमर्दसूत्रान्नशब्दं, तस्यैवेतिसूत्रात्तस्यैवोष्मेति पदत्रयं चानुवर्त्य, सिद्धान्ते चोपपत्तेरिति पदमनुवर्त्येदं व्याख्यायत इत्याशयेन पूर्वभागं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * तस्य दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमिति * । तस्य भगवत्स्वरूपलाभवतो भक्तस्य दुःखित्वं तस्यैवोष्मेत्यनेनोक्तो विरहतापो न वक्तुं शक्यः। *प्रतिषेधतीति * । प्रतिषेध्यस्य कर्मजन्यत्वं बोधयंस्तत्कथनाशक्यत्वं प्रतिषेधन्तः सिद्धान्तभागं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । * तस्यैवेति * । शरीरसम्बन्धिनोर्मृत्युरोगयोरनन्तरं तत्प्रायपाठे पठितस्य तादृशस्यैव दुःखभावस्य पूर्वसूत्रोक्तहेतोः संग्रहं सूचयन्ति—

षेधाम्नात्रानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । लौकिक एव दुःखे तज्जन्यत्वनियमात्॥१२॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्त्तनलक्षणोऽर्थः स्पष्टः पठ्यते । तथाहि । रसो वै सः, रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवाऽन्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति । अत्र रसात्मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यानन्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूपस्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं न वदेत् । स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनुभूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा प्राणस्थितिरपि न स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादित्याशयेनाह, को ह्येवान्यादिति । यद् यदि एष हृदि स्फुरद्रूप आकाशो भगवान्न स्यात् कस्तदाऽन्याद्, अन प्राणने, को वा जीवयेन्न कोऽपीत्यर्थः तादृशस्य भगवत्स्वरूपातिरिक्तान्न जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदम् ।

एतेनेत्यादि * एतेनेति * । सिद्धान्तभागेन । तथाच भगवद्विरहदुःखं कर्मजन्यं दुःखत्वाद् दुःखान्तरवदिति साधने, सुखत्वेन हेतुना मोक्षसुखस्यापि तथात्वापत्तेस्तत्परिहाराय तत्र लौकिकत्वस्योपाधित्वं वाच्यम् । तच्चात्रापि तुल्यमिति लौकिक एव दुःखं कर्मजन्यत्वनियमाद् उपपत्तेरेव निरस्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ पुष्टिमार्गीयस्य भगवद्विरहजं यद्दुःखं तन्न कर्मजन्यमित्यत्र प्रमाणापेक्षायां तद्बोधनायेदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * एकेषामित्यादि * । * शाखिनामिति * तैत्तिरीयाणाम् । श्रुतिमुपन्यस्य तदर्थं व्याख्यातुं गृह्णन्ति । * अत्रेत्यादि * । विभजन्ते । * स रस इत्यादि * । * तत्रेति* पूर्णरसानुभावनेच्छया भगवताऽनुभाव्यमाने विप्रयोगे । * सामान्यपद-

ब्रह्मानन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणाऽसामर्थ्यमतादृश-स्योचितमेवेति ज्ञापनाय हि शब्दः ।

तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोरावश्यकमिति ज्ञापनाय एवकारः । तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति ज्ञापनायानन्द-पदम् । तदा प्रलापगुणगानाऽऽदयो ये भवन्ति तेऽपि तद्धर्मा एव नीलाम्बुदश्यामोऽतिक्लेशवशाद् हृदयादपगच्छत्विति भावेऽपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञापनाय चाकाशत्वमुक्तम् । तदन-न्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्पर्शाश्लेषभाषणा-दिभिः स्वरूपानन्ददानेनाऽन्यात् पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं कुर्यादित्यर्थः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्येनैवा-न्यव्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्तेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत्पुनराह त-त्रापि व्यतिरेकमुखेन, तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यवि-शेषाभ्यां वारद्वयं तेन विरहसामयिकोक्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रे-त इति निर्धीयते । अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं

मिति * क इति पदम् । * ब्रह्माऽऽनन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमर-णनिवारणासामर्थ्यमिति * अक्षरानन्दादधिको यः पूर्णानन्दो भगवाँ-स्तद्विरहेणासन्नं यन्मरणं तन्निवारणे असामर्थ्यम् । * तद्धर्मा इति * विप्रयोगरसात्मकस्य भगवत एव धर्माः । आकाशपदस्य ब्रह्मवाच-कत्वेऽपि व्यापकत्वरूपं धर्ममादाय तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः * नी-लाऽम्बुदेत्यादि * अतिक्लेशवशादित्यस्य, इति भावेऽपीत्यनेन सम्ब-न्धः । प्राण्यादिति पदस्यार्थमाहुः * तदनन्तरमित्यादि * अस्याः श्रुतेरयमेवार्थ इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायां तदाहुः । * रसमित्या-दि * । * यत्पुनराहेति * को ह्येवान्यादित्यादिना आनन्दनं यत्पुन-राह । * अन्यथेति * विरहावस्थाया अनभिप्रेतत्वे । अत्रान्यात् प्रा-ण्यादित्यत्रान्यतरेणैव जीवनसम्पादनसिद्धौ सामान्यविशेषभावो

न वदेदित्युक्तम् । तदवस्थापन्नः को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-दुरापत्वं च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः । ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहमित्यु-पक्रम्य, धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चनेत्यादि श्री-प्रभुवचनं, श्रीमदुद्धववचनं च—एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति यं भवभि-यो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य" इत्यादि । तेन भगवत एव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थत्वं दुरापत्वं च स्फुटमवगम्यते ॥ १४ ॥

नातीवोपयुज्यत इत्यरुच्या प्राण्यादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः * तद-वस्थेत्यादि * । तथाच माऽस्तु सामान्यविशेषभावस्तथाऽप्युक्तव्या-ख्यानेन दोषनिवृत्तेर्भगवद्विप्रयोगदुःखस्य कर्माजन्यत्वे उक्तश्रुतिबो-धितं भगवत्कर्तृकजीवनसम्पादनरूपमासन्नमरणलिङ्गमेव प्रमाण-मित्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे, एकेषां स्पष्ट इत्युक्त्या शाखान्तरेऽस्पष्ट इति बोधितम् । तेन भूमविद्यायाम्, आत्मतः प्राण इत्यादिकथने आत्मत एवाविर्भावतिरोभावावित्यपि कथनेन व्यापारतया विरहदुःखस्यापि स्मरणादिति । एतेनापि, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्लोकोक्तस्य दुः-खस्य कर्मजन्यत्वं दृढीभवति । अदर्शनकथनेन तस्यैवाप्राप्तस्य बाध-बोधनादिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ यद्यपि रसात्मकमेव ब्रह्म प्रकृत्येयं श्रुतिः प्रवृ-त्तेति नास्मिन्नर्थे सन्देहस्तथापि कश्चिदेतदर्थे सामान्यजीवनपरतया शङ्केतेति तद्वारणायैनमर्थं स्मृत्योपष्टम्भयतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * भगवद्भावस्येत्यादि * ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

ननु हृदि बहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकट्यं, तददर्शनजनितो विरहभावस्तज्जनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्त्तनं तदौत्कट्यं, तदा प्राकट्यं, ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके क्वचिदपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठेऽपीति कुत ? इत्याशङ्कायामाह । तानि । उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिकालाद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुल एव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः । ऋग्वेदे पठ्यते—ता वाँ वास्तून्युष्मसि गमध्यैं यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि । ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्बन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्यै प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः शुभावहाः । तत उक्तगुणविशिष्टम् उरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अत एव तदादिभक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति, तत्रैतादृशलीलाऽभावेन तस्मादपि परमुत्कृष्टम् । अत्र भूमाववभाति प्रकाशत इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति खेदेन अत्राहेत्याह श्रुतिः । उरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वयमुक्तम् । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगह्वरप्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहुरूपम् । त-

---

तानि परे तथा ह्याह ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * न दृष्टं श्रुतं वेति * । फलकोटौ न दृष्टं श्रुतं वा । * इति कुत इति * । इति हेतोः कुत एवमुच्यत इत्यर्थः । * आहेति * । तस्य

थाचैतादृशं यत् परमपदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तूनि कामया-मह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । ते पदार्था इति वक्तव्ये सति तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानुरोधादिति ज्ञेयम् ।

पुरुषोत्तमसम्बन्ध्यर्थानां तत्प्राकट्यस्थान एव प्राकट्यं युक्त-मिति हिशब्देनाऽऽह ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु लीलाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नि-त्यं तथा तादृक्साधनाभावोऽपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि भक्तं तत्र नयति चेत्तदा कञ्चित्कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियो-जयति, न वेति संशयः । तोषस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धा-न्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्मादविभाग एव । कुतः । वचनात् । तैत्तिरीयक उक्तर्गनन्तरमेव, विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्यृचा तत्र

स्थानं, तत्र प्रमाणं चाऽऽह । सूत्रस्य श्रुतेश्च व्याख्यानम् अतिरोहि-तार्थम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

अविभागो वचनात् ॥ एवं नवभिः सूत्रैस्तत्तदाशङ्कानिराकर-णेन वागादिलयप्रकारभेदावश्यकत्वं दृढीकृत्य पुष्टिमार्गविषय एव किञ्चिद्विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * ननु लीलाया इत्यादि * । अत्र यदि वियोजयति तदापि कृपाविषयत्वात् संसारे न पातयति, किन्तु मुक्तिमेव ददातीति प्रथमकोटेराशयः । द्वितीय-कोटिस्तु कादाचित्कत्वादनुपपन्नेति सन्देहबीजशेषोऽत्र । भाष्यमति-रोहितार्थम् । अयं च विचारः प्रासङ्गिक इति बोध्यम् । तस्य स्थानस्य परिच्छिन्नत्वाद् भक्तानां च नानादेशत्वेन तत्र तत्र मरणे ततो नि-र्गत्यात्रागमनस्यावश्यकत्वात् सद्योमुक्तिप्रसङ्ग एतद्विचारो न युक्त इति शङ्क्यम् । दहराधिकरणन्यायेन तन्नित्यत्वस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि

कृतानि कर्माण्युक्त्वा तदग्रे वदति—तद्विष्णोः परमं पदँ् सदा पश्यन्ति सूरय इति । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्त्वं सूरित्वम् । तच्च भक्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव । तेषां सदा दर्शनमुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगर्भ्यां तत्र स्थितगवादीनां प्रभुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत् तस्मादविभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं सिद्ध्यति । एतद् यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

व्यापकत्वस्य, एतस्य व्रजस्य तद्वृत्तिलाभस्थानतायाश्च व्युत्पादितत्वात् तादृशभक्तस्य यत्र क्वचन मरणेऽपि तदानीं लीलादिसहितस्य भगवतो हृदि वा बहिर्वा प्राकट्येन तत्स्थानादेरपि तत्रैव प्राकट्येन तत्रैव तस्य तत्प्राप्तेर्विद्वन्मण्डन एवोपपादितत्वेन सद्योमुक्तिविचार एतद्विचारस्य युक्तत्वादिति॥ अन्यैस्तु समानाचासृत्युपक्रमादित्यादिषु दशसु सूत्रेष्वपि प्रथमे, मूर्द्धन्यनाडीद्वारा देवयानमार्गे गमनात् पूर्वं विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिसाम्यं व्याख्यातं, तद् ओकोग्रसूत्रोक्तज्वलनादेव स्मर्यमाणतया गतार्थम्।यत्पुनरग्रे विद्यादिक्लेशानदग्ध्वा आपेक्षिकमृतत्वं व्याख्यातम् । तत्त्वग्रिमपादे गमनस्य प्रारब्धभोगार्थत्वाद्यदैव प्रारब्धनिवृत्तिस्तदैव मोक्ष इति व्युत्पादनेन दूषयिष्यते । यत्पुनर्द्वितीये, तेजः परस्यां देवतायामित्युक्तायाः साध्यक्षप्राणसकरणग्रामसभूतान्तरस्य तेजसः परदेवतायां सम्पत्तेः सौषुप्तिकसम्पत्तिवत् संसारबीजभावयुक्तत्वं व्याख्यातं, तत्तूत्क्रान्तिसामर्थ्यादेवार्थात् सिद्ध्यतीत्यविचार्यम् । यत् तृतीये पूर्वोक्ततेजसो निष्क्रमणवेलायां दुर्ज्ञेयत्वे, चतुर्थे च स्थूलशरीरदाहादिना लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्मत्वादनुपमर्दे, पञ्चमे च देहौष्ण्यरूपस्योष्मणः सूक्ष्मशरीरधर्मत्वं, व्याख्यातं तत्प्रयोजनाभावादनर्थकम् । षष्ठे च, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति शारीरब्राह्मणीयवाक्ये या षष्ठी सा आर्त्तभागब्राह्मणीये । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्ये या पञ्चमी तया सम्बन्धसामान्ये व्यवस्थाप्यमाना पञ्चम्यर्थमेवाभिधत्ते इति परविद्यावतोऽपि जीवान्न प्राणानामुत्क्रमः, किन्तु सहैव प्राणैः

एवं पुष्टिमार्गीयभक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयस्य तमाह ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-
ऽनुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

पूर्वं, भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यादिना मर्यादामार्गीयस्य वागादि-
लय उक्तोऽधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते । स ए-

स्थितिरिति पूर्वपक्षः । सप्तमाष्टमयोस्तु परविद्यावतः शरीरादेव प्राणाननुत्क्रम इति परविद्यावान् केवल एव मुच्यत इति सिद्धान्तः । नवमे च परविद्यावतः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परे ब्रह्मण्येव सम्पद्यत इति । दशमे च, परविद्यावतां यः प्राणादीनां परब्रह्मणि लयः स नान्यप्राणलयवत् सविशेषः किन्त्वात्यन्तिक इति सिद्धान्तयन्ति । तत्र षष्ठं प्रतिषेधादिसूत्रमारभ्य सूत्रपञ्चके यत् प्रतिपादितं तदत्र पूर्वपक्षांशं विहाय शेषं, वाङ् मनसीति प्रथमाधिकरण एव हेतूक्तिपूर्वकं पुष्टिमार्गीयभक्तेन्द्रियाणां प्रतिपादितम् । ततो मर्यादामार्गीयाणां भक्तानां ज्ञानिनां च यत्ततो वैलक्षण्यं तदपि भूतेषु तच्छ्रुतेरिति द्वितीये प्रतिपादितम् । तावता सद्योमुक्तिप्रकारः सर्वोऽपि विचारित इति तेनैव गतार्थम् । यानि पुनस्तैरपरविद्यावदविद्वत्साधारण्येन तत्परतया व्याख्यायन्ते तान्यत्र विरोधाभावात् पूर्वोक्तदूषणेनैव विरुद्धांशदूषणस्य जातत्वादुपेक्षितानि ॥ १६ ॥ ४ ॥

अतः परं क्रममुक्तिप्रकारः पितृयानेन भ्रमतां च प्रकारो विचारणीय इति तं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ तत्र को वृत्तान्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * पूर्वमित्यादि * मर्यादामार्गीयाणां सद्योमुक्तिर्द्विधा, हृदय एव साधनप्राबल्ये ब्रह्म प्राप्नोतीत्येकः । तदभावे ब्रह्माण्डमध्ये दशमद्वारान्निर्गतस्य तत्रैवेत्यन्यः । क्रममुक्तिब्रह्माण्डभे-

तास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्तस्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति, पूर्वं तथाऽप्रकाशमानमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा तत्प्रकाशितं द्वारं निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति । यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूद्ध्नो वेत्यादि । यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति, किन्तु, शताधिकया

द्नोत्तरं ततो बहिः । तत्राद्यायां जीवस्य नोत्क्रमणम् । द्वितीयतृतीययोस्तदपेक्षासत्त्वात् तत्प्रकार उच्यत इत्यर्थः । एवं वृत्तान्तस्वरूपमुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * स इत्यादि * । * प्रकाशत इति * इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः प्रकाशते । सूत्रशेषं पूरयन्ति । * तादृश उत्क्रामतीति * श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे । स वा अयम् आत्मा अबल्यं नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽतथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एवं न जिघ्रति, न शृणोति, न मनुते, न विजानातीत्याहुरित्युक्तम् । ततः, तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रपद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूद्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादिना इति तु कामयमान इत्यन्तम् । अर्थस्तु, यः पूर्वब्राह्मणे तेभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना म्रियमाणावस्थ उक्तः सोऽयं शारीर आत्मा जीवो यत्र यस्यां म्रियमाणावस्थायाम्, अबल्यं नीत्य अबलभावं नितरां प्राप्य, संमोहमिव न्येति सम्मोहः संमूढता विवेकराहित्यं तन्नितरां प्राप्नोति, अथ तदा एनं करणस्वामिनम्, एते प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति आभिमुख्येन निकट आयान्ति । स एतास्तेजोमात्रा विषयप्रकाशकानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि समभ्याददानः सम्यगाभिमुख्येन गृह्णान उपसंहरमाणो हृदयं

एकशततम्या नाड्या मूर्द्धन्या निष्क्रामति । शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह । हार्दानुगृहीत इति हेत्वन्तर्गर्भं विशेषणम् । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे इति श्रुतेर्हृदयाकाशसम्बन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवतीत्यर्थः । अनुग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः शेषभूताङ्गभूता या गतिः मत्रजनरूपा तच्छेषभूतैव या भगवत्स्मृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगवदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥१७॥

स्वायतनमेवावक्रामति तल्लक्ष्यीकृत्य आयाति, स यत्र वर्त्तते तत्र एष चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशश्चक्षुर्देवतारूपः पराङ् पर्यावर्त्तते स्वकार्याद्विमुखो भवति । अथ तदा स एष इत्यनेनोक्तश्चक्षुराधिष्ठाता अरूपज्ञो भवत्येकीभवति करणग्रामेण । तदा न पश्यतीत्याहुः । पार्श्वस्था न पश्यतीत्याहुः । एवमग्रेऽपि । तदुत्तरावस्थामाह । तस्येत्यादि। तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह एतस्य मुमूर्षोर्हृदयस्य एतत्स्थानस्य अग्रं नाडीमुखं प्रद्योतते पूर्वमप्रकाशमपि तदानीं प्रकाशते । तेन प्रद्योतेन एष आत्मा शरीरान्निष्क्रामति निर्गच्छति । चक्षुराद्यन्यतमेभ्यः शरीरदेशेभ्यः । तदुत्तरव्यवस्थामाह । तमुत्क्रामन्तमित्यादि । तं जीवाऽऽत्मानम् । प्राण आसन्यः प्राणा इन्द्रियाणि । अयं च निष्क्रमणप्रकारो यमगतिरहितानाम् । यमगतिनां तु, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादित्यादिवाक्यात् पिण्डितकरणग्रामस्य जीवस्य बलान्निष्क्रामणम् । एवं सति यद्यप्येतावद् ओकोग्रज्वलनादिकं यमगतिरहितचर्षणीजीवानां विदुषां च साधारणं, तथापि, विद्वांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति, किन्तु शताधिकयेत्याद्युक्तमार्गेण । श्रुतिस्तु छान्दोग्ये दहरविद्यास्था । शेषं स्फुटम् । तथाच स यदाऽस्माच्छरीरान्निष्क्रामतीति श्रुत्युक्तो निष्क्रमणप्रकारो विद्वदविदुषोस्तुल्यो वा विशेषवान् वेति सन्देहे कामयमानताया उभयोस्तुल्यत्वेन शारीरब्राह्मणोक्तरीत्या तुल्य एवेति प्राप्ते हृदयाग्रप्र-

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते । तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रामत

द्योतनपर्यन्तं विद्वदविदुषोस्तुल्यो निर्गमनमार्गः । प्रकारश्च विदुषोऽतिरिक्त इति सिद्धान्तो बोधितो ज्ञेयः ॥ एवमेतेन क्रममुक्तिप्राप्तॄणां जीवस्य शरीरान्निर्गमनप्रकार उक्तः । तत्र ये मूर्ध्नो निष्क्रामन्ति ते दशमद्वारं भित्वा तत्रैव सद्यो ब्रह्मणि लीयन्ते । तथा सति करणग्रामो भूतेष्वेव लीयत इत्यर्थादायाति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ एवं ब्रह्माण्डमध्ये सद्योमुक्तस्य व्यवस्थामुक्त्वा क्रमेण मुच्यमानस्य व्यवस्थां वदतीत्याशयेन प्रासंङ्गिकमेतस्याधिकरणस्य विषयादिकमाहुः * अथ या एता इत्यादि * । श्रुतिस्तु छान्दोग्यस्थदहरविद्यायाम् । अर्थस्तु—यो हृदयपुण्डरीकगतयथोक्तगुणविशिष्टब्रह्मोपासकः स या एता हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलाद्रश्मय इव ता एताः पिङ्गलस्य वर्णविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहारः । तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य सौरं तेज एवं शरीरे पित्तं तत्पार्थिवेन कफेन न्यूनाधिकभेदादनुविद्धं सत् शरीरस्थं रसं पाचयत्तत्तद्वर्णं करोति । तत्रादित्यसम्बन्ध एव कारणम् । पित्तरूपेण तेजसा आदित्यस्य तत्र सत्त्वात् । तदाह श्रुतिः । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल इत्यादि । तथाचादित्यमण्डलस्य पञ्चवर्णत्वात्तदंशभूतं पित्तमपि तादृशमपि स्वपाचितं शारीरं रसमुपरञ्जयति तदा तत्तन्नाडीस्थो रसस्तथा भवतीत्यर्थः । तदेतदुपक्रम्य ततो महापथदृष्टान्तेन आदित्यरश्मीना-

इति । अत्र तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते । पूर्वपादिसत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरूर्ध्वाक्रमणं च तथा । अत्र संशयः । ओकोग्रज्वलनादेरितरसाधारण्येऽपि यथा हार्दानुग्रहादिलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्मिन्नेवेति । तत्रावधारणमाह । रश्म्यनुसारी । निष्क्रामत्ययमेवेति ॥ १८ ॥

मुभयलोकसंसर्गिकत्वमुक्त्वा तासां नाडीनामादित्यरश्मिसंसृष्टत्वं चोक्त्वा तासु नाडीषु सृप्तस्य सुषुप्तिं चोक्त्वा ततो मरणावस्थां बोधयन्ती श्रुतिः पठ्यते । * तमभित इत्यादि * । तदर्थस्तु स्फुटः । एवं श्रुतिमुपन्यस्यात्र संशयजनकं विषयमाहुः । * अत्रेत्यादि * । उत्क्रान्तिः शरीरान्निर्गमनम् । * पिङ्गलस्येति * । वर्णविशिष्टस्याऽऽदित्यांशभूतस्य पित्तस्य । संशयस्तु स्फुटः । पूर्वपक्षस्तु, ओकोग्रज्वलनादीनां साधारण्याद्रश्म्यनुसारित्वमपि तत्प्रवाहपातात्साधारणमिति । सिद्धान्तमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र प्रमाणं तु, अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इत्येतदनन्तरं, स ॐमिति चाहोद्वा मीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषामिति तदग्रिमा श्रुतिः। तत्र हि स विद्वान् ॐकारेण परमात्मानं ध्यायन् ॐमिति चाह, यथा पूर्वं वदन्ति, उत ऊर्ध्वं वा मीयते गच्छति । स विद्वान् यावन्मनः क्षिप्येद् यावता कालेन मनोव्यापारं कुर्यात्तावता कालेनादित्यं गच्छति प्राप्नोति । एतद्वै आदित्यरूपं खलु निश्चितं लोकद्वारं ब्रह्मलोकप्रवेशमार्गः । विदुषां प्रपदनं प्राप्तिकरणभूतं, निरोधोऽविदुषां, ये अविद्वांसस्तेषां तेजसा निरोधजनकमिति तस्या अर्थात् । अतो विदुष एव रश्म्यनुसारित्वावऽधारणमित्यर्थः ॥ अयं च करणग्रामसहितो गच्छति । "यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् । अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च" इति श्रीभागवतोक्तन्यायस्यात्रापि शक्यवचनत्वात् । एतस्य करणग्रामलयस्तु

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वा-
द्दर्शयति च ॥ १९ ॥

विदुष उत्क्रमणे हार्दानुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेष-कृतोऽपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह । तत्राहोरात्र-कृतोऽयनकृतो वा स भवेत् । तत्राद्यकृतो नास्तीत्याह । नेति । तत्र हेतुः । सम्बन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो गत्यनु-स्मृतिसम्बन्धस्तस्य यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथा-त्वात् कालस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । दर्शयति यतः श्रुतिः । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमी-प्सन्तः प्रव्रजन्तीति ॥ १९ ॥

प्रारब्धसमाप्तौ मुक्तिदशायां भूतेष्वेव बोध्यः । तथैवोपक्रान्तत्वा-दिति ॥ १८ ॥

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ * इत्याशङ्क्येति * । एवं, निशि नेत्यनेनाशङ्क्य । तथाच निशीति पदं मुक्तिप्रतिबन्धककालविशेषोपलक्षकम् । तत्र न आदित्यद्वारेण गमनम् । अतो ज्ञानिना मुक्त्यर्थं योगादिना कालः प्रतीक्षणीय इ-त्याशङ्क्येत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । अर्थस्तु स्फुटः ॥

अन्ये तु—सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादित्यत्र नाडीसम्बन्ध-स्य तथात्वं व्याकुर्वन्ति । दर्शयतीत्यत्र, अमुष्मादादित्यात् प्रताय-न्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता इति छान्दोग्यश्रुतिं दर्शयति । तत्र यद्य-पि पूर्वसूत्रोक्तं रश्म्यनुसारित्वमेव, निशि नेत्यनेनाक्षिप्यत इति प्र-तीयते, न तु कालविशेषनिषेधः । कालान्तरस्य सहकारित्वापादनं वा । तथाप्यध्ययनसूत्रे रश्म्यभावशङ्कानुदयेन तत्रैतत्सूत्रोक्तस्य त-त्परिहारहेतोरसङ्गत्या, अतश्चेत्यतिदेशासंङ्गतिरिति तत्र उदीक्षा-नुपपत्तेर्विद्यया अपाक्षिकफलत्वस्य मृत्योरनियतकालत्वस्य चेति

हार्दानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥ २० ॥

ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कालप्राधान्येनोपक्रम्याग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकालाऽपेक्षास्तीत्याशङ्क्य विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद् योगमार्गो हि भिन्नः । तथाच योगिनमुद्दिश्यैव कालविशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते, न तु, ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य । इतरनिरपेक्षत्वात् । नच योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यम् । यतः स्मार्त्ते एते । चो हेत्वर्थे । एते योगसांख्ये, अग्निर्ज्योतिर्धूमो

कल्पितहेत्वन्तराध्याहारापेक्षया अतिदेशसामञ्जस्याय सम्बन्धपदे हार्दानुग्रहजनकगत्यनुस्मृतिसम्बन्धग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्चिन्त्यम् । तथाच, रश्म्यनुसारिसूत्रेऽपि स हेतुर्बोध्यः ॥ १९ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ * स्पष्टार्थमिति * । चोऽवधारणे नेति चेन्नेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तथाच दक्षिणेऽयने नेतिचेन्नेति पूर्वपक्षस्य, अतश्चेत्यनेनातिदिष्टस्य तत्परिहारहेतोश्च स्फुटत्वात्तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ व्याकुर्वन्ति । * ज्ञानमार्गादित्यादि * । तथाच मार्गभेदान्न कालविशेषापेक्षेत्यर्थः । सांख्यस्य स्मृत्युक्तत्वेऽपि योगस्य, न तथात्वम् । योगतत्त्वोपनिषदादौ तस्योक्तत्वात् । सूत्रे च योगिपदमात्रम् । अत, एते इति पदे सांख्यनिवेशनं न युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अग्निरित्यादि * ।

रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगती वा । इदं तु श्रुत्युक्तदेवयानपितृयानाति-
रिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितम् । ते एव चेदत्राप्युच्येते शब्दभेदेन
तदा न विरोधः ॥ २१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

नन्वेतयोर्गत्योरपि स्मार्त्तत्वं न युक्तं, किञ्चिच्छब्दभेदेऽपि छान्दोग्योक्तदेवयानपितृयानयोरेव प्रत्यभिज्ञानात् । अतः कथमिदं समाधानमित्यत आहुः । * इदं त्वित्यादि * । तस्मिन् कालद्वारा तत्तदभिमानिन्य आतिवाहिक्यो वा देवता मार्गद्वयगता उच्यन्ते, न तु काल इति तस्यात्राकथनाच्छ्रुतिस्मृत्योर्न विरोधः । तथाच यदि तत्र काल उच्यते तदा तत्र योगिन उपक्रान्तत्वाद् विषयभेदेनाविरोधो, यदि चैकविषयत्वं तदा अर्चिरादिश्रुताविवात्राप्यग्न्यादिशब्दैस्तत्तद्देवतालोकविशिष्टौ तावेव मार्गावुच्येते इत्युभयथाऽपि न श्रुतिस्मृत्योर्विरोध इत्यर्थः । तेन विद्यावतो नान्यापेक्षेति सिद्धम् ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्येव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेणैव गमनम् ? उत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते आह । अर्चिरादिमार्गेण तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति, न तु भक्तोऽपीत्यर्थः । तथाहि । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमित्यत्र उपक्रमे भक्तातिरिक्तानेव अधिकृत्य तथा गतिरुच्यते । स्मृतावप्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल इत्यत्र, ब्रह्मविदो

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥

पूर्वस्मिन् पादे प्रथमतः पुष्टिमार्गीयस्य ततो मार्यादामार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितः । तदनु, क्रममुक्तौ निर्गमनद्वारादिकं च दर्शितम् । इह तु ततो निर्गतस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्मलोकस्तत्प्रकारश्च प्रदर्श्यते तत्राऽधिकरणमवतारयितुं संशयादिकमाहुः । * नन्वित्यादि * । अत्र मर्यादायाः स्वकृतत्वात् तत्पालनं भक्तेर्ज्ञानादुत्कृष्टत्वं च सन्देहबीजम् । * नियमाभाव इति * । साधनसामर्थ्यतारतम्यनियमाभावः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृण्वन्ति * अर्चिरादीति * । * तस्येत्यादि * प्रथ प्रख्याने, प्रथनं प्रथितिः । प्रसिद्धिः । सा श्रुतिषु तस्यैव ज्ञानमार्गीयस्यैवेति तस्यैव तथेत्यर्थः। ज्ञानिन एव प्रसिद्धिरिति यदुक्तं तद् व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । *भक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्येति * इत्थं विदुरित्यादिना क्रियाविषयस्य क्रियायाश्च श्रावणाद्य इत्यनेन तानेवाधिकृत्य । तथाच मर्यादामार्गीयाणामपि भक्तानां प्रायशः सद्योमुक्तिरेव । ज्ञानमार्गी-

जना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते । अथेदं चिन्त्यते सामोपनिषत्सु पठ्यते। अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वाऽग्रे वदत्यऽथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रामत इति नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चाऽन्या, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादिश्रुत्युक्ता । स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छतीति चेतरा। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति चान्या। एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभा-

———

यस्यैवानियम इत्यर्थः । ननु भवत्वर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीयस्य गतिस्तथापि मर्यादाभक्तस्य प्रायशः सद्योमुक्तिरेवेति न नियन्तुं शक्यते । श्रुतावर्चिरादिमार्गातिरिक्तानामपि मुक्तिमार्गाणां श्रावणात् तथा बहूनां सत्त्वेऽपि सूत्रकृताऽर्चिरादिमार्ग एव कस्मादुक्त इति चाशङ्कायामाहुः । * अथेदमित्यादि * तान् मार्गान् विषयीकृत्य तेषां भेदोऽस्ति परस्परमुत नेति चिन्त्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय मार्गबोधिकाः श्रुतीरुदाहरन्ति । * सामेत्यादि * । * पठ्यत इति * विद्याभेदेन गतिभेदः पठ्यते । * श्रूयत इति * दहरविद्यायां श्रूयते । * अन्येति * पञ्चाग्निविद्यास्था । * अपरेति * कौशीतकिब्राह्मणे पर्यङ्कविद्यास्था । * इतरेति * बृहदारण्यकेऽनात्मोपासनगतिफलकथने । एवमन्यापि पञ्चमी प्रथममुण्डकसमाप्तौ द्रष्टव्या । एवं मार्गभेदबोधिकाः श्रुतीरुपन्यस्य सूत्रेऽर्चिरादेरेवोक्तौ हेतुं निश्चेतुं पृच्छति । * एवमित्यादि * स्वयं हेतुं कल्पयित्वा वास्तवैकत्वस्य हेतुत्वं दूषयन्ति । * तत्रेत्यादि * अर्चिराद्युक्तिहेतुविचारे । सर्वेषां मार्गाणामर्चिरादित्वं पारिभाषिकं, मुक्तिमार्गा अर्चिरादिपदेन व्यव-

षिकमर्चिरादित्वमत एवाथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वय-भ्रष्टानामतिकष्टं जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमित्युक्तमन्यथाऽनेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नोच्येताऽतः प्रकरणभेदाद्भिन्नोपासनशेषत्वान्मिथोऽनपेक्षा भिन्ना एवैते मार्गा ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेत्तत्रोच्यते । न हीयं परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । अतो लाघवादनेकपर्वविशिष्ट एक एव मार्ग इति मन्तव्यं, न तु पर्वभेदेन मार्गभेद इति । गौरवप्रसङ्गात् । नचैवमथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे ह्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इत्यु-

---

हर्त्तव्या इति साङ्केतिकनियमसिद्धं, न तु वास्तवम् । अतः पारिभाषिकत्वादेव हेतोरथैतयोः पथोरिति द्वित्वं, जायस्वेत्यस्य तृतीयस्थानत्वं च श्रुतावुक्तम् । अन्यथा वास्तवेऽर्चिरादित्वे बहूनामुक्तानां मार्गाणां ब्रह्मप्रापकतया श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं पथोरितिद्वित्वं च नोच्येत । अतस्तृतीयत्वादिपीडारूपाद्धेतोस्तेष्वार्चिरादित्वं पारिभाषिकमङ्गीकृत्योक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मप्रापका मार्गा बहव एवेति मन्तव्यमित्यर्थः । एवं पूर्वपक्षी स्वमतमुक्त्वा तत्रैकदेशिकृतं समाधिं प्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति । * तत्रोच्यत इत्यादि * । * तथोच्येतेति * पारिभाषिकत्वमुच्यते । * अतो लाघवादिति * पारिभाषिकत्वेनार्चिरादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पर्वप्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्याङ्गीकारे लाघवात् । * गौरवप्रसङ्गादिति * । मार्गाणामनेकत्वं तेषु पर्वन्यूनाधिक्येन कस्यचिन्निकटत्वं, कस्य चिद् दूरत्वं निकटमार्गत्यागेन दूरमार्गगमने उपपत्तिकल्पनं निकटत्यागे चोपपत्तिकल्पनमित्येवं तथात्वादित्यर्थः । पुनर्मार्गानेकत्वमाशङ्क्य निषेधति * नचैवमित्यादि * । एवमिति * । मुक्तिमार्गस्यैकत्वे । निषेधे हेतुः । तस्या इत्यादि * । * तत्रेति * । रश्मिवाक्ये । हिर्हेतौ । * इत्यु-

च्यते । एतस्मात् पुरस्तादथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्यत्वमुक्त्वा तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चाऽमुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चाऽमुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे, अथ यत्रैतदस्माद्दित्याद्युक्तम् । उपसंहारे च शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति । एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं, न तु ब्रह्मप्रापकमार्गस्यातस्तदनुपपत्तिपरिहारोऽनर्थकः । नन्वनेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्व निरूपयति, क्वचिन्नेति कथम् । उपसंहारेण प्राप्स्यत इति तात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीषि तदा शाखान्तरमविदुषस्तदसम्भवेन तं प्रति श्रुतेर्न्यूनतापातः । न हि सर्वशाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तुमुचितम् । तस्याऽसम्भवादतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा ।

च्यत इति * । शरीरादुत्क्रम उच्यते । नन्वेतस्मात् पूर्वं रश्मिनाडीप्रचारकथने महापथदृष्टान्तेन तासां मार्गत्वमपि बोध्यत इति नैवं वक्तुं युक्तमित्याशङ्कयामाह । * एतस्मात् पुरस्तादित्यादि * । तथाच महापथदृष्टान्तेऽप्यन्ते, एतस्मादित्यादिनोत्क्रान्तिरेवोक्तेति तन्मार्गत्वमेव तासां युक्तमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह । * उपसंहारे चेत्यादि * । एतदेव निगमयति * एवमुपक्रमेत्यादि * । * तदनुपपत्तिपरिहार इति * । ब्रह्मप्रापकमार्गत्वाऽनुपपत्तिपरिहारः । एवमेकमार्गत्वे साधिते तद् दूषयितुं पर्वोक्तिप्रकारं पृच्छति * नन्वित्यादि * । समाधिमुद्भाव्य दूषयति । * उपसंहारेणेत्यादि * । * तस्यासम्भवादिति * । वेदानामनन्तत्वेनेदानीं कलिकृतबुद्धिह्रासेन च सर्वशाखाऽस्तित्वस्यासम्भवात् । एतदुपष्टम्भायाह ।

अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात् । शाखान्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवादतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिवदिहापि भवितुमर्हति स्वातन्त्र्येण सर्वैर्मार्गैर्ब्रह्मप्राप्तिः । नचैवमथैतयोः पथोरिति द्विवचनानुपपत्तिर्जायस्व म्रियस्वेत्यस्य तृतीयत्वं चाऽनुपपन्नमिति वाच्यम्। अर्चिरादिकमुक्त्वोपसंहरत्येष देवयानः पन्था इति श्रुत्यन्तरे च, स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति । तथाच ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । दैवी सम्पद्विमोक्षायेति भगवद्वाक्याद्दैव्यां सम्पदि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते । द्वितीयस्त्वविशिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । नचोक्तरीत्या लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा येन यदा या श्रुता तदर्थाऽवधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न लाघवगौरवतद्विचारावसरः। क्वचिदुपस्थितौ चोक्तबाधकैरुपसंहा-

---

* अध्ययनेत्यादि * । स्वस्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्ता शाखा स्वाध्याय इति योगस्य सर्वैरादृतत्वेन शाखाप्रणयनस्य च तदर्थत्वेन तथात्वात् । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवादिति । उपसंहारे हि प्रयोजको वस्त्वभेदः, प्रयोजनाभेदश्च । तस्योभयसत्त्वया कृते उपसंहारे तेनैवानुक्तपर्वप्राप्तिसम्भवात् । एवं तदुक्तं दूषयित्वा स्वमतं स्थापयति । * अतो विरुद्धदिक्केत्यादि * । द्विवचनाद्यनुपपत्तिं परिहरति । * नचेत्यादि * । * उपपद्यत इत्यन्तम् * । लाघवं दूषयति । * नचोक्तेत्यादि * । * येनेति * यच्छाखाध्यायिना । बहुशाखाध्यायिनोऽनेकमार्गोपस्थितौ दोषतादवस्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । * क्वचिदित्यादि * । * उक्तबाधकैरिति * । अध्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वं तदध्येतुस्तावन्मात्रकरणे सर्वशास्त्रार्थकरणपूर्त्तिः, शाखान्तरसंवादिपर्वकथ-

रानवकाशः । अपरं च । ब्रह्मविदः क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो ह्ययमुपदिश्यते । तत्तल्लोके तदाऽनन्दानुभवश्चावश्यकः। तथाचोपासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः सम्मतः । मार्गस्तु नान्यतररूपोऽतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वादपि तथा । एतद् यथा तथा पुरस्तान्निरूपितम्, उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने चेत्यत्र । एवं सत्यर्चिषशब्देनार्चिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृह्यन्ते इति नाऽनुपपत्तिः काचिदितिचेद् अत्र वदामः।

नानुपपत्तिश्चेत्येवंरूपैः । एवं परोक्तं परिहृत्य स्वोक्तौ युक्तिमाह । * अपरं चेत्यादि * । * आवश्यक इति * । तदर्थमेव तत्कथनात् पुराणे तथा प्रसिद्धेश्चावश्यकः । * तथेति * । आवश्यकः । एवं स्वमतं स्थापयित्वा उपसंहारपक्षे बाधकमप्याह । * किञ्चेत्यादि * । ननूपासने फलभेदजनकः प्रकारभेद उपसंहारप्रयोजकः कर्माणि च वाक्यसार्थक्यम् । न तूपासनत्वं कर्मत्वं वा । अतो मार्गस्य तदन्यतररूपत्वाभावेऽपि ब्रह्मप्राप्तिरूपप्रयोजनैक्यात् कुतो न युक्त उपसंहार इत्यत आह । * अविधेयत्वादपि तथेति * । नन्वविधेयत्वस्योपसंहारबाधकत्वं क्वसिद्धमित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति । * एतद्यथेत्यादि * । तत्र हि समाने योऽर्थाभेदादुपसंहारः स, विधिशेषो, येऽग्निहोत्रादयस्तद्वदित्युक्तम् । तेऽग्निहोत्रादयः सर्वेषां समाना अपि येषां शाखिनां यथोक्तास्तेषामेव ते तथा विधेया, नेतरेषाम् । तथाऽविधेयत्वात् । एवमत्रापि यदुपासनशेषे यत्पर्वको मार्ग उक्तस्तं प्रति स एव विधेयो, न त्वन्यं प्रति । अतोऽन्यान् प्रत्यविधेयत्वादपि न मार्गोपसंहारो युक्त इत्यर्थः । एवमुपपाद्य सिद्धमाह । * एवं सतीत्यादि * । पूर्वपक्षमुपपाद्य सिद्धान्तमाहुः । * अत्र वदाम इत्यादि * । तथाच नानाग्रामयुक्तमार्गैक्येऽपि कस्यचित् कस्मिंश्चिद्

अर्चिरादिभ्य इत्युक्तं भवेत् त्वद्रीतिरेव चेद् अभिप्रेता भवेत्तस्मान्नैवमित्यवधार्यते । अर्चिरादिनेत्येकवचनाऽन्यथानुपपत्त्या मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यमेवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वाण्युक्तानि तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्त्तमानान्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभोगो भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्तिस्तद्भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु त्वयाऽप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्व तत्रोच्येत । न त्वेवं, किन्त्वेकवचनानुरोधान्मार्गैक्ये निश्चिते यं प्रति यत् पर्वोच्यते तत्तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा । अग्रेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्तस्थले सन्निवेशोक्त्याऽपि सूत्रकाराभिमत एक एव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

ग्रामेऽवान्तरनिवासोऽन्यस्याऽन्यत्र तथेहापीत्यर्थः । अत्रोपसंहारस्य पर्वप्रापकत्वमाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । तत्परिहरन्ति । * स्यादेतदित्यादि * । * नोपसंहारापेक्षेति * । अन्यभोगाभावान्नोपसंहारापेक्षा । ननु मार्गभेदे को दोषो येन क्लिष्टादरः क्रियत इत्यत आहुः । * अग्र इत्यादि * । * अग्र इति * । अग्रिमसूत्रेषु । * पूर्वपरामर्शादिति * । अर्चिषोऽहरह्नः पूर्वपक्ष इत्यादिरूपात्तस्मात् । तथाच मार्गान्तरस्याभावादेतस्य च ज्ञानिनः प्रत्येवोक्तत्वाज्ज्ञानिनामिव क्रममुक्तिः । मर्यादाभक्तानां तु पूर्वोक्तरीत्या सद्योमुक्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ननु मार्गैक्यं न युक्तमनुक्तपर्वस्थलस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तद्विनिगमनायाग्रिमं पठ-

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते । कौशीतकिश्रुतौ तु, स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाय्वादयः श्रूयन्ते । तत्रार्चिषोऽग्नेश्चाभेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं कस्माल्लोकाद् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह । वायुमब्दादिति । अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासाँस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्सरलोकात् परस्ताद्वायुलोको निवेशयितव्यस्तथाच संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह । अविशेषविशेषाभ्यामिति ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । अग्निहोत्राऽऽदिकर्मभिश्चित्तशुद्धावुपासनाभिर्ज्ञानोदये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा भुक्त्वाऽन्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाध्यं भूलोक एव च भवत्यत आदौ तत्रत्यो भोगस्ततस्तदुपरितनलोकानां पृथिवीदीक्षा तयाऽग्निदीक्षया दीक्षितः । यथा पृथिव्यऽग्निगर्भेत्यादिश्रुतिभ्यो भूरऽग्निप्रधाना भवत्यतोऽर्च्चिराख्यमग्निलोकमादौ गच्छति ।
ततः कर्मोपायनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात्तत्र तत्र गत्वा भुङ्क्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथाच वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः, सूर्यो दिवोऽधिपतिरिति श्रु-

---

तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * छान्दोग्य इत्यादि * । * आहेति * संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीति विनिगमकपूर्वकमाहेत्यर्थः । अविशेषौ कतरावित्यपेक्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति * अत्रेदमित्यादि * तथाचार्चिरादिसंवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वमविशेषः । वाय्वादित्ययोर्नीचोच्चलोकाधिपत्येन तथात्वात्तयोः पौर्वापर्ये विशेष इति ताभ्यां तथेत्यर्थः । अत्र, नन्वित्यादिना छान्दोग्यश्रुतिविरोधमाश-

तेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्तीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः। ननु तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्तमादरणीयमिति चेत्। सत्यम्। यस्योपासकस्य न वायुलोकभोगस्तं प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिर्मार्गैक्यादिति नाऽनुपपत्तिः काचित्। केचित्तु, स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यविशेषेण वायुरुपदिश्यते। मिथः पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात्। यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुत्याऽऽदित्यात् पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यब्दादित्ययोर-

---

ङ्क्य समादधते * सत्यमित्यादि *। * सोक्तिरिति * छान्दोग्योक्ताव्यवधानोक्तिः। * उक्तरीतिरिति * व्यासोक्तरीतिः। तथाच भोक्तृविशेषेणाव्यवधानव्यवधानसम्भवान्न श्रुतिविरोधरूपानुपपत्तिरित्यर्थः। एवं स्वमतेन व्याख्यायाऽत्र शाङ्कराद्दिमतमुपक्षिपन्ति। * केचित्त्वित्यादि *। * मिथःपौर्वापर्यप्रापकपदाभावादिति *। तादृशपञ्चम्यन्तपदाभावात्। तथाच सोऽत्राविशेषपदार्थः। यदा वै पुरुष इत्युक्तं तेनोर्ध्वाक्रमणमादित्ये गमनं च यदुच्यते स विशेषपदार्थः। ताभ्यामब्दादित्ययोरन्तराले वायुनिवेशं वदन्तीत्यर्थः। श्रुत्यर्थस्तु—यदा यस्मिन् वै निश्चयेन पुरुषो ब्रह्मविद् अस्माल्लोकाच्छरीरात् प्रैति लोकान्तरं गच्छति, तदा स पुरुषो वायुमागच्छति प्राप्नोति। तस्मै आगताय, स वायुः, तत्र तदागमनस्थले विजिहीते पूर्वं स्तिमितोऽपि तदानीं स्वावयवान् विगमयति तस्य गमनार्थम्। विगमनस्थलपरिमाणमाह, यथा रथचक्रस्य खम्। यावत्परिमाणं रथचक्रस्य छिद्रम्। तेन मार्गेण स पुरुष ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्य-

न्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति। स चिन्त्यते। यथा तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा स वरुणलोकमित्यत्राऽपि वक्तुं शक्यम्। नच, स आदित्यमागच्छतीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात् तथेति वाच्यम्। अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यत्रापि तुल्यत्वात्। किञ्चैवमग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योऽयम्। वाजसनेयिनस्तु, मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति पठन्ति। तत्राप्यादित्यात् पूर्वो देवलोकात् परो वायुर्ज्ञेयः। एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सूत्रकारेण तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तं, वायुमब्दादिति। एवं सति मासेभ्यः पर-

---

मागच्छति प्राप्नोतीति। एवं तद्व्याख्यातमर्थमनूद्य तदुक्तस्य विशेषस्य विशेषत्वं युज्यते, न वेति विचारयन्ति। * स चिन्त्यत इत्यादि *। * इत्यत्रापि वक्तुं शक्यमिति * ऊर्ध्वाक्रमणस्यार्थसिद्धत्वात्तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्वक्तुं शक्यम्। तथाचोर्ध्वाक्रमणतच्छब्दोक्तपूर्वपरामर्शयोर्विशेषपदार्थत्वाङ्गीकारे वाजसनेयिभिर्वाय्वनन्तरमादित्यवत्कौशीतकिभिर्वायुलोकानन्तरं वरुणलोकस्य पठ्यमानत्वेन भवदुक्तविशेषस्य तत्रापि शक्यवचनत्वादुक्तहेतोरर्थान्तरसाधकतया प्रकृतासिद्धिरित्यर्थः। तर्हि वायुलोकगतपुरुषीयं पूर्ववर्त्तित्वं परामृशतस्तच्छब्दस्य तथात्वमस्त्वित्यत आहुः। * नचेत्यादि * तथाचाद्ये पक्षे व्याख्येयसूत्रविरोधो द्वितीये च वरुणसूत्रस्येत्युभयमप्ययुक्तमित्यर्थः। दूषणान्तरमाहुः। * किञ्चेत्यादि *। * एवमिति * ऊर्ध्वाक्रमणपूर्ववर्त्तित्वयोर्विशेषपदार्थत्वे। तथाचाब्दानन्तर्यमपि न सिद्ध्येदित्यर्थः। एवं सूत्रव्याख्यानांऽशे तन्मतमपास्य बृहदारण्यकश्रुतिविरोधांऽशेऽपि तन्मतं परिहर्त्तुमाहुः। * वाजसनेयिन इत्यारभ्याब्दादितीत्यन्तम् *। परिहरन्ति। * एवं सती-

त्वादब्दनिवेशनं कार्यम् । नच वायुमब्दादिति सूत्रान्मार्गभेदापत्तिः। देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्समध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोग-श्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोऽप्यतो नानुपपत्तिः ॥२॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्युल्लोका-त् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः—सम्बन्धात् । तडितोऽप्सम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ॥ ३ ॥

त्यादि*एवं सतीति * देवलोकनिवेशोऽवश्यं कर्त्तव्ये सति । * तथो-क्तवतीति * संवत्सराब्दादादित्यमित्युक्तवती । तथाच स्थानापेक्षया सूर्यो दिवोऽधिपतिरित्युक्तलिङ्गस्य बलिष्ठत्वाद् देवलोकात् पूर्वमेव वायुनिवेशो युक्तो, न तु ततः परमित्यर्थः ॥ २ ॥

रामानुजाचार्यास्तु—देवलोकशब्दं वायुलोकपरमेवाङ्गीकुर्व-न्ति । यद्देवलोकशब्दे अविशेषेणोक्तं तदेव वायुलोकशब्दे विशेषेणो-च्यत इत्यविशेषविशेषाभ्यामित्येव तत्रापि हेतुः । वाजसनेयिनां स वायुमागच्छतीति श्रावणात् कौशीतकिनां वायुलोकशब्दे वायुश्चासौ लोकश्चेति कर्मधारयमङ्गीकुर्वन्तो वायोर्देवलोकत्वाय, योऽयं पवन एष देवानां ग्रहा इति श्रुतिं चाहुः । तत्राप्येकत्र कर्मधारयाङ्गीकारे प्रायपाठविरोधः । सर्वत्र तदङ्गीकारे तु लोकपदप्रयोगवैयर्थ्यम् । स वायुमागच्छतीत्यत्र केवलवायुप्रयोगस्तु द्वारत्वाभिप्रायेण । आदि-त्यसन्निधानात् । आदित्ये लोकद्वारत्वस्य, एतद्वै खलु लोकद्वार-मिति छान्दोग्ये श्रावणादिति । अतश्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ननु भवतु संवत्सरादुपरि देवलोकादर्वाग्वायुलोकनिवेशस्तथापि वरुणलोकः क्व निवेशनी-यः । न हि तत्र विशेषादिरूपं किमपि नियामकमन्तराले निवेशने लभ्यते । अतो मार्गभेदपक्ष एव युक्त इत्याशङ्कानिरासायेदमि-त्याशयेन व्याकुर्वन्ति * आदित्यादित्यादि * । * तडितोऽप्सम्बन्धि-त्वादिति * । विशाला हि विद्युतो नृत्यन्ति तीव्रस्तनितनिर्घोषो

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि	१०	१० ०
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि १४	१४	०
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा—तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः।	१	०
श्रीभाष्यवार्तिकम्। श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरम्।	१	०